

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET

**SOCIOLOŠKI ASPEKTI
NEOLIBERALIZMA:
GENEALOGIJA MODUSA DOMINACIJE I NASILJA**

DOKTORSKA DISERTACIJA

Mentor:

Prof. dr Dušan Marinković

Kandidatkinja:

Sonja Kuzmančev-Stanojević

Novi Sad, 2021. godine

КЉУЧНА ДОКУМЕНТАЦИЈСКА ИНФОРМАЦИЈА¹

Врста рада:	Докторска дисертација
Име и презиме аутора:	Соња Кузманчев-Станојевић
Ментор (титула, име, презиме, звање, институција)	Проф. др Душан Маринковић, редовни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
Наслов рада:	Социолошки аспекти неолиберализма: генеалогичка модуса доминације и насиља
Језик публикације (писмо):	Српски (латиница)
Физички опис рада:	Унети број: Страница 227 Поглавља 7 Референци 408 Табела 1 Слика / Графикона / Прилога /
Научна област:	Социологија
Ужа научна област (научна дисциплина):	Социологија идеологије
Кључне речи / предметна одредница:	Неолиберализам, капитализам, тржиште, друштво, држава, доминација, насиље
Резиме на језику рада:	Страница 4
Датум прихватања теме од стране надлежног већа:	17.06.2016.
Датум одбране: (Попуњава одговарајућа служба)	
Чланови комисије: (титула, име, презиме, звање, институција)	Председник: Члан: Члан: Члан:
Напомена:	Нема

¹ Аутор докторске дисертације потписао је и приложио следеће Обрасце:

5б – Изјава о ауторству;

5в – Изјава о истоветности штампане и електронске верзије и о личним подацима;

5г – Изјава о коришћењу.

Ове Изјаве се чувају на факултету у штампаном и електронском облику и не кориче се са тезом.

KEY WORD DOCUMENTATION²

Document type:	Doctoral dissertation
Author:	Sonja Kuzmančev-Stanojević
Supervisor (title, first name, last name, position, institution)	Dušan Marinković, PhD, Full Professor Faculty of Philosophy, University of Novi Sad
Thesis title:	Sociological aspects of neoliberalism: a genealogy of modus of domination and violence
Language of text (script):	Serbian language (latin script)
Physical description:	Number of: Pages 227 Chapters 7 References 408 Tables 1 Illustrations / Graphs / Appendices /
Scientific field:	Sociology
Scientific subfield (scientific discipline):	Sociology of ideology
Subject, Key words:	Neoliberalism, capitalism, market, society, state, domination, violence
Abstract in English language:	Page 6
Accepted on Scientific Board on:	17.06.2016.
Defended: (Filled by the faculty service)	
Thesis Defend Board: (title, first name, last name, position, institution)	President: Member: Member: Member:
Note:	None

² The author of doctoral dissertation has signed the following Statements:

56 – Statement on the authority,

5B – Statement that the printed and e-version of doctoral dissertation are identical and about personal data,

5r – Statement on copyright licenses.

The paper and e-versions of Statements are held at the faculty and are not included into the printed thesis.

Rezime: Osnovni predmet ovog teorijski usmerenog istraživanja sastoji se u problematizaciji *socioloških aspekata neoliberalizma*. Zbog navodne „poznatosti“ i sveopšte „razumljivosti“ neoliberalizma kao globalno proučavanog fenomena, neretko dolazi do toga da se njime kao opštim mestom mnogo toga argumentuje, dok se njegovo značenje prećutno podrazumeva. Zbog toga se u ovom radu najpre pokušavaju „razmrsiti“ *lavirinti neoliberalizma* i vratiti se na početak – na analizu pojma kroz prizmu njegovog istorijskog razvoja, postepeno idući ka definiciji njegovog savremenog značenja. Već pri ovom poduhvatu postaje jasno koliko se pojam o kome je reč menjao i koliko je njegovo značenje poprimalo drugačije konotacije u različitim fazama svog istorijskog razvoja i u istorijskim transformacijama svoje intelektualno ideološke egzistencije. Lavirinti neoliberalizma ne bi mogli biti razmršeni ukoliko se ne bi pokušalo odgovoriti na jedno od osnovnih pitanja – šta je to *novo* u neoliberalizmu. Zbog toga se u ovom delu rada pažnja posvećuje i tom pitanju. U daljem radu će se ukazati na činjenicu da je kontekstualnost neoliberalizma, pored toga što je nužno uslovljena njegovim *vremenskim*, ona uslovljena i njegovim *prostorno* diferenciranim varijetetima. Neoliberalizam se različito manifestuje na različitim mestima, vodeći ka nejednakosti njegovog geografskog razvoja i proizvedeći različite tipove i varijetete neoliberalizma i neoliberalnih praksi. Lavirinti se dodatno komplikuju raznovrsnošću konceptualizacije neoliberalizma i procesa neoliberalizacije kao *ekonomske politike*, kao *ideologije* i kao *upravljaštva*. Razumevanje neoliberalizma u njegovoj višestrukoj pojavnosti uključuje i pravilno sagledavanje sva tri navedena shvatanja.

U težnji da dekonstruiše mehanizme i načine na koje je neoliberalizam kao političko-ekonomska doktrina i kao „zdravorazumski“ diskurs postao *globalni modus dominacije*, u radu će se akcenat posebno staviti na demistifikaciju njegovih manje ili više vidljivih nasilnih geografija, ekonomskih racionalizacija, mitova i interpretacija stvarnosti. Stoga se u daljem radu, najpre, targetira i konkretizuje značenje sintagme *globalni modus dominacije* kroz analizu onih aspekata stvarnosti koje je neoliberalizam manje ili više drastično izmenio i koje se odnose na: problematizaciju pitanja (de)konstrukcije države blagostanja, potom povezanosti između neoliberalizma i neokonzervativizma, te postepenog nestajanja liberalne demokratije uz paralelan porast autoritarizma i autoritarnih političkih strategija uz nužno razumevanje odnosa između tržišta i države u takvim konstelacijama odnosa. U daljem radu će se, potom, problematizovati za sociologiju najznačajnije pitanje odnosa između tržišta i društva u eri neoliberalizma, zatim odnosa između neoliberalizma i negativne globalizacije, neoliberalizma i ekonomske nejednakosti, krupnog kapitala, odnosa privatnog, javnog i zajedničkog. Na kraju ovog dela rada će biti reči o odnosu između neoliberalizma i straha.

U daljem radu se posebno govori o *nasiljima neoliberalizma*, pokušavajući da se otkriju ponajviše njegove latentne forme naznačene, na Galtungovom tragu, kao strukturalno, kulturalno, a potom, i na Burdijeovom, simboličko nasilje neoliberalizma, a potom i manifestno direktno nasilje, da bi se potom ukazalo na manifestacije nasilja neoliberalizma ispoljene kroz problematiku kaznenog neoliberalizma i fenomenologije privatnih zatvora. U težnji da odgovori na pitanje kuda vodi marketokratija u sferama kulture, obrazovanja i nauke, ukazuje se na problem rastuće komercijalizacije i komodifikacije kulture,

svetske krize obrazovanja, devastacije humanističkih nauka i duha humanističkih nauka. Na kraju ovog dela biće reči o problemima u sferi rada u eri neoliberalnog kapitalizma.

Jedan manji deo rada posvećen je analizi *neoliberalne sociodiceje*, pitanju posebno aktuelnom posle svetske ekonomske krize 2008., pokušavajući da otkrije odakle neoliberalizam crpi svoj legitimitet i da li mu je jedna sociodiceja uopšte potrebna. Veoma važno pitanje koje se obrađuje u daljem radu tiče se razumevanja i detektovanja *procesa neoliberalizacije u Srbiji*, uz insistiranje na stavu da Srbija nije mogla biti izuzeta iz globalne konstelacije snaga i odnosa u periodima konsolidacije kapitalizma posle 2000. godine, kao i uz analizu i detekciju načina, mehanizama i putanja kretanja neoliberalnih tendencija u domaćem kontekstu, te paradigmatičnih konkretnih područja stvarnosti transformisanih pod njegovim uticajem. U zaključku se daje pregled glavnih pravaca kretanja neoliberalizma u budućnosti, sa ključnim akcentom na problematizaciji pitanja realnosti i *mogućnosti njegovog preovladavanja* u vremenima najnovije globalne krize izazvane pandemijom virusa korona. S obzirom da se sa ovom krizom ponovo proglašava „smrt neoliberalizma“, akcentat će se staviti na pitanje mogućnosti ključne promene – promene paradigme, te apostrofiranju dominantnih stanovišta koja problematizuju moguće pravce kretanja (neoliberalnog) kapitalizma u budućnosti.

Sociološko preispitivanje neoliberalizma nužno implicira sveobuhvatnost *pristupa* koji je svojstven sociologiji kao najopštijoj nauci o društvu. U tom kontekstu je neophodno uvažiti kako razumevanje istorijskih transformacija neoliberalizma, tako i diferenciranost njegovih geografsko-prostornih varijeteta. Ujedno, ovakav pristup podrazumeva nužnost pravilnog sagledavanja neoliberalizma kao *ekonomske politike*, kao *ideologije* i kao *upravljaštva*, s obzirom da tri navedena shvatanja predstavljaju distinktivne nivoe koji rasvetljavaju njegove različite uglove koji zajedno koegzistiraju i koje je, stoga, neophodno posmatrati u njihovoj paralelnoj pojavnosti. Razumevanje uticaja neoliberalizma na *društvo* implicira i razumevanje društvenih posledica ekstenzije tržišnih odnosa i onoga što se naziva komodifikacijom svega, obuhvatajući i ona područja koja nisu (ili nisu prvenstveno) tržišno orijentisana – kao što su područja zdravstvene zaštite, socijalnog staranja, kulture, obrazovanja i nauke. Posledično, kritički ton ovog rada *ne proizilazi* iz ne samo pojednostavljene, nego suštinski *lažne dileme* za ili protiv (slobodnog) tržišta. U težnji da dekonstruiše mehanizme i načine na koje neoliberalizam kolonizuje svakodnevicu i (p)ostaje dominantan *modus vivendi* sociološka kritika neoliberalizma mora da postavi *pitanje opravdanosti, implikacija i posledica sveukupne podređenosti države, društva, ljudskih akcija i ponašanja potrebama i vrednostima tržišta*. U tom smislu, kao osnovni naučni doprinos ovog istraživanja može se istaći demistifikacija uzroka i posledica transponovanja ekonomskih modela, etike i metrike i na ona područja (društvene) stvarnosti koja nisu ili nisu prvenstveno tržišno orijentisana – demistifikacija načina na koje je došlo do konstruisanja stvarnosti po *modelu i principima tržišta*.

Ključne reči: neoliberalizam, kapitalizam, tržište, društvo, država, dominacija, nasilje.

Summary: The basic subject of this theoretically oriented research consists in problematizing the *sociological aspects of neoliberalism*. Due to the alleged "familiarity" and general "comprehensibility" of neoliberalism as a globally studied phenomenon, it is often argued as a commonplace, while its meaning is tacitly implied. Therefore, in this paper, we first try to "unravel" the *labyrinths of neoliberalism* and return to the beginning – to the analysis of the concept through the prism of its historical development, gradually moving towards the definition of its contemporary meaning. Already in this endeavor it becomes clear how much the concept in question has changed and how much its meaning has taken on different connotations at different stages of its historical development and in the historical transformations of its intellectual and ideological existence. The labyrinths of neoliberalism could not be unraveled if one did not try to answer one of the basic questions – what is *new* in neoliberalism. Therefore, in this part of the paper, attention is paid to that issue as well. In the further work, it will be pointed out that the contextuality of neoliberalism, in addition to being necessarily conditioned by its temporality, is also conditioned by its spatially differentiated varieties. Neoliberalism manifests itself differently in different places, leading to the inequality of its geographical development and producing different types and varieties of neoliberalism and neoliberal practices. Labyrinths are further complicated by the diversity of conceptualization of neoliberalism and the process of neoliberalization as *economic policy*, as *ideology*, and as *governmentality*. Understanding neoliberalism in its multiple appearances includes a correct understanding of all three of these views.

In an effort to deconstruct the mechanisms and ways in which neoliberalism as a political-economic doctrine and as a "common sense" discourse has become a *global modus of domination*, the paper will focus on demystifying its more or less visible violent geographies, economic rationalizations, myths and interpretations of reality. Therefore, in the further work, first of all, the meaning of the phrase global modus of domination is targeted and concretized through the analysis of those aspects of reality that neoliberalism has more or less drastically changed and which relate to: problematization of issues of (de)construction of welfare state, then the connections between neoliberalism and neoconservatism and the gradual disappearance of liberal democracy with the parallel rise of authoritarianism and authoritarian political strategies, with the necessary understanding of the relationship between the market and the state in such constellations of relations. In the further work, the most important issue for sociology, the relationship between the market and society in the era of neoliberalism, then the relationship between neoliberalism and negative globalization, neoliberalism and economic inequality, big capital, the relationship of private, public and common, will be discussed. At the end of this part of the paper, we will talk about the relationship between neoliberalism and fear. In the further work, *the violence of neoliberalism* is especially discussed, trying to reveal mostly its latent forms indicated, on Galtung's trail, as structural, cultural, and then, on Bourdieu's, symbolic violence of neoliberalism, and then manifest direct violence, in order to then pointed to the manifestations of the violence of neoliberalism manifested through the issue of punitive neoliberalism and the phenomenology of private prisons. In an effort to answer the question of where the marketocracy leads in the spheres of culture,

education and science, the problem of growing commercialization and commodification of culture, the world crisis of education, the devastation of the humanities and the spirit of the humanities is pointed out. At the end of this part, we will talk about the problems in the sphere of work in the era of neoliberal capitalism. A small part of the paper is dedicated to the analysis of *neoliberal sociodicy*, a question especially topical after the world economic crisis in 2008, trying to find out where neoliberalism derives its legitimacy and whether it needs a sociodicy at all. A very important issue addressed in the further work concerns the understanding and detection of *the process of neoliberalization in Serbia*, insisting on the view that Serbia could not be exempted from the global constellation of forces and relations in the periods of consolidation of capitalism after 2000, as well as analysis and detection ways, mechanisms and paths of movement of neoliberal tendencies in the domestic context, and paradigmatic concrete areas of reality transformed under its influence. The conclusion provides an overview of the main directions of neoliberalism in the future, with a key emphasis on problematizing the issue of reality and *the possibility of its prevalence* in times of the latest global crisis caused by the coronavirus pandemic. Given that this crisis is again declaring the "death of neoliberalism", the emphasis will be on the possibility of a key change - a paradigm shift, and the emphasis on dominant views that problematize the possible directions of (neoliberal) capitalism in the future.

The sociological re-examination of neoliberalism necessarily implies the comprehensiveness of the approach inherent in sociology as the most general science of society. In this context, it is necessary to take into account both the understanding of the historical transformations of neoliberalism and the differentiation of its geographical-spatial varieties. At the same time, this approach implies the necessity of a correct view of neoliberalism as an *economic policy*, as an *ideology* and as *governmentality*, since the three concepts represent distinctive levels that illuminate its different angles that coexist and which, therefore, must be observed in their parallel appearance. Understanding the impact of neoliberalism on *society* also implies understanding the social consequences of the extension of market relations and what is called the commodification of everything, including those areas that are not (or are not primarily) market-oriented – such as health, social care, culture, education and science. Consequently, the critical tone of this paper *does not arise* from not only a simplified, but an essentially *false dilemma* for or against the (free) market. In an effort to deconstruct the mechanisms and ways in which neoliberalism colonizes everyday life and remains the dominant *modus vivendi*, the sociological critique of neoliberalism must raise the *question of justification, implications and consequences of the overall subordination of the state, society, human actions and behavior to market needs and values*. In that sense, the basic scientific contribution of this research is the demystification of the causes and consequences of transposing economic models, ethics and metrics also into those areas of (social) reality that are not or are not primarily market-oriented – demystification of the way reality was constructed according to the model and principles of the market.

Key words: neoliberalism, capitalism, market, society, state, domination, violence.

SADRŽAJ

I UVODNE NAPOMENE (predmet, cilj, zadaci, metod).....	10
--	----

II LAVIRINTI NEOLIBERALIZMA	16
--	----

2.1. NEOLIBERALIZAM: ISTORIJAT POJMA I KONCEP(A)TA.....	21
2.2. IDEJNE POSTAVKE NEOLIBERALIZMA, KOLOKVIJUM VOLTER LIPMAN, DRUŠTVO MON PELERIN.....	27
2.3. ŠTA JE TO <i>NOVO</i> U NEO-LIBERALIZMU?.....	35
2.4. KONTEKSTUALNE RAVNI I POLITIČKA IMPLEMENTACIJA NEOLIBERALIZMA: VARIJETETI NEOLIBERALIZMA I NEOLIBERALNIH PRAKSI.....	42
2.5. NEOLIBERALIZAM KAO EKONOMSKA POLITIKA.....	46
2.6. NEOLIBERALIZAM KAO IDEOLOGIJA.....	50
2.7. NEOLIBERALIZAM KAO (BIOPOLITIČKO) UPRAVLJAŠTVO.....	55

III NEOLIBERALIZAM: GENEALOGIJA MODUSA DOMINACIJE ...	59
--	----

3.1. NEOLIBERALIZAM I DE(KON)STRUKCIJA DRŽAVE BLAGOSTANJA.....	68
3.2. NEOLIBERALIZAM, NEOKONZERVATIVIZAM I KRAH LIBERALNE DEMOKRATIJE.....	73
3.3. NEOLIBERALIZAM, DRŽAVA I AUTORITARNE POLITIČKE STRATEGIJE.....	80
3.4. NEOLIBERALIZAM, TRŽIŠTE I DRUŠTVO.....	88
3.5. NEOLIBERALIZAM I NEGATIVNA GLOBALIZACIJA.....	96
3.6. NEOLIBERALIZAM I EKONOMSKA NEJEDNAKOST.....	99
3.7. NEOLIBERALIZAM I KRUPNI KAPITAL.....	107
3.8. NEOLIBERALIZAM, PRIVATNO, JAVNO I ZAJEDNIČKO.....	110
3.9. NEOLIBERALIZAM I STRAH.....	115

IV NASILJE NEOLIBERALIZMA	120
--	-----

4.1. NASILJE KAO SOCIOLOŠKI PROBLEM.....	123
4.2. STRUKTURALNO NASILJE NEOLIBERALIZMA: nasilje (ekonomske) racionalnosti.....	130
4.3. KULTURALNO I SIMBOLIČKO NASILJE NEOLIBERALIZMA: nasilje nad interpretacijom stvarnosti.....	135
4.4. DIREKTNO NASILJE NEOLIBERALIZMA.....	140
4.5. KAZNENI NEOLIBERALIZAM I PRIVATNI ZATVORI.....	146
4.6. KULTURA, OBRAZOVANJE I NAUKA IZ UGLA NEOLIBERALIZMA: kuda vodi marketokratija?.....	152
4.7. NEOLIBERALIZAM, SFERA RADA I NASILJE NA RADNOM MESTU: nezaposlenost, prekaritet, mobing i buling.....	159

V NEOLIBERALNA SOCIODICEJA I KRIZA LEGITIMITETA: NEOLIBERALIZAM POSLE SVETSKE (EKONOMSKE) KRIZE.....	165
VI PROCESI NEOLIBERALIZACIJE U SRBIJI.....	171
6.1. EKONOMSKE TENDENCIJE.....	174
6.2. RADNO ZAKONODAVNA POLITIKA I SOCIJALNA ZAŠTITA.....	180
6.3. ZDRAVSTVO.....	187
6.4. OBRAZOVANJE.....	189
VII ZAKLJUČAK: MOGUĆNOSTI PREVLADAVANJA NEOLIBERALIZMA.....	194
LITERATURA.....	205

I

UVODNE NAPOMENE³ (predmet, cilj, zadaci, metod)

Osnovni *predmet* doktorske disertacije sastoji se u analizi *socioloških aspekata neoliberalizma*. Navedeno najpre podrazumeva sveobuhvatnost *pristupa* koji je svojstven sociologiji kao najopštijoj nauci o društvu. Pretendujući da sveobuhvatno razume *društveni kontekst* jedne genealogije neoliberalizma u radu će se neoliberalizam problematizovati kroz:

- 1) povezanost (implikacija) idejnog jezgra, „trustova mozgova“ i tink-tenkova, s jedne i kontekstualnih ravni i političkih procesa implementacije neoliberalizma, s druge strane;
- 2) kroz različite interpretacije neoliberalizma kao ekonomske politike, kao ideologije i kao upravljaštva;
- 3) kroz analizu društvenih posledica ekstenzije tržišnih odnosa i onoga što se naziva komodifikacijom svega i
- 4) kroz problematizaciju pitanja preoblikovanja društva i društvenih odnosa.

U disertaciji će se najpre problematizovati istorijat pojma i koncep(a)ta neoliberalizma. Potom će se kroz apostrofiranje najznačajnijih i raznolikih (neo)liberalnih škola mišljenja istaći osnovne *zajedničke* ideje na kojima se one zasnivaju. Pritom će se istaći značaj transnacionalnog karaktera neoliberalizma i posebno važnosti inicijalnih ključnih „događaja“ – *Kolokvijuma Volter Lipman* u Parizu (1938) i osnivanja *Društva Mon Pelerin* (1947). U

---

³ *Napomena*: U toku doktorskih studija i pisanja doktorske disertacije objavljeni su naučni radovi koji su prethodili i neposredno proizišli iz doktorske disertacije. Manji delovi disertacije podudarni su sa delovima sledećih radova:

- Kuzmančev-Stanojević, Sonja (2021). Lavirinti neoliberalizma: kratak osvrt na istorijat pojma i raznolikost koncepata. *Sociologija* 63 (1): 96-117.
- Kuzmančev-Stanojević, Sonja (2017). Neoliberalna deregulacija kao biopolitička paradigma savremenog kapitalističkog društva. *Sociologija* 59 (1): 43-61.
- Kuzmančev-Stanojević, Sonja (2015). Vrednosti neoliberalizma: Od individualne (ekonomske) slobode do potrošačkog društva i slobode jačeg. U: Radosavljević, Duško (gl. ur.). Zbornik radova/ V Međunarodni naučni skup *Vrednosti i identitet*. Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkiatić“, str. 857-869.
- Kuzmančev-Stanojević, Sonja (2015). Vršnjačko nasilje kao oblik realističnog sukoba: Prilog sociološkom razumevanju nasilja mladih i među mladima. *Kultura polisa* 28 (12): 255-274.
- Kuzmančev-Stanojević, Sonja i Žolt Lazar (2015). Siromaštvo i religioznost. *Sociološki godišnjak* 10: 311-330.

pokušaju da se odgovori na pitanje šta je to *novo* u neo-liberalizmu u daljem radu će se ukazati na suštinske *razlike* između njega i (klasičnog) liberalizma.

Dalje, rad ima za cilj da problematizuje raznolikost društveno-prostorne implementacije postojećih procesa *neoliberalizacije*, akcentujući istovremeno samu *krizu* kao njihovu zajedničku podlogu. Bez razumevanja *kontekstualnih ravni* implementacije neoliberalizma u pojedinačnim društvima, ali i bez razumevanja neoliberalizma kao političkog projekta uvođenja „slobodnog“ tržišta kroz golom silom i/ili „konstrukcijom saglasnosti“ sprovedenu (i sprovedenu) dezintegraciju i destrukciju socijalne države, nemoguće je razumeti ono što se naziva *stvarno postojećim neoliberalizmom*, varijetetima neoliberalizma i neoliberalnih praksi.

Istovremeno će se negirati dosta prisutna hipoteza o potpunoj odvojenosti onoga što bi se uslovno rečeno moglo nazvati neoliberalnom teorijom, s jedne i neoliberalnom praksom, s druge strane. Na taj način se pogrešno upućuje na to da u neoliberalnim učenjima nema nikakve osnove tražiti idejnu podlogu stvarnosti današnjeg neoliberalnog kapitalizma. Stojeći na suprotnoj poziciji u radu se *insistira na značaju pravilnog razumevanja povezanosti (implikacija) idejnog jezgra, kontekstualnih ravnih i političkih procesa uvođenja neoliberalizma kao globalnog modusa dominacije*. Dublje razumevanje navedenog ujedno implicira i neophodnost razumevanja kapitalizma i (krize/a) globalnog kapitalizma *per se*.

Polazeći od ovih početnih pretpostavki, osnovni *cilj* rada sastoji se u dokazivanju njegove *glavne hipoteze* koja glasi: *neoliberalizam kao globalni modus dominacije - kao ekonomska politika, kao ideologija (ali i kao svojevrsni režim istine i globalni zdrav razum) i kao upravljaštvo proizvodi najrazličitije oblike nasilja*. Razumevanje nasilja neoliberalizma ne može da se zadrži samo na razotkrivanju manje ili više jasno vidljivih manifestacija različitih vrsta nasilja neoliberalizma, ukoliko se sam neoliberalizam shvati kao monolitan i jedinstveni fenomen. U tom smislu, neoliberalizam se posmatra kroz njegove različite interpretacije, gde polaznu osnovu ovog razlikovanja čini pregled *tročlane* podele (Larner, 2000) na neoliberalizam kao ekonomsku politiku (*policy*), neoliberalizam kao ideologiju (*ideology*) i neoliberalizam kao upravljaštvo (*governmentality*). Raznovrsnost konceptualizacije pristupa ima veliki značaj ne samo za sveobuhvatno razumevanje neoliberaliz(a)ma, te za bolje i preciznije razumevanje (procesa) *neoliberalizacije*, već i za razumevanje fenomenologije nasilja njegovih ideoloških, političko-ekonomskih i upravljačkih praksi.

Kritička analiza neoliberalizma se u ovom radu ne oslanja na *lažnu dilemu* za ili protiv (slobodnog) tržišta, niti na pogrešne i zlonamerne interpretacije koje u ovoj kritici vide želju za ukidanjem tržišne ekonomije, privatne svojine, privatnog preduzetništva i, najdrastičnije, same ljudske slobode. Kritika neoliberalizma u ovom radu *postavlja pitanje opravdanosti sveukupne*

podređenosti države, društva i ljudskih akcija i ponašanja potrebama i vrednostima tržišta. Posledično, ova kritika počiva na dubinskom razumevanju implikacija neoliberalnih stremjenja da (privatizovanom) tržištu podredi sve, poistovećujući ekonomsku racionalnost sa racionalnošću celokupnog *individualizovanog* društva i izjednačavajući ljudsku slobodu sa tržišnim slobodama. U tom smislu, potrebno je (i neophodno) postaviti pitanje opravdanosti ne samo povlačenja države iz svih ili većine ekonomskih aktivnosti. Potrebno je postaviti pitanje kakva se država i društvo stvara u kontekstu njoj nadređenog globalizovano-privatizovanog tržišnog poretka i pomoću kakvih se manje ili više jasno vidljivih nasilnih strategija to čini. Potrebno je postaviti pitanje opravdanosti povlačenja države iz ključnih područja *društvenog* života, te preusmeravanja od (velfarističkog) državnog intervencionizma ka *upravljanju koje omogućava tržište*. Navedeno za ključnu posledicu ima de(kon)strukciju države blagostanja i, posledično, ukidanje brojnih stečenih socijalnih i radnih prava izborenih u prošlosti. Ujedno, navedeno za posledicu ima i ono što se naziva *komodifikacijom svega*, obuhvatajući i ona područja koja nisu (ili nisu prvenstveno) tržišno orijentisana – kao što su područja zdravstvene zaštite, socijalnog staranja, kulture, obrazovanja i nauke. Ovo su područja u kojima se strukturalno, kulturalno i simboličko nasilje neoliberalizma najjasnije i najjače oseća. U ovim okvirima se, specifično, može doći i do odgovora na pitanje od vitalne važnosti za najopštiju nauku o društvu: *kakvi su uzroci, posledice i implikacije podređenosti društveno-humanističkih nauka potrebama tržišta?*

Operacionalizujući gore navedeno, glavni *zadatak* ovog rada sastoji se u *analizi socioloških aspekata neoliberalizma kao globalnog modusa dominacije i u analizi načina na koji on kao takav proizvodi nasilje*. Sam pojam *nasilja* se u ovom radu shvata daleko šire od onoga što se u javnom diskursu karakteriše kao nasilje. Moglo bi se reći da sociološko razumevanje nasilja pruža najširi mogući okvir za razumevanje nasilja, ne isključujući pritom plodna saznanja drugih nauka koje se bave datim problemom. Sociološko sagledavanje problema nasilja, međutim, uključuje znatno širu vizuru iz koje se ono posmatra, razumevajući nasilje kao složen društveni fenomen, te problematizujući društvenu uslovljenost proizvodnje, reprodukcije, održavanja, povećavanja, „normalizacije“ nasilja, itd., i što je posebno značajno, razumevajući nasilje kao *oblik društvenog odnosa*. Ovakvo razumevanje nasilja ujedno omogućava i da se njegovi uzroci, uslovi, tipovi, forme i manifestacije sagledaju iz dva podjednako važna ugla: makro i mikrosociološkog. Sa sociološkog gledišta *nasilje* se shvata kao „sve ono što prinudno sputava i ograničava realizaciju i razvoj pozitivnih ljudskih potencijala“ (Tripković, 2007: 346).

Razumevanje složenosti fenomena nasilja najpre polazi od shvatanja da se nasilje ne može svesti samo na njegove najmanifestnije *fizičke* forme. Za ovakvo pomeranje u razumevanju

nasilja najveću inicijalnu zaslugu ima jedna od danas najrazvijenijih socioloških koncepcija o *strukturalnom nasilju*, koju je krajem šezdesetih godina prošlog veka prvi problematizovao norveški sociolog i začetnik discipline mirovnih i konfliktnih studija Johan Galtung. Galtungov pristup vrstama nasilja polazi ne od načina na koji se nasilje vrši, već od *subjekta koji ga vrši*. U tom smislu, dve osnovne vrste nasilja Galtung određuje kao *personalno* (direktno) i *strukturalno* (indirektno) nasilje. Glavno pitanje od kojeg se polazi prilikom razlikovanja između ove dve vrste nasilja je da li postoji osoba (subjekat) koji dela. U tom smislu, personalno nasilje je ono nasilje gde je prepoznata i vidljiva osoba koja ga vrši; kod strukturalnog nasilja ne prepoznaje se osoba koja vrši nasilje. U oba slučaja žrtve nasilja mogu biti ubijene, povređene ili izmanipulisane, ali dok se u prvom slučaju može doći do konkretne osobe koja vrši nasilje, u drugom to nije slučaj. To znači da ne mora postojati osoba koja direktno povređuje drugu, *već je nasilje ugrađeno u samu strukturu društva i pokazuje se kao nejednaka raspodela moći i, posledično tome, nejednaka raspodela životnih šansi* (Galtung, 1969: 170-171). Strukturalno nasilje je „ukorenjeno u socijalnim strukturama koje odlikuju nejednakosti (nepravični i eksploatatorski politički, ekonomski, pravni i socijalni sistemi) što se reprodukuje kroz stabilne institucije, norme i prakse“ (Babović, 2015: 336). Strukturalno nasilje proizilazi iz nejednake distribucije moći, koja se dalje manifestuje u socijalnim i ekonomskim nejednakostima (Ho, 2007: 4). Iznad svega, strukturalno nasilje proističe iz nejednako raspoređene moći da *se odlučuje* o distribuciji resursa: zarada, mogućnosti obrazovanja, dostupnosti medicinskih usluga itd. Otuda se ono pokazuje i oseća kao socijalna nepravda (Galtung, 1969: 171).

Postoji još jedna vrsta nasilja koju je Galtung u svom kasnijem radu problematizovao. Međutim, to nije samostalna vrsta nasilja, već je, pre, „opravdanje“ za personalno i strukturalno nasilje. To je ono što je Galtung nazvao *kulturalnim nasiljem*. Pod kulturalnim nasiljem, Galtung podrazumeva „one aspekte kulture, simboličnu sferu ljudskog postojanja (utelovljenu u religiji, ideologiji, jeziku, umetnosti, nauci), koja može biti iskorišćena da opravda ili da legitimiše personalno ili strukturalno nasilje“ (Galtung, 1990: 291). Prema Galtungu, kulturalno nasilje čini da direktno i strukturalno nasilje izgleda, čak i da se oseća, ispravno – ili, u najbolju ruku, kao da nije pogrešno. Studije kulturalnog nasilja osvetljavaju načine na koje akti direktnog i činjenice strukturalnog nasilja bivaju legitimisane i prihvaćene u društvu (Galtung, 1990: 291-292).

Dalji i veoma „značajan doprinos poimanju navedenih oblika nasilja dao je Pjer Burdije (*Pierre Bourdieu*) uvođenjem pojma *simboličko nasilje*. Na izvestan način, Burdijeovo simboličko nasilje predstavlja spoj Galtungovog strukturalnog i kulturalnog nasilja“ (Babović,

2015: 336). Simboličko nasilje se, najjednostavnije, može odrediti kao ono „nasilje koje se vrši nad socijalnim akterom uz njegovu saglasnost“ (Bourdieu and Wacquant, 1992: 167). Ovakvo određenje implicira da se potčinjeni akteri, „zarobljeni“ u realnosti društvenog poretka kao u sudbinski percipiranoj ili „prirodnoj“ nužnosti, ne pojavljuju samo kao objekti, već i kao subjekti sopstvenog potčinjavanja. To znači da „društveni akter učestvuje u nasilju koje se nad njim sprovodi kroz neprepoznavanje odlika svog položaja kao sistemski nametnutih“ (Petrović, 2013: 182). Društveni akteri se pojavljuju kao objekti/subjekti onoga što je Burdije okarakterisao terminom doksa (*doxa*) (originalno starogrčkom terminu, koji se vezuje za Platonovu liniju spoznaje, sa značenjem *mnenje* – kao stepenom spoznaje koji uključuje verovanje i nagađanje, a kojeg je Burdije najpre koristio za analizu rodno zasnovane nejednakosti) i koja, prema njegovom mišljenju, predstavlja „rezultat simboličkog nasilja gde se postojeća društvena stvarnost interpretira kao prirodna i jedino moguća i gde, posledično, dolazi do mirenja sa sopstvenim društvenim položajem kao sudbinom i prirodnim poretkom“ (Petrović, 2013: 182). Upravo se zahvaljujući dubljem razumevanju navedenog može razotkriti i zašto se strukturalni tip nasilja često ne percipira kao takvo – kao nasilje. Odnosno zašto, obitavajući u „prirodnoj“ i „normalnoj“ svakodnevicu, a za razliku od direktnog i jasno vidljivog nasilja, ovaj tip nasilja veoma često opstaje bivajući manifestno nevidljivo.

U zadatim okvirima lakše je demistifikovati i stvarnost *nasilja neoliberalizma* i onoga što je Burdije okarakterisao kao samu njegovu *suštinu*. Prema njegovom mišljenju, neoliberalizam predstavlja „... (ostvarenu) utopiju jedne eksploatacije bez granica“ (Bourdieu, 1998a; Bourdieu, 1998b; Burdije, 1999) i „program za uništavanje kolektivnih struktura koje mogu ugroziti čistu tržišnu logiku“ (Bourdieu, 1998a: 1). Prema stanovištu Dejvida Harvija (*David Harvey*), neoliberalizam nije ništa drugo nego projekat „obnove/stvaranja moći elitne klase“ (Harvi, 2012: 240), koji se u poslednjih nekoliko decenija nametnuo kao nešto mnogo više od seta političkih i ekonomskih doktrina. Njegov se uspeh prvenstveno temelji na tome što je uspeo da postane globalno dominantni način mišljenja i hegemonistički „zdravorazumski“ diskurs. On je uspeo da pod „dobročudnom maskom punom milozvučnih reči“, zapravo *sakrije* „surovu realnost obnavljanja ili ponovnog uspostavljanja gole klasne moći, kako na lokalnom, tako i na transacionalnom nivou...“ (Harvi, 2012: 154), stvorivši, prema oštrim rečima Anrija Žirua (Giroux, 2014a), „vladavinu društva zveri u kojem se bol i patnja posmatraju kao zabava, ratovanje kao trajno stanje postojanja, a militarizam kao najmoćnija sila oblikovanja muškosti“.

Iako svest i znanje o nasilju neoliberalizma postaje sve veće, treba voditi računa o različitosti njegovih *nasilnih geografija*, odnosno kako napominje Springer (Springer, 2016), o „različitim konstelacijama nasilnih geografija koje se pojavljuju u neoliberalnim kontekstima“.

Od dvehiljaditih godina raste literatura o eksplicitnijoj povezanosti između neoliberalizma i različitih vrsta nasilja koje postoje u različitim društveno-prostornim kontekstima. Geografija neoliberalizma uključuje prepoznavanje njegovih *različitih ispoljavanja* (Peck and Tickell, 2002), ali i njegovih *imperijalističkih impulsa* (Escobar, 2004), njegovih *autoritarnih odgovora, podrivanja demokratije*, odnosno snažnih *de-demokratizujućih efekata* (Giroux, 2004, 2014b; Brown, 2005, 2006, 2015a; Springer, 2009, etc.), *sumraka jednakosti* (Duggan, 2003), odnosno značajnog, empirijski potkrepljenog, *povećanja nejednakosti* (Wade, 2004; Stiglic, 2012; Piketi, 2015; Milanović, 2016; OECD, etc.), kao i *povezanosti između* (dohodovnih i imovinskih) nejednakosti i različitih društvenih „bolesti“, patologija, nasilja i nasilnih zločina (Krug et al., 2002; Fajnzylber et al., 2002; Wade, 2004; Smith, 2012, etc.).

Ujedno, važno je zapaziti da se bez obzira na postojanje *mnoštva pojavnih varijeteta*, neoliberalizam u posljednjih nekoliko decenija uspeo postulirati kao „ekspONENT imperijalizma univerzalnog“ (Marinković, 2012: 101) i time nametnuo kao nužna, bezalternativna, a potom i samorazumljiva datost. Njegova suštinska snaga proizilazi iz toga što je on prodro u *zdravorazumsko* mišljenje i što je postao sastavni deo svakodnevnog iskustva razumevanja i doživljaja sveta. U tom smislu, razumevanje neoliberalizma i nasilja neoliberalizma ne uključuje samo razumevanje njegovih različitih i manje ili više jasno vidljivih nasilnih geografija. Razumeti snagu neoliberalizma kao *hegemonističkog diskursa* i *jedine misli* znači pokušati odgovoriti na pitanje kako je on postao globalni zdrav razum, neupitni *modus vivendi* i globalni režim istine i, u ovim okvirima, analizirati kako nasilje neoliberalizma od izuzetka postaje pravilo, norma svakodnevice, prema kojem ljudi ili postaju ravnodušni ili ga više ne percipiraju kao takvo – kao nasilje.

Disertacija je u potpunosti *teorijskog* karaktera. Polazi se od ključnih tačaka razvoja i nastanka neoliberalnih učenja i kontekstualnih ravni političke implementacije stvarno postojećeg neoliberalizma, uz korišćenje literature kako utemeljivača i zastupnika neoliberalnih učenja, tako i njihovih protivnika. Istovremeno, rad ne predstavlja samo sintezu različitih i suprotstavljenih stanovišta, već i kritičko-analitički osvrt na njih, uz dokazivanje osnovne teze ovog rada kroz samostalne logičke postupke dokazivanja i zaključivanja. Ujedno, iako rad ne obuhvata primarno empirijsko istraživanje, brojna literatura i najznačajnije svetske baze podataka koje će se u toku njegove izrade koristiti sadrže reprezentativna i adekvatna transnacionalna i trans-kulturna istraživanja, empirijske i statističke pokazatelje, bez kojih je nemoguće objasniti vezu između neoliberalizma i onih varijabli (poput ekonomske nejednakosti i siromaštva), koji predstavljaju kako dokaze strukturalnog nasilja neoliberalizma, tako i plodno tlo i društveni kontekst najrazličitijih oblika nasilja.

II

LAVIRINTI NEOLIBERALIZMA

Živimo u doba neoliberalizma.

Alfredo Saad- Filho and Deborah Johnston, Neoliberalism: A Critical Reader

*Zaista... svet je još uvek pun ljudi koji veruju da neoliberalizam,
u stvari, ne postoji. Nailazim na njih svaki dan.*

Philip Mirowski, Never Let a Serious Crisis Go to Waste

*Čudne su zaista ove debate
u kojima protivnik protiv koga se boriš tvrdi da ne postoji.*

Oliver Marc Hartwich, Neoliberalism: The Genesis of a Political Swearword

Neoliberalizam je svugde, ali u isto vreme, nigde.

Rajesh Venugopal, Neoliberalism as Concept

Ukoliko bi se u poslednje dve decenije, a posebno sa izbijanjem svetske ekonomske krize 2008. godine, težila pronaći globalno dominantna priča to bi bila ona o neoliberalizmu. Iz kritičke vizure posmatrano to je priča o njegovom putu od skupa marginalnih ekonomskih ideja, do vladajuće ne samo političko-ekonomske doktrine, već i dominantnog načina mišljenja i hegemonističkog diskursa.

Iz (uslovno rečeno) vizure njegovih „zastupnika“ to je priča o nečemu što zapravo ni ne postoji, jer je neoliberalizam samo „babaroga za malu decu i za levičarske aktiviste...“, „ideološka uvreda“ i „etiketa koju su smislili protivnici liberalizma“, to je „više šifra koja otkriva pripadnost radikalnoj levici onoga ko je upotrebljava, nego što opisuje konkretnu političku ili ekonomsku filozofiju“, nema ništa *neo* u liberalizmu, itd.⁴

Činjenica jeste da „traganje za teorijskom konzistentnošću neoliberalizma ima dominantno kritički karakter“ (Marinković i Ristić, 2015: 115). Istovremeno je razumevanje poteškoća koje postoje u sagledavanju celovitosti neoliberalizma posledica samog njegovog razuđenog i diferenciranog karaktera, kao i razlika između onoga što bi se, ali samo *uslovno*, moglo nazvati

---

⁴ Vidi: <http://trzisnoresenje.blogspot.com/2012/03/sta-je-neoliberalizam.html>; <https://politika.com/neoliberalni-kapitalizam-babaroga-moderne-levicarske-elite?page=1>

neoliberalnom teorijom i onoga što se označava kao *stvarno postojeći neoliberalizam*. Ova se podela mora shvatiti samo uslovno, s obzirom da je preciznije reći da ni *ne postoji* jedinstvena i temeljno izgrađena neoliberalna teorija, niti neoliberalna praksa. Postoje samo „hibridne manifestacije“ neoliberalnih ideja, praksi i doktrina, kao i različita „lica“ i varijeteti neoliberalizma, s obzirom da se neoliberalizam „različito manifestuje na različitim mestima“ (Bockman, 2013: 14). To, međutim, ne znači, da ova *različita* „lica“ neoliberalizma nisu nužno međusobno povezana i isprepletena: intelektualno, birokratsko i političko lice neoliberalizma (Mudge, 2008) uz sve razlike, *dele* to što su „izgrađeni na jedinstvenom, fundamentalnom principu – na superiornosti individualizovane, tržišne konkurencije, nasuprot svim drugim oblicima organizacije“ (Mudge, 2008: 706-707).

Iako se prvi put pojavljuje već osamdesetih godina XIX veka, a posebno artikuliše na znamenitom skupu – *Kolokvijumu Volter Lipman* u Parizu 1938. godine – termin neoliberalizam se do devedesetih godina XX veka nije mnogo i često mogao čuti. Od početaka novog milenijuma, a posebno sa izbijanjem poslednje globalne (ekonomske) krize, ovo postaje jedan od najkorišćenijih (i najiskorišćavanijih) pojmova - “lingvistički svaštojed našeg vremena, neologizam koji preti da proguta sve druge reči oko sebe“ (Rodgers, 2018).

Termin neoliberalizam se u današnjem značenju tako znatno proširuje i obuhvata *široki opseg pojava*: od korporatizacije univerziteta, preko prelaska sa socijalnih politika države blagostanja ka filantropiji i preduzetništvu, do širenja „intenzivnog majčinstva“, privatizacije državnih preduzeća, ekspanzije nisko plaćenih usluga rada, porasta masovnih hapšenja, itd. (Bockman, 2013: 14). Ovom dugačkom i šarolikom listom značenja nagoveštava se to da je neoliberalizam kao ekonomski, politički, društveni i kulturni fenomen rasprostranjen širom sveta povezan sa većim transformacijama globalnog kapitalizma (Bockman, 2013: 14).

On je i jedan od onih „podrazumevajućih“ pojmova koji, poput pojma globalizacije, deli sudbinu svih termina koji su „u modi“ - *što više podrazumevaju, to više postaju mutni i nejasni* (Bauman, 1998). Istovremeno, označavajući često „krivca“ za sve svetske nedaće, neoliberalizam postaje ružna reč, omraženi termin i uvredljiva dnevno-politička fraza, kojom se onemogućava valjana teorijska analiza, interpretacija i debata.

Međutim, reč neoliberalizam postaje i nepotreban termin koji ništa ne znači, koji je suvišan, koji označava nešto što ni ne postoji. Za one koji negiraju postojanje neoliberalizma postoje liberalizmi evropskog i američkog tipa, odnosno klasični i moderni liberalizam (sa varijacijama unutar njih), postoji libertarijanizam, itd., ali ne i neoliberalizam. Dakle, ovde se ne radi samo o sporu oko jednog termina, odnosno o uobičajenom i normalnom različitom definisanju termina u društvenima naukama ili o vrlo čestom izostanku njihovog definisanja. Ovde se radi

o odricanju mogućnosti samog njegovog postojanja. Zato i ne čudi što skoro niko u *današnje vreme* sebe ne identifikuje kao neoliberala.

U tom se kontekstu sredinom 2016. godine kao svojevrsan „događaj“ i kao „priznanje“ da neoliberalizam postoji, dočekač članak pod naslovom *Neoliberalizam: preskupo plaćen?*⁵ s obzirom da dolazi iz neočekivanog pera – od istaknutih ekonomista iz istraživačkog odeljenja MMF-a: „Od osamdesetih godina prošlog veka dolazi do snažnog i raširenog globalnog trenda ka neoliberalizmu prema kompozitnom indeksu koji meri stepen do kojeg su države uvele konkurenciju u različitim oblastima ekonomske aktivnosti zarad podsticanja ekonomskog rasta“ (Ostry et al., 2016). Ovaj je članak dočekan u javnosti kao izuzetno važno „priznanje“ upravo zbog toga što su „najpoznatiji ekonomisti i političari tako dugo poricali i samo postojanje neoliberalizma odbacujući tu reč kao uvredljivu etiketu... nezadovoljnika koji ne razumeju ni ekonomiju ni kapitalizam“ (Chakraborty, 2016).

Kako pravilno primećuje Rodžers (Rodgers, 2018) problem sa neoliberalizmom niti je to što nema značenje, niti to što ima neograničen broj značenja. Problem je to što se pojam neoliberalizam upotrebljava za *četiri* različita fenomena:

- 1) za kasnu kapitalističku ekonomiju našeg doba – neoliberalizam kao *ekonomija* (finansijski kapitalizam);
- 2) za niz ideja – neoliberalizam kao *intelektualni projekat* i kao *ideologija*;
- 3) za globalno primenljiv skup političkih mera – neoliberalizam kao *politika* i
- 4) za hegemonističku silu kulture koja nas okružuje i zarobljava – neoliberalizam kao *kulturni režim* (Rodgers, 2018).

Istovremeno, mnogi autori smatraju da je preciznije koristiti naznaku (proces) *neoliberalizacije* (Peck and Tickell, 2002; Josifidis i Lošonc, 2007; Harvi, 2012; Brenner i dr., 2014; Springer et al., 2016, itd.) umesto statičnog poimanja neoliberalizma, pri čemu se nužno ukazuje na različitost između područja koja obuhvataju ove dinamične procese. U tom smislu, na neoliberalizaciju se gleda kroz prizmu trojstva *ideologije, ekonomske politike* i *upravljaštva* (Larner, 2000; Josifidis i Lošonc, 2007), dok više kritička perspektiva apostrofira shvatanje neoliberalizacije kao trojstva koji uključuje *projekat institucionalne reorganizacije, društveno-prostorne transformacije* i *ideološke hegemonije* (Brenner i dr., 2014). Inicijalni posticaji za

---

⁵ Ostry, D. Jonathan et al. (2016). Neoliberalism: Oversold? *Finance and Development*, 53 (2): 38-41. (<http://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2016/06/ostry.htm>)

razumevanje procesa neoliberalizacije, odnosno za razumevanje kompleksnih varijeteta neoliberalizma i neoliberalnih praksi dolaze iz urbane geografije.

Ujedno, termin *neoliberalizacija* se sve više koristi u naučnim radovima kako bi se ukazalo na tendencije menjanja, odnosno transformisanja različitih područja stvarnosti pod uticajem neoliberalizma i konkretnih neoliberalnih politika – pa se tako govori o neoliberalizaciji obrazovanja, posebno visokog obrazovanja (i, u tim okvirima, neoliberalizaciji univerziteta), zatim o neoliberalizaciji kulture, neoliberalizaciji zdravstvene zaštite, neoliberalizaciji upravljanja, neoliberalizaciji prirode, vode, itd.

Većina istraživača se slaže da se neoliberalizam najšire može definisati kao „proširenje kompetitivnih tržišta u sva područja života, uključujući ekonomiju, politiku i društvo“ (Springer et al., 2016). Tako se prema Vendi Larner (*Wendi Larner*) „pojam neoliberalizam odnosi na novu formu političko-ekonomskog upravljanja koja počiva na ekstenziji tržišnih odnosa“ (Larner, 2000: 5), dok se kod Vendi Braun (*Wendi Brown*) može naći slična, ali i konciznija i sveobuhvatnija definicija, prema kojoj se „neoliberalizam najbolje može razumeti ne samo kao ekonomska politika, već kao upravljačka racionalnost koja širi tržišne vrednosti i metriku u svaku sferu života i konstruiše čoveka isključivo kao *homo economicus*-a“ (Brown, 2015a: 176).

Jedna od najsveobuhvatnijih definicija neoliberalizma se može pronaći i kod Džordža Šilabe (*George Scialabba*). Njena posebna vrednost se ogleda kako u konkretizaciji značenja „prodiranja“ neoliberalizma u sve sfere društvenog života, tako i u isticanju uloge *države*:

„Neoliberalizam u suštini predstavlja *proširenje tržišne dominacije na sve sfere društvenog života koje podstiče i sprovodi država*. U *ekonomskoj politici* to označava deregulaciju i privatizaciju. U *kulturi* to označava nesputani marketing i komodifikaciju svakodnevnog života, uključujući i intimnu sferu. U *pravu* to označava suverenitet potrošača, nediskriminaciju (što je uostalom ekonomski neracionalno) i restriktivnu koncepciju javnog interesa. U *obrazovanju*, to znači zamenu javnog privatnim finansiranjem škola, univerziteta i istraživanja, uz istovremeno menjanje nastavnih planova i istraživačkih područja. U *civilnom društvu*, to znači privatnu kontrolu nad medijima i privatno finansiranje političkih partija, što rezultira i kontrolom nad njima. U *međunarodnim odnosima*, to znači omogućavanje prava investitora pod maskom 'slobodnog tržišta' i ograničavanje prava pojedinačnih država da zaštite svoje radnike, okruženje i valutu“ (Scialabba, 2017).

Neoliberalizam nije uniforman, niti homogen fenomen, ni kao faza kasnog kapitalizma, ni kao jedinstvena škola mišljenja. On predstavlja skup raznolikih škola mišljenja i kontekstualno uslovljenih i stoga manje ili više diferenciranih političko-ekonomskih praksi. Uostalom, ne

postoji ni uniformnost i homogenost kapitalizma kao društveno-ekonomske formacije, već postoje njegovi različiti tipovi i varijeteti. Iako se ovaj rad prvenstveno bavi sociološkim aspektima neoliberalizma i njegovom „malom istorijom“ dominacije i nasilja, ova analiza nužno mora biti deo nekog šireg konteksta. To znači da se o neoliberalizmu ne može misliti bez kapitalizma, niti razumeti društveno-istorijska kontekstualnost transformacija u funkcionisanju samog kapitalizma koje je on doneo. Onih transformacija koje su dovele do toga da se čitava stvarnost počinje organizovati po *modelu i principima tržišta*.

2.1. NEOLIBERALIZAM: ISTORIJAT POJMA I KONCEP(A)TA

Postoje najmanje dve prepreke sa kojima se suočava svako ko teži dublje da razume neoliberalizam: prvo su nejasnoće oko pojma, a drugo činjenica da su načela neoliberalne doktrine evoluirala i mutirala od posleratnog perioda.

Philip Mirowski, Never Let a Serious Crisis Go to Waste

Reč neoliberalizam ne potiče iz jednog korena. Naprotiv, ovu su reč koristile različite grupe ljudi, iz različitih pobuda, sa različitim ciljevima. Prefiksom *neo* se u suštini ukazivalo na određene modifikacije u različitim pravcima liberalizma.

Prema *Oxford English Dictionary* (1989) termin *neoliberalizam* se prvi put u jednom članku pojavljuje kod francuskog ekonomiste i centralnog ideologa kooperativnog pokreta Šarla Gidea (*Charles Gide*). Gide je 1898. godine, u članku pod naslovom *Has Co-operation Introduced a New Principle into Economics* – koji pretežno predstavlja polemiku sa, kako ga je označio, „neoliberalnim“ ekonomskim stanovištem italijanskog ekonomiste Mafea Pantaleonija (*Maffeo Pantaleoni*) – oslikao i kasnije često shvatanje pojma, *gde uopšteno neoliberalizam predstavlja povratak na klasične liberalne ekonomske teorije Adama Smita (Smith) i njegovih sledbenika*. Posle Gidea u nekoliko navrata je korišćen dati koncept, iako nedosledno, ali pretežno u kontekstu povratka/revitalizacije ideja klasičnog liberalizma, kao i uz naglašavanje različitih aspekata liberalizma u opisivanju novijih doprinosa liberalnoj teoriji kao „neoliberalnih“ (Thorsen and Lie, 2006: 9).

Međutim, ovo nije prva upotreba i dodavanje prefiksa *neo* reči liberalizam. Prema Danijelu Rodžersu (Rodgers) prvi su već početkom osme decenije XIX veka pojam neoliberalizam koristili „pobunjenici“ unutar nekadašnje britanske *Liberalne partije*.⁶ Kod njih reč neoliberalizam dobija modifikovanije značenje više orijentisano ka jačanju socijalne države i ka razdvajanju slobode od liberalnog projekta *laissez-faire*. Naime, oni su smatrali da maksimalna sloboda od moći države nije povećala i stvarnu slobodu. Zbog toga su bili stava da država mora imati veću ulogu u osiguranju slobode ljudi i njenoj zaštiti od interesa gramzivih zemljoposjednika, poslodavaca i monopolista. Posleratna intelektualna arhitektura Kejnsa (*John Maynard Keynes*) i Beveridža (*William Beveridge*) počiva upravo na ovakvom shvatanju novog, socijalno osvešćenog liberalizma. Međutim, već je od 1940. ovakav smisao pojma

---

⁶ Već tada se pod neoliberalizmom počeo podrazumevati više „levi“ liberalizam, odnosno liberalizam dopunjen socijalnom državom - značenje koje je kasnije bilo bliže (iako ne i isto) nemačkom ordoliberalizmu, kao i shvatanju liberalizma u SAD-u, pre nego (neo)liberalizmu Hajeka ili Fridmana.

neoliberalizam izbledeo iz političkog optičaja u Velikoj Britaniji, dok je u SAD-u dobio naziv *New Deal* liberalizam (Rodgers, 2018).

Termin neoliberalizam se u modernom značenju – onome koje je bliže i njegovom današnjem poimanju – verovatno pojavljuje prvi put 1925. godine u knjizi švajcarskog ekonomiste Hansa Honegera (*Honegger*) pod naslovom *Trends of Economic Ideas*. U svom radu Honeger je identifikovao „teoretski neoliberalizam“ kao koncept zasnovan na radovima Alfreda Maršala (*Marshall*), Bom-Baverka (*Eugen Böhm von Bawerk*), fon Vizera (*Friedrich von Wieser*), Karla Gustava Kasela (*Cassel*) i drugih. Suprotstavljajući se napredujućim idejama socijalizma, a posebno boljševizma, *konceptom neoliberalizma se propagirala doktrina kompeticije i preduzetništva*. Ipak, s obzirom da su funkcije države bile razumevane u *negativnom* smislu, u ovim se radovima suštinski nije značajnije odmaklo od osnovnih postulata klasičnog liberalizma (Walpen, 2004a, in: Plehwe, 2009: 10-11).

Kvalitativno drugačije razumevanje koncepta vezuje se za učenje pripadnika nemačke Frajburške škole pod vođstvom Voltera Ojkena (*Walter Eucken*), počev od 1928-1930. i ljude koji su njome bili inspirisani. Oni su objavljivali svoje radove u časopisu *Ordo* po kojem su kasnije i dobili ime. Pored Ojkena pripadnici nemačke ordoliberalne škole bili su i Aleksandar Ristov (*Alexander Rüstow*), Hans Grosman-Doert (*Hans Großmann-Doerth*), Franc Bom (*Franz Böhm*), Alfred Miler-Armak (*Alfred Müller-Armack*), Vilhelm Repke (*Wilhelm Röpke*) i dr. (vidi: Fuko, 2005).

Pripadnik ove škole, nemački ekonomista Aleksandar Ristov je pojam neoliberalizam (nem. *neoliberalismus*) upotrebio prvi put još 1932. godine, podrazumevajući pod njim model *socijalno-tržišne ekonomije* – model koji je implicirao *jaku državu* koja će kontrolisati i čuvati tržišta (Džesop, 2012: 197).

U literaturi se najčešće i može naći podatak da se izvorna upotreba ovog pojma vezuje upravo za poimanje nemačkog ordoliberalizma kao „novog“ liberalizma. Iako Ristov nije prvi skovao ovaj pojam, on ga je popularisao među svojim nemačkim kolegama, a potom i na širem nivou. Istovremeno je izvesno da se ono *novo* u neo-liberalizmu najpre jasno postulira upravo u učenju Aleksandra Ristova i drugih nemačkih ordoliberalala, odnosno u njihovom učenju o socijalno-tržišnoj ekonomiji.

Ristov je svoj „neoliberalni program“ prvi put izneo u govoru u Drezdenu 1932., na skupu vodeće nemačke ekonomske asocijacije. Govor je vrlo jasno naslovljen „*Slobodno tržište, jaka država*“. U njemu je Ristov optužio ekstenzivnu državnu intervenciju za ekonomsku krizu i ukazao na opasnosti mešanja države u ispravljanje različitih ekonomskih problema. Prema njegovom mišljenju, država treba da se uzdrži od velikog mešanja u pitanja tržišta. Međutim,

postojanje jake države je nužno, kao i mogućnost za ograničeni intervencionizam dok god on ide u pravcu tržišnih zakona. Do današnjih dana ovaj se dokument smatra osnivačkim dokumentom neoliberalizma (Hartwich, 2009: 15-16).

Pripadnike Frajburške škole i ordoliberalizma su pretežno sačinjavali pravници i liberalni filozofi koji su bili na tragu neo-kantovske epistemologije. Oni su verovali da *pravo* treba da bude upotrebljeno kako bi se društvu nametnule formalne ideje. Ideja takmičenja je – kao sastavni deo slobodnog tržišta – viđena i kao garant političkih prava, ali i kao nešto što se ne može sačuvati samo tržištem. Zbog toga je država neophodna u implementaciji kompetitivnog poretka, kroz sprovođenje aktivne i normativne anti-monopolske politike. Ovakvo tržište pod mandatom prava i zakona je u potpunosti kompatibilno sa jakim institucijama socijalne sigurnosti i pružanja javnih usluga, proizvodeći ono što je postalo poznato pod nazivom „socijalno tržište“ (Davies, 2014a: 312). Ordoliberali su bili protivnici kejsijanskog upravljanja tražnjom i smatrali su da je „državni intervencionizam neprihvatljiv jer deformiše pravila igre na tržištu“ (Mitrović, 2011). Sa tih pozicija su i negirali „koncept pune zaposlenosti, sindikalizma, subvencija, državne kontrole i politike cena“ (Mitrović, 2011), smatrajući da to nisu zadaci države, koja „jedino može podsticati ekonomiju ako stalno unapređuje institucije i pravila“ (Mitrović, 2011).

Nemački teorijski model neoliberalizma je svoju primenu našao prvenstveno u Zapadnoj Nemačkoj posle Drugog svetskog rata u vreme prvog posleratnog ministra privrede Ludviga Erharda. Takođe, značajan uticaj je imao u vremenu ekonomske krize u Francuskoj 70-tih godina prošlog veka, ali se njegovo tamošnje širenje „odvijalo polazeći od izrazito etatizovanog, dirigujućeg, administrativnog upravljaštva, sa svim problemima koje ono nosi“ (Fuko, 2005: 266). Njegov uticaj bi se *eventualno* mogao i posle sedamdesetih godina prošlog veka pronaći u onom obliku neoliberalizacije kojeg je Bob Džesop (*Jessop*) okarakterisao kao „relativno pragmatična i potencijalno reverzibilna prilagođavanja neoliberalne politike“, shodno nužnostima neoliberalnog globalnog zaokreta primenjen u nordijskim socijaldemokratijama i rajnskoj oblasti (Džesop, 2012: 199). Ipak, izvorna učenja ovog modela „socijalno-tržišne ekonomije“ na znatno širem, globalnom nivou, retko kada se povezuju sa današnjim poimanjem neoliberalizma.

Termin neoliberalizam je artikulisan i korišćen na *Kolokvijumu Volter Lipman* u Parizu 1938. Uvođenje „novog“ pojma suštinski je značilo težnju ka njegovom osavremenjivanju⁷, ali,

---

⁷ Ujedno, novi termin je implicirao i želju da se napravi otklon od (modernog) ili američkog liberalizma i značenja ovog pojma posle tridesetih godina XX veka u SAD-u, odnosno da se napravi otklon od, kako se to kaže u SAD-

pre svega, težnju ka konstruisanju novih ideja koje će nadomestiti nedostatke klasičnog liberalizma i činjenice da on nije bio u stanju da ponudi rešenje za krizu iz 1929. godine.

Pedesetih i šezdesetih godina XX veka pod neoliberalizmom se najčešće podrazumevalo učenje ordoliberalna o socijalno-tržišnoj ekonomiji. Iako je Hajek (*Friedrich von Hayek*)⁸ imao bliske intelektualne veze sa nemačkim ordoliberalima, njegovo se ime u tom periodu samo sporadično povezivalo sa neoliberalizmom zbog njegove tvrde pro-tržišne pozicije (Boas and Gans-Morse, 2009). Biti neoliberal tada značilo je pre svega zastupati modernu ekonomsku politiku povezanu sa specifičnom vrstom državne intervencije. Ovo je bio razlog zbog kojeg su ordoliberali došli u sukob sa radikalnijim klasičnim liberalima poput Mizesa (*Ludwig von Mises*) (vidi: Hartwich, 2009).

Milton Fridman (*Friedman*) je 1951. u članku pod naslovom „Neoliberalizam i njegove perspektive“ (*Neo-Liberalism and its Prospects*)⁹ razmatrajući „doktrinu koja se ponekad naziva neoliberalizam... a koja se u Americi prvenstveno povezuje sa imenom Henrija Sajmonsa“¹⁰ (Friedman, 1951) – pod *neoliberalizmom* podrazumevao modifikacije (klasičnog) liberalizma koje se mogu sažeti u *dve ključne tačke*:

- 1) priznavanje *veće* uloge države i proširenje njenih funkcija tako da se razlikuje od svih kolektivističkih ideologija, ali i od devetnaestovekovnog liberalizma;
- 2) prihvatanje devetnaestovekovnog naglaska na fundamentalnom značaju pojedinca, ali i zamenu *laissez-faire* onim što je nazvao „kompetitivnim redom“ (Friedman, 1951).

---

u, *liberala XX veka*. Ovom sintagmom se označava „pozicija levo od centra ili čak levo krilo Demokratske partije SAD“ (Josifidis i Lošonc, 2007: 9).

⁸ Hajek se, pored Ludviga fon Mizesa smatra utemeljivačem neoliberalizma budući da su oni „obezbedili teorijsku okosnicu političkim i ideološkim tvrdnjama drugih“ (Berč i Mihjenko, 2012: 13). Njih dvojicu Mišel Fuko označava i kao posrednike, „između nemačkog ordoliberalizma i američkog neoliberalizma, koji će proizvesti anarho-liberalizam Čikaške škole Milтона Fridmana“ (Fuko, 2005: 225).

⁹ Na tragu osnivača Društva Mon Pelerin kao i njegovih prethodnika sa Čikaškog univerziteta, prevashodno svog mentora Henrija Sajmonsa, tada mladi Fridman prihvatio je poziciju *neoliberalizma* kao „nove doktrine“, koja bi izbegla kako greške etatizma, tako i očite neuspehe *laissez-faire* ekonomije (Burgin, 2012: 170).

¹⁰ Sajmons (*Henry Calvert Simons*) je 1934. napisao prvi osnovni tekst o američkom neoliberalizmu, članak pod nazivom „Pozitivan program za *laissez-faire*“, te ga Fuko označava kao „oca Čikaške škole“ (Fuko, 2005: 297).

Ukazujući na greške svih kolektivističkih ideologija da u državi pronalazi rešenje za sve probleme i kritikujući ne njihove loše namere, naprotiv, već sredstva kojima se to pokušava postići¹¹ – *sredstva centralno planske ekonomije*, Fridman jasno apostrofira sledeće:

„Kolektivističko verovanje u sposobnost države da direktnom akcijom otkloni sva zla razumljiva je reakcija na osnovnu grešku devetnaestovekovne individualističke filozofije. Ova filozofija ne pripisuje nikakve uloge državi osim u održavanju reda i osiguravanju izvršenja ugovora. To je bila negativna filozofija. Država može samo da naškodi. *Laissez-faire* mora biti zakon. Zauzimajući ovakvu poziciju, zanemaruje se opasnost da privatna lica mogu kroz dogovore i kombinacije da uzurpiraju moć i da time ograniče slobodu drugih pojedinaca...“ (Friedman, 1951).

Kritikujući navedeno Fridman jasno ističe da iako „nova doktrina (*neoliberalizam*, prim. S.K.S.) mora postaviti ozbiljna ograničenja moći države da se meša u aktivnosti ljudi; istovremeno se mora jasno prepoznati da postoje važne pozitivne funkcije koje mora izvesti država“ (Friedman, 1951). Država bi, prema Fridmanovom viđenju „naravno imala ulogu u održanju reda i zakona, kao i angažman u 'javnim poslovima' kao u klasičnoj varijanti liberalizma. Ali iznad ovog, država bi imala ulogu u obezbeđivanju okvira unutar kojeg bi slobodna kompeticija mogla da buja i u kojem bi cenovni mehanizam efikasno funkcionisao. Ovo uključuje dva glavna zadatka: *prvo*, očuvanje slobode da se osnivaju preduzeća u svakoj oblasti, da uđu u svaku profesiju ili zanimanje i *drugo*, očuvanje monetarne stabilnosti“ (Friedman, 1951).

Čikaška škola ekonomije, čiji je Fridman bio najpoznatiji predstavnik, imala je izuzetno veliki uticaj na neoliberalne polike od sedamdesetih godina prošlog veka. Kroz proširivanje neoklasične ekonomije u nove domene društvenog i individualnog života, kroz kategorije kao što su *ljudski kapital* ova škola je značajno doprinela konstrukciji neoliberalnog subjektiviteta (Davies, 2014a: 313).

Korišćenje pojma neoliberalizam kasnih 50-tih i 60-tih godina prošlog veka značajno opada.¹² Do njegovog „novog rođenja“ dolazi deceniju kasnije, kada reč i poprima *pežorativno*

---

¹¹ „Osnovna greška kolektivističkih filozofija koje dominiraju zapadnim svetom nije u njihovim ciljevima, kolektivisti žele da postignu dobro, da održe i prošire slobodu i demokratiju i da u isto vreme poboljšaju materijalni položaj velikog broja ljudi. Greška je u sredstvima kojima se to postiže“ (Fridman, 1951).

¹² Filip Mirovski (*Philip Mirowski*) o ovom indikativnom podatku iznosi zanimljivo zapažanje prema kojem je „potrebno se dobro vratiti unatrag da bi se objasnilo zbog čega su kasnih pedesetih godina neoliberali naglo prestali tvrditi da imaju posla s izgradnjom 'novog liberalizma' te, usprkos svim dokazima, porekli sve namjere raskida s doktrinama klasičnog liberalizma. Promućurniji komentatori su prepoznajući neoliberalizam kao autoritarnu varijantu liberalne tradicije shvatili da se sprema nešto novo“ (Mirowski, 2013b: 196).

značenje i to najpre u Latinskoj Americi. Do 1973. godine i nasilnog pučističkog svrgavanja sa vlasti čileanskog predsednika Salvadora Aljendea (*Salvador Allende Gossens*, 1908-1973), te dolaska na vlast Augusta Pinočea (*Augusto Pinochet Ugarte*, 1915-2006) pojam neoliberalizam nije bio povezivan sa radikalnim tržišnim reformama. Ovaj je pojam do tada, kao što je već napomenuto, više označavao ublaženiju i mekšu varijantu liberalizma, očitovanog najviše u nemačkom ordoliberalizmu. Od radikalnih ekonomskih reformi „čikaških momaka“ u Čileu, termin neoliberalizam ne samo da dobija pežorativnu konotaciju, nego dolazi do pomeranja njegovog značenja – od umerenije do radikalne forme liberalizma. Od tada pa naovamo reč neoliberalizam se više ne povezuje sa predstavnicima nemačke Frajburške škole i ordoliberalizma, već sa imenima najvažnijih predstavnika *Društva Mon Pelerin* kao što su Hajek, Fridman, Bjukenen (*James McGill Buchanan*), kao i političarima i državicima – premijerkom Velike Britanije Margaret Tačer (*Thacher*, 1979-1990), predsednikom SAD-a Ronaldom Reganom (*Reagan*, 1981-1989), te predsednicima američkih Federalnih rezervi Polom Vokerom (*Paul Volcker*, 1979-1987) i Alanom Grinspanom (*Greenspan*, 1987-2006). Od 1994. godine i NAFTA sporazuma, te reakcije Zapatista na događaje u Čipasu (Meksiko), pojam neoliberalizam postaje globalan (Boas and Gans-Morse, 2009; Springer et al., 2016.).

Postoji još jedno značenje reči neoliberalizam koje potiče iz Sjedinjenih Američkih Država. Tamo su se 70-tih godina XX veka neoliberalima nazivali „mala grupa novinara, intelektualaca i političara“ – pripadnika levice koji su, međutim, želeli da se distanciraju od tradicionalnog američkog liberalizma *Nju dilovskog* tipa (Robin, 2016). Kum ovog „novog“ američkog liberalizma je bio novinar Čarls Pitera (*Charles Peters*) sa svojim „Neoliberalnim Manifestom“ (*A Neoliberal's Manifesto*, 1983). U suštini, ovaj pokret je predstavljao pomeranje od liberalizma radničkog tipa i moderne levice u SAD-u ka konzervativnijem liberalizmu koji „i dalje veruje u slobodu, pravdu i jednake šanse za sve... ali ne favorizuje više nužno sindikate i veliku vladu ili se suprotstavlja vojsci i krupnom biznisu“ (Peters, 1983: 9). Kulminacija ovog pomeranja ka „centru“, odnosno od američkog liberalizma ka neoliberalizmu je bio izbor Bila Klintonu (*Clinton*) za predsednika SAD-a 1992. godine (Robin, 2016).

2.2.IDEJNE POSTAVKE NEOLIBERALIZMA, KOLOKVIJUM VOLTER LIPMAN, DRUŠTVO MON PELERIN

*Pola stoljeća iskustva daje nam dostatnu distancu
kako bismo shvatili da uistinu postoji nešto distinktivno
što pored puke probitačnosti drži neoliberalni misaoni kolektiv na okupu,
kao i to da je ostvario veoma opipljiv doktrinarni utjecaj
u suvremenoj političkoj areni.*

Philip Mirowski, Neoliberalna početnica

Neoliberalizam nema koherentan teorijski i ideološki okvir, on „nema svoj jedinstveni habitus, ni u teorijskom ni u praktičnom pogledu“ (Marinković i Ristić, 2015: 116). Počevši od kombinovanja više ekonomskih teorija, oslanjajući se na „raspršene idejne resurse koje je pronašao u kontekstualno situiranim liberalizmima austrijske ekonomije, nemačkog ordoliberalizma, mančesterizma i anti-kejnzijanizma u čikaškom stilu“ (Brenner i dr., 2014), pa sve do neravnomernosti društveno-prostorne implementacije i prilagođavanja diferenciranim institucionalnim uslovima, neoliberalizam je od *početka* predstavljao ideologiju prepunu hibridnih manifestacija i kontekstualno uslovljen „projekat sa polivalentnim dimenzijama i sa diskurzivnim potencijalima“ (Lošonc, 2004a: 145).

Zato se pravilno sagledavanje neoliberalizma ne može ograničiti na jednu školu mišljenja, jedan tekst, jednog autora. Upravo suprotno, razumevanje neoliberalizma ukazuje na potrebu istraživanja brojnih i ponekad konfuznih načina na koje su neoliberalne ideje bile istorijski povezane jedna sa drugom, sa društvenim klasama i sa političkim i ekonomskim režimima (Plehwe, 2009: 2-3). Razumevanje neoliberalizma neophodno podrazumeva otkrivanje njegovih kompleksnih geografija, različitih intelektualnih istorija i raznovrsnih političkih implikacija, pre nego njegovo izjednačavanje sa bilo kojom posebnom školom mišljenja (austrijskom, ordoliberalnom, čikaškom) ili sa neoklasičnom ekonomijom u celini (Springer et al., 2016: 4).

Neoliberalizam je od samih početaka karakterisao međunarodni i kosmopolitski karakter, uslovljen migracijama nosilaca njegovih ideja, stvarajući „složenu, transnacionalnu konstrukciju“ (Berč i Tikel, 2012: 65), čija se povezanost vezuje za međusobne kontakte glavnih zastupnika i utemeljivača neoliberalnih učenja i posebno za inicijalne ključne „događaje“ – *Kolokvijum Volter Lipman* u Parizu (1938) i osnivanje *Društva Mon Pelerin* (1947). Razumevanje uspona neoliberalne dominacije implicira nužnost sveobuhvatnog sagledavanja, odnosno analize povezanosti između *ključnih mreža* naučnika, organizacija i kanala komunikacija među njima, globalnih tink-tenkova, s jedne, te ekonomskih i političkih

institucija, političkih i korporativnih lidera, s druge strane, odnosno povezanosti između onih koji osmišljavaju i onih koji sprovode datu politiku:

„Još od njegovog početnog formulisanja kao političkog projekta u Parizu 1938., do paničnih sastanaka u Njujorku 70 godina kasnije, uloženo je mnogo napora u promovisanje i odbranu neoliberalizma kao idealne osnove za ekonomski, pravni, politički, društveni i moralni poredak“ (Džesop, 2012: 196).

Ukoliko bi se pokušala pronaći dva zajednička i najvažnija imenitelja koji povezuju neoliberalna učenja, uz postojanje različitih intenziteta njihovog obuhvata, to bi bili *primarni značaj individualne slobode*, s jedne strane i *kritika državno-planskih intervencija u većini ekonomskih aktivnosti*, s druge strane. Nasuprot centralno-planskoj politici u ekonomiji i nasuprot kolektivizmu, koji zajedno vode *Putu u ropstvo (The Road to Serfdom, 1944)* – kako je Hajek naslovio jednu od svojih najpoznatijih knjiga, nasuprot *haosu do kojeg vodi planiranje (Ludwig von Mises, Planned chaos, 1947)*, postulira se individualna sloboda kao ključna ideja vodilja svih neoliberalnih učenja. I dok se sloboda postulira kao opozit planiranju, istovremeno se individualizam suprotstavlja kolektivizmu i *težnji ka kolektivizmu* koju su „Prvi i Drugi svetski rat umnogome pojačali“ (Fridman, 1997: 32) i posle kojih je „blagostanje umesto slobode postalo dominantna crta u demokratskim zemljama“ (isto: 32).

Kao zajednički stavovi utemeljivača i najznačajnijih predstavnika neoliberalnih učenja u navedenom kontekstu mogu se izdvojiti:

- primarni značaj slobode u hijerarhiji vrednosti, s obzirom da se ona shvata i kao uslov za dostizanje drugih vrednosti;
- primarni značaj lične, individualne i negativne slobode nasuprot kolektivizmu i pozitivnoj slobodi¹³;
- primarni značaj ekonomske slobode i privatno-sopstveničke slobode;
- značaj ekonomske slobode kao sredstva za postizanje političke slobode¹⁴.

---

¹³ Kod Hajeka je, tako, jasno izražena odbrana individualne slobode, pri čemu u njenoj odbrani naginje ka *negativnoj slobodi* odnosno ka *slobodi od*, s obzirom da se ona kod njega određuje kao „odsustvo sprečavanja i primoravanja“ (Hajek, 1998: 23). U tom smislu, sloboda prema Hajeku „...označava odsustvo jedne naročite prepreke – prinude od strane drugih ljudi. Ona ostaje pozitivna samo kroz ono što mi učinimo od nje. Ne osigurava nam nikakve posebne prilike, već ostavlja nama da odlučimo kako ćemo iskoristiti okolnosti u kojima se nađemo“ (isto: 23).

¹⁴ Fridman piše da: „Posmatrano kao sredstvo za postizanje političke slobode, ekonomsko uređenje je važno zbog uticaja na koncentraciju ili disperziju moći. Vrsta ekonomskog poretka koji direktno obezbeđuje ekonomsku

Sa sličnih pozicija i kao zajednički *kontekst kritike* na kojem izrastaju sva neoliberalna učenja – bez obzira da li se radi o nemačkom ordoliberalizmu, francuskim, austrijskim ekonomistima ili Čikaškoj školi – izdvaja se suprotstavljanje *jedinstvenom protivniku* – ideologijama i politikama državnog intervencionizma, odnosno mešanju vlade u ekonomske aktivnosti. Shodno navedenom, iako postoje *značajne razlike* između evropskog – prvenstveno se misli na razlike između nemačkog i francuskog neoliberalizma, s jedne i američkog neoliberalizma, s druge strane – Mišel Fuko (*Michel Foucault*) napominje da se sam *kontekst* njihovog razvoja i njihove *kritike* mnogo ne razlikuje. Tako su „meta napada“ američkog neoliberalizma bili „...kejnsovski politika, socijalni sporazumi o ratu i porast federalne administracije“ (Fuko, 2005: 298), u Francuskoj je neoliberalizam „...definisan kao suprotstavljanje Narodnom frontu, posleratnoj kejnsovskoj politici i planiranju“ (Fuko, 2005: 298), dok se kontekst kritike nemačkih ordoliberalista izražavao preko tri osnovna „politička fronta: protiv sovjetskog socijalizma, nacional-socijalizma i intervencionističkih politika inspirisanih Kejnsovom“ (isto: 438). U tom smislu, sumirano se za sve ove oblike neoliberalizma može reći da su se obraćali jedinstvenom protivniku: „jednom tipu ekonomskog upravljanja koji sistematski ignoriše tržišne mehanizme, jedino sposobne da obezbede regulaciju u oblikovanju cena“ (isto: 438).

Posledično se može zaključiti da su se „centralne preokupacije neoliberalnih teoretičara... sastojale u očuvanju i propagiranju osnovnih liberalnih vrednosti i prednosti tržišta, u teorijskoj i praktičnoj kritici kejnsovizma i ekonomski i društveno štetne birokratske prakse razvijenih zapadnih država blagostanja“ (Vujačić i Petrović Vujačić, 2014: 217). U tom smislu, neoliberalizam i kao *idejni* i kao *politički projekat* „kombinuje posvećenost širenju tržišta i logici takmičenja sa dubokim antipatijama prema svim vrstama kejnsovskih i/ili kolektivističkih strategija“ (Peck and Tickell, 2002: 381).

Sa tim idejnim konsenzusima i u težnji za definisanjem zajedničkih teorijskih i idejnih okosnica izgradnje novog tipa kapitalizma, okupila se grupa naučnika najpre na *Debati Volter Lipman* u Parizu 1938., a zatim formirajući skoro deceniju kasnije (1947) – i *tada* na marginama ekonomske nauke i uticaja – *Društvo Mont Pelerin* (*Mont Pelerin Society*).

---

slobodu, naime, konkurentski kapitalizam, takođe promovise političku slobodu jer je odvaja od ekonomske moći i tako omogućuje jednoj da bude protivteža drugoj“ (Fridmen, 1997: 29-30).

Kolokvijum (debata) Volter Lipman

Kolokvijum Volter Lipman je naziv za naučnu konferenciju održanu u Parizu u leto 1938. godine koju je organizovao francuski filozof Luj Ružije (*Louis Rougier*). Debata je održana u periodu od 26-30. avgusta 1938. godine u *Međunarodnom institutu za intelektualnu kooperaciju* u Parizu.¹⁵ Debati je prisustvovalo 26 intelektualaca, pretežno ekonomista, pravnika, filozofa, uključujući Hajeka, Fon Mizesa, Ristova, Repkea, Lipmana (*Walter Lippmann*), industrijalca Ernesta Mersiera (*Mercier*), Mihaela Polanijija (*Michael Polanyi*), čuvenog sociologa Rejmona Arona (*Raymond Aron*), itd.

Osnov sastanka bila je reakcija na uspon kolektivističkih ideologija tog doba, odnosno razmatranje „...pretnje koju je predstavljao ne samo totalitarizam, kao nacionalsocijalizam u Nemačkoj, već i kolektivističko planiranje privrede u britanskoj kejnsovskoj državi ili u okviru Nju Dila u Sjedinjenim Državama“ (Berč i Mihnjenko, 2012: 13).

Ujedno, pored odbacivanja modela državne, centralno-planske ekonomije, učesnici skupa „nisu mogli a da ne prihvate činjenicu da dotadašnji model liberalnog kapitalizma ne funkcioniše kako treba i da, ako se ništa ne bude preduzelo, može da dovede u pitanje i sam kapitalizam kao sistem“ (Milaković, 2013: 10). Zato su na skupu analizirani nedostaci klasičnog *laissez-faire* liberalizma, uz istovremeno traženje mogućnosti za jedan novi ekonomski sistem koji bi se razlikovao kako od njega, tako i od svih „kolektivističkih“ ideologija koje su se do tada bile pojavile. Osnov za razgovor bila je knjiga Voltera Lipmana *Dobro društvo*¹⁶ (Milaković, 2013: 10).

Pored rasprava o opasnostima kolektivizma i lošem stanju liberalizma¹⁷, učesnici debate su raspravljali kako o načelima, tako i o *nazivu* obnovljenog liberalizma. Na kraju je dogovorena upotreba pojma *neoliberalizam*, koji je nadvladao druge predloge kao što su *novi kapitalizam*, *pozitivni liberalizam*, *socijalni liberalizam*, pa čak i *levi liberalizam*. Pored navedenog

---

¹⁵ Na njen značaj i posebno na značaj udaljavanja tržišne ekonomije od *laissez-faire* politike prvi je ukazao Mišel Fuko u predavanjima na Kolež de Fransu 1978-1979., koja su kasnije objavljena u knjizi *Radanje biopolitike*. Ova debata je, prema njegovom mišljenju, „...u istoriji modernog i savremenog liberalizma jedan prilično važan događaj, jer se tu ukrštaju... stari tradicionalni liberalizam, sledbenici nemačkog liberalizma poput Repkea, Ristova, itd. i ljudi kao što su Hajek i Fon Mizes, koji će biti posrednici između nemačkog ordoliberalizma i američkog neoliberalizma, koji će proizvesti anarho-liberalizam Čikaške škole Milтона Fridmana“ (Fuko, 2005: 225).

¹⁶ Pun naziv originalnog izdanja knjige je *An Inquiry into the Principles of the Good Society*, 1937.

¹⁷ Već se sredinom dvadesetih godina XX veka mogu naći rasprave o lošem stanju liberalizma i o potrazi za „svežijim“ pristupima u delima sociologa Leopolda fon Vizea (von Wieser, 1925) kao i u knjizi *Liberalizam* Ludviga fon Mizesa (von Mises, 1927) (Walpen, 2004a, in: Plehwe, 2009: 11).

dogovoreno je i pokretanje časopisa *Beležnice liberalizma* i osnivanje tink tenka, odnosno *Međunarodnog centra studija za obnovu liberalizma* sa sedištem u Parizu i kancelarijama u Ženevi, Londonu i Nju Jorku (Walpen, 2004a, in: Plehwe, 2009: 13-14).

Kolokvijum Volter Lipman je *koncept neoliberalizma* uokvirio kroz sledeće ključne tačke:

- prioritetni značaj cenovnog mehanizma;
- slobodno preduzeće;
- sistem kompeticije i
- jaku i nepristrasnu državu (Plehwe, 2009: 14).

Koncept neoliberalizma uokviren na *Kolokvijumu Volter Lipman* je bio prevashodno onakav kakvim ga je šest godina ranije prvi zacrtao Aleksandar Ristov – u skladu sa njegovom političkom i ekonomskom teorijom. To nije više bio koncept neograničene slobode, već tržišne ekonomije pod vođstvom i zakonima države. Koncept potpuno drugačiji od današnjeg *kolokvijalnog* poimanja neoliberalizma kao „slobodno tržišnog radikalizma“ (Hartwich, 2009: 22-24).

Već na *Kolokvijumu* došlo je do podele na dve struje: između „pravih neoliberala“ okupljenih oko Ristova i Lipmana, sa jedne strane i liberala „starog kova“ okupljenih oko Mizesa i Hajeka, sa druge strane. Iako su Mizes i Ristov bili prilično bliski prijatelji, u njihovim učenjima su postojale nepomirljive razlike. Za Ristova su liberali starog kova poput Mizesa bili „opasni ekstremisti“. Za Mizesa, neoliberali poput Ristova nisu bili mnogo bolji od „totalitarnih socijalista“ (Hartwich, 2009: 24).

Tako, dok su neoliberali poput Ristova smatrali da je državna intervencija neophodna kako bi se ispravili nedostaci tržišta, Mizes je uvek insistirao da je jedina legitimna uloga države da ukloni barijere ulasku na tržište (Hartwich, 2009: 23). Ludvig fon Mizes je ostao veoma dosledan u nepokolebljivoj kritici etatizma, te isticanju značaja principa *laissez-faire*: „Suština tržišne ekonomije jeste da se ekonomska delovanja pojedinaca ne izvode po nalogu vlade, već spontano od strane samih pojedinaca“ (Mizes, 2017: 67). Istovremeno, on je jedan od prvih autora koji je u svojoj knjizi *Liberalizam* iz 1927. godine ukazivao na loše stanje (klasičnog) liberalizma, te je u svojoj „modernoj odbrani slobode“ nepodeljeno insistirao na stavu – stavu prema kojem je škola klasičnog liberalizma ponekad bila nejasna – prema kojem je *koren ideje slobode u privatnoj svojini*. Kao osnovna ideja njegove pomenute knjige nalazi se upravo ta o „programu liberalizma, koji se sastoji u jednoj jedinjoj reči: svojina, odnosno privatno vlasništvo

nad sredstvima za proizvodnju... Svi ostali zahtevi liberalizma proističu iz ovog fundamentalnog zahteva“ (Mises, 1927).

S druge strane, Mizesov učenik, predstavnik iste – austrijske škole ekonomije i nepokolebljivi branilac tvrde tržišne pozicije Fridrih Hajek je, u svojim kasnijim radovima, državi davao donekle veću ulogu, smatrajući da „ni u jednom sistemu koji se može racionalno braniti država ne može ne raditi baš ništa“ (Hayek, 1944: 41). Posebno je, prema njegovom mišljenju, izuzetak od pravila *laissez-faire* kapitalizma potreban u upravljanju monetarnim sistemom (Blok, 2004)¹⁸.

Većina ranih (neo)liberala se jeste eksplicitno distancirala od onoga što su smatrali zastarelom, pa i naivnom, klasično liberalnom doktrinom *laissez-faire*. Oni su težili da ponude nešto novije i proaktivnije. I kod kasnijih članova Društva Mon Pelerin, poput potonjeg nobelovca i predsednika Društva (1984-1986) Džejmsa Bjukenena, prisutan je tako dosta izražen stav o privrženosti državi (vidi: Mirowski, 2013a: 41).

Upravo tu – u *meri i načinima* „uplitanja“ države – nalazi se ne samo ključan (iako ne i jedini) razlog nesuglasica između starih „klasičnih“ liberala i ordoliberala, nego je tu i osnovna protivrečnost samog neoliberalizma. Tu se nalazi i odgovor na možda ključno pitanje – *šta je to novo u neo-liberalizmu*.

---

¹⁸ Detaljnije o navedenom, kao i o još nekim „daljim ustupcima u korist socijalizma“ (koji se ponajpre odnose na njegovo delo *Put u ropstvo*, s obzirom da „Hajek iz 1931. i 1933. godine osporava Hajeka iz 1944. godine“), vidi u: Blok, Volter (2004). <http://katalaksija.com/2004/09/01/hajekov-%E2%80%99Eput-u-ropstvo/>. Hajek je u svom kasnijem delu „Poredak slobode“ (*The Constitution of Liberty*, 1960), prihvatao i mogućnost postojanja državnih preduzeća, ali uz uslov da preduzeća u državnom vlasništvu nemaju povoljniji položaj u odnosu na preduzeća u privatnom vlasništvu (Hajek, 1998: 195).

Društvo Mon Pelerin

Posle Drugog svetskog rata neoliberalizam se učvrstio u intelektualnim mrežama među kojima se izdvaja prvo, najznačajnije i najpoznatije Društvo Mon Pelerin (*Mont Pelerin Society*). Društvo je osnovano 1947. godine dobivši ime po mestu osnivačkog skupa na padinama Mon Pelerina iznad Ženevskog jezera u Švajcarskoj.

Od samih početaka heterogenog karaktera, povezujući nekoliko različitih tokova neoliberalne misli, uključujući austrijske emigrante, britanske intelektualce sa Londonske škole ekonomije i Univerziteta u Mančesteru, Amerikance predstavnike Čikaške škole i Nemce, predstavnike Frajburške škole, *Društvo Mon Pelerin* se nadovezalo na zaključke prethodnog skupa u Parizu (Berč i Mihnjenko, 2012: 14).

Petnaestoro ljudi koji su pozvani devet godina pre na *Kolokvijum Volter Lipman* učestvovalo je u osnivanju *Društva*. Glavni organizator i inicijator skupa (a potom i prvi predsednik *Društva*) Fridrih Hajek uputio je poziv i okupio 36 učesnika iz deset zemalja, koji su na zasedanju od 01. do 10. aprila 1947. godine osnovali *Društvo* i usvojili *Proklamaciju ciljeva*. Među osnovnim ciljevima su bili: odbrana i podsticanje slobode, pravne državnosti, privatnog vlasništva i konkurencije (Milaković, 2013: 11).

Osnovni cilj inicijalnog sastanka bio je „da se diskutuje o stanju i mogućoj sudbini liberalizma (u njegovom klasičnom smislu) u teoriji i praksi“.¹⁹ Ujedno, kako navodi jedan od britanskih članova lord Ralf Haris (*Harris*), „ratni cilj“ *Društva* bilo je preokretanje „plime kolektivizma koja je preplavila Evropu posle 1945., od Sovjetskog Saveza na zapad...“ (Harris 1997, prema: Miler, 2012: 38).

Kritika članova ovog društva je bila usmerena na sve oblike državnog intervencionizma i mehanizama socijalne protekcije, kolektivističkih, egalitarističkih i solidarističkih principa države blagostanja i njenih intervencionističkih uloga, sa akcentom na štetu koju ona čini kako slobodi građana, tako i samim ekonomskim performansama. U tom smislu, kritika državnog intervencionizma i planske ekonomije postulirana je dvostruko, ali povezano – na nivou odbrane individualne, prevashodno ekonomske slobode i posledicama do kojih dovodi njeno „kolektivističko“ gušenje, koje se u krajnjoj liniji završava u totalitarnim ideologijama, i dokazivanjima ekonomske štete koja njihovom primenom završava u velikim ekonomskim krizama i recesijama – s obzirom da je jedan od ključnih zajedničkih stavova da krize nisu

---

¹⁹ Izvor: Oficijalna web stranica Društva Mon Pelerin - <https://www.montpelerin.org/>.

rezultat tržišnih nedostataka, niti privatne ekonomije, već politika državnog intervencionizma, te gušenja ekonomskih i tržišnih sloboda.

Osnivanje Društva Mon Pelerin i njegov rad u narednim decenijama odigrao je izuzetno važnu ulogu u razvoju neoliberalnog identiteta i „neoliberalizma kao kolektivne misli globalnih razmera“ (Plehwe, 2009: 4). Mon Pelerin se pojavljuje kao „kulturni topos gde je mnogo toga začeto, izvedene su dalekosežne dijagnoze i to sa ekonomistima koji su ili već bili ili će tek biti poznati kao kasniji nosioci Nobelove nagrade“ (Lošonc i Lošonc, 2016: 32). Ujedno, kako pravilno primećuje Burgin „Društvo je manje bilo značajno zbog pojedinačnih ideja koje su proizašle iz njegovih diskusija, koliko zbog zajednice pristalica koje je uspeo da uspostavi“ (Burgin, 2012: 169).

Mnogi učesnici osnivačkog skupa Društva Mon Pelerin su kasnije zauzeli važne pozicije u brojnim *tink-tenkovima* širom Evrope i SAD-a (pri čemu se kao najvažniji naučni rasadnik (neo)liberalnih ideja izdvaja Univerzitet u Čikagu), kao i u ključnim međunarodnim finansijskim institucijama poput Međunarodnog monetarnog fonda i Svetske banke.

Kao najznačajnije i najeminentnije predstavnike neoliberalizma Rejčel Tarner (Turner, 2008) izdvaja: Hajeka i Mizesa kao predstavnike austrijske tradicije; Lajonela Robinsa (*Lionel Robbins*) iz Londonske škole ekonomije; Voltera Ojkena, Aleksandra Ristova, Franc Boma, Miler-Armarka i Vilhelma Repkea kao predstavnike nemačke Frajburške škole i ordoliberalizma; Milтона Fridmana i Alena Voltersa (*Alan Walters*) kao vođe „monetarističkog kampa“ i Džejmsa Bjukenena i Gordona Taloka (*Tullock*) kao predstavnike teorije javnog izbora (iz tzv. virdžinijske škole). Pored ovih pojedinaca, Tarnerova izdvaja sledeće *tink-tenkove* kao bogate rasadnike neoliberalnih ideja – *Institut za ekonomske poslove* i *Centar za političke studije* iz Velike Britanije i *Heritadž fondaciju* i *Kato institut* iz SAD-a. Unutar i van ovih (i brojnih drugih „slobodnotržišnih“ tink-tenkova) ovi i drugi pojedinci su kao deo „armije boraca za slobodu“ (Hajek) kultivisali i artikulisali neoliberalne ideje i učinili ih pristupačnim široj političkoj publici (Turner, 2008: 6-7).

2.3.ŠTA JE TO *NOVO* U NEO-LIBERALIZMU?

*U klasičnom liberalizmu trgovci jednostavno traže da ih
„ostavimo na miru“ – laissez-nous faire.
Neoliberalizam je prepoznao da država mora da bude aktivna
u organizovanju tržišne ekonomije.*

Stephen Metcalf, Neoliberalizam: ideja koja je progutala svet

*Liberalizam neće biti obeležen politikom laissez-faire
već će, naprotiv, biti obeležen nadzorom, aktivnošću,
neprestanom intervencijom.*

Mišel Fuko, Rađanje biopolitike

Jedna od ključnih dilema prilikom razmatranja neo-liberalizma tiče se pitanja šta je zapravo u njemu *ново*. Pored specifičnosti trenutaka u kojima se javljaju i različitim globalnim društveno-istorijskim kontekstima²⁰, koje su još razlike među njima?

Ukoliko bi se kao ključne tačke klasičnog liberalizma mogle istaći: *individualna (negativna) sloboda, slobodno tržište, vladavina prava i minimalna država*, osnovna razlika između klasičnog i novog liberalizma postulirala bi se ponajpre u poslednjoj tački. Upravo se tu – u redefinisavanju odnosa između države i ekonomije – nalazi ključna razlika među njima. Ovakva konstatacija ima dalje implikacije za razumevanje shvatanja načina na koji funkcioniše samo tržište, njegovih dometa i intenziteta, kao i njegovog odnosa ne samo sa i prema državi, nego i društvu.

Neoliberalizam, naime, ne pledira na minimalnu državu klasično liberalnog tipa, državu „noćnog čuvara“, niti na principu *laissez-faire* – principu puštanja tržišta da deluje kao samoregulatorni mehanizam, odnosno nemešanju države u ekonomska pitanja²¹. U tom smislu, ključno pitanje koje se može postaviti je *kako se prema neoliberalnim učenjima postiže slobodno tržište i koja je uloga države?*

Neoliberalizam se odnosi na *ekonomski liberalizam*, pre nego na liberalizam kao političku doktrinu, set političkih institucija i političkih praksi (Brown, 2005: 39). U tom smislu, moglo bi se reći da se ključno utemeljuje u idejama klasičnog evropskog kontinentalnog koncepta

---

²⁰ Liberalizam kao period u razvoju kapitalističkog društva trajao je od polovine sedamnaestog do sedamdesetih godina devetnaestog veka. Njegove osnovne društvene pretpostavke nalaze se u sledu istorijskih procesa koji su doveli do prelaza iz feudalizma u kapitalizam (Dimitrijević, 1998: 102).

²¹ Činjenica je da i sam princip *laissez-faire* potrebuje nužno određenu vrstu regulacije i državne intervencije – barem one koja će kroz legislativu, a potom i prinudu, kontrolisati njegovu primenu.

liberalizma, koji je i sam bio „fokusiran na ekonomskom liberalizmu, iako se ne mogu prenebreći ni socijalne i političke implikacije“ (Josifidis i Lošonc, 2007: 11). Međutim, kao što je to utvrdio Fuko „neoliberalizam nije Adam Smit“ (Fuko 2005: 185), odnosno neoliberalizam ono novo ustanovljava na značajno drugačijoj osnovi od klasičnog ekonomskog liberalizma Adama Smita. Ovo ne implicira (samo) promene u „teoriji ekonomije liberalizma koliko u liberalizmu kao veštini vladanja ili... doktrini upravljanja“ (Fuko, 2005: 147).

U tom smislu, „neoliberalizam nije jednostavno set ekonomskih politika, tu se ne radi samo o olakšavanju slobodne trgovine, uvećanju korporativnih profita i suprotstavljanju velfarizmu. Neoliberalna racionalnost i neoliberalizam kao forma upravljanja nisu fokusirani samo na ekonomiju. Suština se ovde sastoji u tome što neoliberalna racionalnost *tržišne vrednosti* proširuje na sve institucije i društvene akcije“ (Brown, 2005: 39-40), s obzirom da su tržišni mehanizmi i ekonomija ti „koji treba da diktiraju svoja pravila društvu, a ne obrnuto“ (George, 1999). Krajnja instanca neoliberalizma kao *tržišno-političke racionalnosti* dovodi do toga da se „koncept države zamenjuje filozofijom upravljanja (*government vs governance*)“ (Josifidis i Lošonc, 2007: 11); potom, do „dizajniranja i uspostavljanja institucija i prakse temeljene i rukovođene posredstvom tržišta“ i, najзад, do „pospešivanja kulture individualizma putem tržišnog ponašanja pripadnika svih društvenih klasa“ (Josifidis i Lošonc, 2007: 11).

Analizirajući brojne definicije neoliberalizma Vilijam Dejvis (*William Davies*, 2014a) je došao do zaključka da mnoge *dele* upravo poentiranje *razlika* između klasičnog i novog liberalizma:

1. klasični (viktorijanski) liberalizam je viđen kao inspiracija neoliberalizmu, ali ne i kao njegov model. Neoliberalizam je inventivna, konstruktivistička, modernizujuća snaga, koja ima za cilj da proizvede *novi društveni i politički model*, a ne da obnavlja stari;
2. neoliberalne politike targetiraju institucije i aktivnosti koje su ostale van tržišta, kao što su univerziteti, javna administracija i sindikati. Oni se podvode pod domen tržišta, tako što se privatizuju ili se pronalaze novi tržišni načini njihovog rada ili se jednostavno neutrališu i raspuštaju;
3. da bi se ovo postiglo država mora *aktivno sudelovati*, odnosno ne može se samo osloniti na tržišne sile. U ovoj tački se nalazi *najveća razlika* u odnosu na klasični liberalizam. Potrebno je da neoliberalne države stvore i reprodukuju pravila institucionalnog i individualnog ponašanja, na način koji odgovara određenim etičkim i političkim vizijama;
4. u ovim etičkim i političkim vizijama dominira ideja kompetitivne aktivnosti, odnosno, proizvodnja nejednakosti. Kompeticija i nejednakost se pozitivno vrednuju u

neoliberalizmu, kao ne-socijalistički principi društva, kroz koje vrednosti i naučno znanje mogu najbolje da se sprovode (Davies, 2014a: 310).

Prema istom autoru (Davies, 2017), tri *ključne razlike* između klasičnog liberalizma i neoliberalizma mogu se sumirati na sledeći način:

1. *prvo*, neoliberalizam nikada nije bio za slabu državu. Kao politička filozofija i politički program neoliberalizam je uvek očekivao od države da oblikuje društvo oko njegovih ideala. Vera u jaku državu, međutim, nije nepoznanica starijoj tradiciji političkog liberalizma i pesimističkoj tradiciji liberalne filozofije koja vodi do Tomasa Hobsa²² i njegovog učenja o jakoj državi kao preduslovu slobode;
2. *drugo*, neoliberalizam napušta liberalno shvatanje o odvojenosti između političkog i ekonomskog područja. Prema njima se sve može tretirati u ekonomskim terminima, uključujući tu i državu, zakone, demokratiju, vođstvo i civilno društvo. Sigurnije je sve posmatrati kroz ekonomiju i preoblikovati političku i kulturnu sferu prema tržišnom obrascu;
3. *treće*, neoliberalizam posmatra takmičenje (kompeticiju) kao ključnu i najvredniju odliku kapitalizma. Kroz proces takmičenja moguće je razlučiti ko je i šta je vredno. Kao što je Hajek govorio takmičenje je „otkrivalački proces“ (Davies, 2017).

Najznačajniji inicijalni podsticaj za razumevanje razlika između klasičnog i novog liberalizma dao je Mišel Fuko²³. Za Fukoa, neoliberalizam ne predstavlja puko oživljavanje klasičnog liberalizma posle perioda socijalističke dominacije. U neoliberalizmu, prema njegovom mišljenju, dolazi do fundamentalnih promena i pomeranja unutar samog liberalizma (Oksala, 2011: 477).

Zahvaljujući Fukou postaje jasnije da su upravo razlike između klasičnog i novog liberalizma polazna osnova za razumevanje načina na koji funkcioniše neoliberalni *režim istine*. To je, na prvom mestu, shvatanje samog *tržišta*. U liberalizmu XVIII veka, podvlači Fuko, tržište je bilo mesto razmene, njegov model i princip „bila je razmena, slobodno tržište, važila je ne-intervencija nekog trećeg, bilo koje vlasti, a još manje državne vlasti...“ (Fuko, 2005:

---

²² Hobsov *Levijatan* državu sagledava kao „apsolutnu u punom smislu te reči i liberalnu u odnosu na svoju ekonomiju“ (Bobio, 1995: 29).

²³ Ovde se prvenstveno misli na njegova predavanja na Kolež de Fransu 1978-1979., koja su kasnije objavljena u knjizi *Rađanje biopolitike*.

167). Od države se zahtevalo da interveniše samo kako bi razmenu na tržištu učinila slobodnom. Međutim, za neoliberalne XX veka, „suština tržišta nije u razmeni... Suština tržišta počiva u konkurenciji“ (Fuko, 2005: 167-168). Ovo nije nikakva novina „neoliberali u tome samo slede čitavu evoluciju misli, doktrina i liberalnih teorija iz XIX veka“ (Fuko, 2005: 168). Novina je, najpre, u odbacivanju principa *laissez faire*: „...ne radi se o tome da treba ostaviti prazan prostor, već preneti, pozvati se, *primeniti na opštu veštinu upravljanja formalne principe tržišne ekonomije* (podvukla S.K.S.)“ (isto: 185-186).

Prema Fukou, aktivno sudelovanje države u neoliberalizmu, nasuprot klasičnom *laissez-faire* principu, možda najbolje može da se pojmi iz dva različita neoliberalna modela: prvi je *ordoliberalni* model, drugi model *čikaške škole*. U nemačkom se ordoliberalizmu napuštanje principa *laissez-faire* sastoji u odbacivanju njegove „naturalističke naivnosti“. Polazna osnova takvog mišljenja počiva na stavu da je „nova“ suština tržišnog poretka – *konkurencija* – „istorijski cilj veštine upravljanja, ona nije prirodna datost koja se mora poštovati“ (Fuko, 2005: 170). U tom smislu, „neoliberalizam odustaje od kvazi-naturalističke ontologije liberalizma, naturalnost više nije instanca koja se može evocirati“ (Josifidis i Lošonc, 2014: 100). Krajnja instanca ovako shvaćenog koncepta postulira se u problematizaciji pitanja kakva se država stvara, proizvodi i reprodukuje u kontekstu njoj nadređenog tržišnog poretka – poretka kojem sama suština postaje čista konkurencija. Ona se, podvlači Fuko:

„...ne može pojaviti osim ako nije stvorena, i to stvorena aktivnim upravljaštvom... Država mora ispratiti tržišnu ekonomiju od početka do kraja. Tržišna ekonomija ništa ne uskraćuje državi. Naprotiv, ona upućuje, ona predstavlja opšti reper na osnovu kog treba definisati celokupno državno delovanje. Treba upravljati za tržište, pre nego upravljati zbog tržišta“ (Fuko, 2005: 171).

Shodno navedenom, neoliberalizam u svom izvornom značenju, nije poput klasičnog liberalizma, čak ni kvazi-naturalistički. Upravo suprotno „neoliberalizam mora da bude potpuno konstruktivistički“ (Josifidis i Lošonc, 2014: 101). Štaviše, teorijske postavke ordoliberalizma karakteriše „radikalna anti-naturalistička koncepcija tržišta i principa kompeticije“ (Lemke, 2001: 193).

U nemačkom ordoliberalnom modelu nikada nije reč o pukom tržišnom fundamentalizmu koji sa sobom povlači minimalnu ili slabu državu. Upravo suprotno, ordoliberalizam ističe ulogu države u osiguravanju punog potencijala slobodnog tržišta. Ordoliberalni model *društva organizovanog po modelu preduzeća* nužno potrebuje državu koja je „sposobna da se održi

iznad različitih konkurentskih grupa i različitih preduzeća u međusobno konkurentskom odnosu“ (Repke, prema: Fuko, 2005: 331).

Između nemačkog ordoliberalizma i američkog neoliberalizma (kao i drugih neoliberalnih učenja) postoje dodirne tačke, ali i značajne razlike. Dodirne tačke počivaju prvenstveno na zajedničkom kontekstu kritike koji se ogleda u suprotstavljanju *jedinstvenom protivniku* – ideologijama i politikama državnog intervencionizma, odnosno mešanju vlade u ekonomske aktivnosti. Navedena kritika počiva na stavu da su intervencionističke uloge kako socijalističkih, tako i država blagostanja štetne na dvostrukom nivou: u pogledu gušenja (ekonomskih) sloboda njihovih građana i u samim ekonomskim performansama datih ekonomskih politika.

Međutim, dok se kod *nemačkog ordoliberalizma* poentiralo da je „regulacija cena putem tržišta jedini temelj racionalne ekonomije“, on je istovremeno insistirao na tome da je „ona po sebi tako osetljiva da mora biti podržavana, uređivana, 'propisivana', ('ordinirana') unutarnjom i budnom politikom društvenih intervencija (koje obuhvataju pomoć nezaposlenima, pokrivanje zdravstvenih potreba, stambenu politiku, itd.)“ (Fuko, 2005: 439-440), *američki neoliberalizam* se prema ovome postavio sa „daleko strožijom radikalnošću... U američkom neoliberalizmu se zapravo uvek radi o sveopštoj primeni modela tržišne ekonomije. Radi se, dakle, o njegovoj primeni na društveno telo u celosti, na svaki društveni sistem“ (isto: 331).

Shodno navedenom, dok je u ordoliberalizmu zapravo reč o upravljanju društvom u ime ekonomije, u američkom neoliberalizmu se samo polje društvenog redefiniše kao forma ekonomskog (Lemke, 2001: 197). Ujedno, „opšta primena modela tržišne ekonomije izvan same novčane razmene u američkom neoliberalizmu funkcioniše kao inteligibilni sistem, kao princip objašnjavanja društvenih odnosa i ponašanja pojedinaca“ (Fuko, 2005: 331). Ovo znači mnogo više od podređenosti društva, kao i samih ljudskih akcija i njihovog ponašanja logici tržišne ekonomije – jer oni njoj nisu samo podređeni, oni su tom logikom i tom ekonomskom racionalnošću vođeni i upravljani. Preko teorije *ljudskog kapitala*, s jedne strane, kao i problema *homo economicusa* čija se primena u američkom neoliberalizmu širi na sve oblike ponašanja i „na oblasti koje nisu direktno i neposredno ekonomske“ (isto: 363), s druge strane, teorijski se problem analize sada postulira na nivo sveobuhvatne ekonomske analize neekonomskog.

Drugi aspekt američkog neoliberalizma sastoji se, kao i kod ordoliberalizma, u *odbacivanju* principa *laissez-faire*. Međutim, ovde više nije reč o kritici njegove naturalističke naivnosti, nego o kritici i proceni delovanja državne vlasti iz tržišnog ugla. Štaviše, ovde se *laissez-faire* preokreće u „jedan *ne-pas-laissez-faire* državu (ne dozvoli da država deluje), u ime zakona tržišta koji će omogućiti procenjivanje svake njene aktivnosti. *Laissez-faire* se preokreće tako

da tržište više nije princip autolimitacije države, već princip koji se okreće protiv nje“ (Fuko, 2005: 337). Ujedno se problem *homo economicusa* dodatno usložnjava s obzirom na ne samo napuštanje, već i preokretanje ovog principa. U (klasičnom) liberalizmu *homo economicus* je „partner jedne vlade čije je načelo *laissez faire*“, on je njegov pokretač ili predmet, on je ostavljen da deluje i ne treba ga dirati (Fuko, 2005: 367). Suprotno ovome, sada se *homo economicus* pojavljuje kao izrazito podložan vladanju: „Nedodirljivi partner u *laissez-faire-u*, *homo economicus* se sada javlja kao korelativ jednog upravljaštva koji će delovati na okruženje i sistematski modifikovati promenljive tog okruženja“ (isto: 367).

Liberalizam i neoliberalizam dele koncept *homo economicusa*. Međutim u neoliberalizmu dolazi do znatnog konceptualnog pomeranja, s obzirom da je *homo economicus* u klasičnoj varijanti „čovjek razmene, partner, jedan od dva partnera u procesu razmene“ (isto: 309). U neoliberalizmu „*homo economicus* je preduzimač i to samopreduzimač... koji je sam sebi kapital, sam sebi proizvođač, sam sebi izvor prihoda“ (isto: 310). *Homo economicus* kao *neoliberalni subjekt*, dakle, nije više čovek „prirodne“ razmene. Upravo suprotno, „dominantni ton neoliberala XX veka Fuko vidi u naglašavanju socijalno konstruisane dimenzije *homo economicusa*, po principu konkurencije“ (Matković, 2013: 176-177).

Ujedno, s obzirom da se u neoliberalizmu radi o masivnom proširivanju područja ekonomskog na sve oblasti društvenog života, ljudskih akcija i ponašanja, ova se tendencija takmičenja i konkurencije sada proširuje na „tendenciju da se takmičenje mora podsticati, podrazumevajući pod tim opštu promenu načina na koji ljudi oblikuju sami sebe i načina na koji postaju subjekti“ (Read, 2009: 28). Radnici postaju *ljudski kapital*, kapital sačinjen od urođenih i stečenih elemenata pojedinaca. Ovaj kapital se stvara i oblikuje kroz sveobuhvatna „edukaciona investiranja“ koja podrazumevaju više od običnog školskog ili profesionalnog učenja, jer dopiru do investiranja u jedinku od najranijeg detinjstva, odnosno do primarnih, roditeljskih „investiranja“ u dete. U tom smislu, sastavni deo konstituisanja ljudskog kapitala postaju i „emotivna“ investiranja – ljubav, nega, hrana, higijena, itd., počevši od „broja sati koje majka provede pokraj deteta, dok je još u kolevci“ (Fuko, 2005: 315).

Stvoriti od čoveka ljudski kapital, te „kompetencije-mašine koje će proizvoditi prihode, koje će biti nagrađivane prihodima“ (Fuko, 2005: 314), implicira, dakle, da ova vrsta kapitala „nije kao drugi kapitali, jer ovde sposobnosti, veštine i znanja ne mogu biti odvojeni od osobe koja ih poseduje“ (Lemke, 2001: 199). Investiranje u ljudski kapital i upravljanje ljudskim kapitalom za svoj proizvod ima stvaranje čoveka – preduzetnika, ali *samopreduzetnika/samopreduzimača* – „tako da sam radnik izgleda kao neka vrsta preduzeća sam za sebe... Ekonomija sačinjena od jedinica-preduzeća, društvo sačinjeno od jedinica-

preduzeća: upravo je to istovremeno princip tumačenja vezan za liberalizam i njegovo programiranje zarad racionalizacije, kao i princip jednog društva i jedne ekonomije“ (Fuko, 2005: 309).

Dok je u nemačkom ordoliberalnom modelu, dakle, reč o *društvu sačinjenom po modelu preduzeća*, zavisnom od države i sa nizom intervencija na polju društvenog, u američkom (čikaškom) neoliberalizmu se preko teorije ljudskog kapitala akcenat stavlja na ekonomskog čoveka – *homo economicusa* koji postaje *homo entrepreneur* – i to „preduzetnik samog sebe“. Dakle, ovde je „model preduzeća odveden mnogo dalje, tako da obuhvata celo područje subjektivnosti, afektivnosti i intimnosti“ (Wallenstein, 2013: 27). I dok preduzetničke aktivnosti i investicije „postaju najvažnije prakse neoliberalnog sopstva“, društveno postaje forma ekonomskog do te mere da „bukvalno nema granice za ono što bi se sada moglo razmatrati kao forma preduzetničke aktivnosti“ (Dilts, 2011: 137).

Šematski se *različiti odnos* prema principu *laissez-faire*, prema *tržištu* i između *države* i *ekonomije* u klasičnom liberalizmu, modernom liberalizmu²⁴ i neoliberalizmu može predstaviti na sledeći način:

KLASIČNI LIBERALIZAM	MODERNI LIBERALIZAM	NEOLIBERALIZAM
<i>laissez-faire</i>	napuštanje vere u <i>laissez-faire</i> kapitalizam	reakcija na nedostatke <i>laissez-faire</i> ekonomije, „tržišno poboljšana“ regulacija
tržište kao mesto „prirodne“ razmene	državni intervencionizam u ublaživanju „čudi“ tržišta	tržište kao mesto socijalno konstruisane konkurencije i kompeticije
minimalna država, država „noćni čuvar“	država blagostanja, država kao instrument redistribucije bogatstva i moći	transformacija države, redefinisane njenog oblika i funkcija, ka filozofiji upravljanja

²⁴ Za razliku od klasičnog liberalizma, *moderni* se liberalizam odlikuje blagonaklonijim odnosom prema državnom intervencionizmu. Ovo pomeranje je proisteklo iz shvatanja da je industrijski kapitalizam proizveo samo nove oblike nepravde i ostavio veliki deo stanovništva na milost i nemilost nepredvidljivosti tržišta. Ovo stanovište dalo je osnov za socijalni liberalizam, odnosno liberalizam blagostanja. Njegova osobenost je prihvatanje da državna intervencija, naročito u vidu socijalne zaštite, može da proširi slobodu tako što štiti pojedince od društvenih nepravdi koje uništavaju njihove živote. Moderni liberali napustili su veru u *laissez-faire* kapitalizam u velikoj meri zbog otkrića Dž. M. Kejnso da se rast i napredak mogu održati samo sistemom upravljanog, odnosno regulisanog kapitalizma (Hejvud, 2004: 91-93).

2.4. KONTEKSTUALNE RAVNI I POLITIČKA IMPLEMENTACIJA NEOLIBERALIZMA: VARIJETETI NEOLIBERALIZMA I NEOLIBERALNIH PRAKSI

Ideje neoliberalne doktrine ne bi se mogle ostvariti da nije postojala *kontekstualna ravan*, odnosno povoljni društveni uslovi koji su je materijalizovali. Neophodan je bio „određeni kontekst u kome su te ideje mogle izazvati pretpostavljeno dejstvo“ (Vuletić, 2013: 20). Iako na nivou pojedinih međunarodnih naučnih krugova artikulirana već na *Kolokvijumu Volter Lipman* u Parizu 1938., utemeljena skoro deceniju kasnije u obliku osnivanja *Društva Mon Pelerin* 1947., decenijama marginalna neoliberalna doktrina je mogla samo da „čeka u akademskim ormanima“ (Perera, 2011: 10), do *sedamdesetih godina prošlog veka* kada se postepeno i preoblikuje u centralni model globalne ekonomske politike.

Do tog perioda su učenja ekonomista koji se danas najčešće smatraju „guruima“ neoliberalizma – pre svih Hajeka i Fridmana – bila samo na marginama kako ekonomske nauke, tako i društvenog uticaja, s obzirom na tada dominantni kejnzijanski kontekst. Hajek i Fridman postaju glavni intelektualni izvori neoliberalizma tek sa počecima ekonomske krize 70-tih godina prošlog veka, kada neoliberalizam stupa na globalnu scenu, odnosno kada se postepeno i preoblikuje u *centralni model globalne ekonomske politike*. Od tog perioda su se postepeno „u svetu sve više širili modaliteti upravljanja zasnovani na tržištu“ (Maklivi, 2012: 155), uz paralelno restrukturisanje (posleratne) države blagostanja, konačno označivši i „raspad Kejnzove paradigme“ (Grej, 1999: 58).

Kontekstualnost neoliberalizma nužno je uslovljena njegovim *vremenskim*, ali i *prostorno* diferenciranim varijetetima. Neoliberalizam se različito manifestuje na različitim mestima, vodeći ka *nejednakosti njegovog geografskog razvoja* (vidi: Harvi, 2012). Stvarnost *diferenciranosti* kontekstualnih ravni primene datih *procesa neoliberalizacije*, podrazumeva i razlike u obuhvatu i intenzitetu sprovođenja neoliberalnih ideja u specifičnim kontekstima. Kroz dominantne paradigme – deregulaciju, privatizaciju i trgovinsku liberalizaciju – neoliberalizam je proizveo *mnoštvo varijeteta*, pre nego jednu hegemonu formu kapitalizma (vidi: Birch and Mykhnenko, 2008).

Prema Bobu Džesopu (Jessop), moguće je izdvojiti četiri osnovna *tipa neoliberalizacije*, odnosno načina na koji se neoliberalizam sprovodio, koji se, pritom, prikazuju kao „tačke u kontinuumu, koje se po marginama preklapaju“ (Džesop, 2012: 197). Reč je o sledećim tipovima i oblicima:

- 1) Kao *prvi* i najradikalniji oblik neoliberalizacije javlja se *neoliberalna sistemska transformacija* – ovaj model „kreativne destrukcije“ podrazumeva pristup „od nule“ i sa njim je pokušano u nacionalnim državama nastalim posle raspada bivšeg Sovjetskog

bloka, od kojih su Rusija i Poljska dva najpoznatija primera. Ovaj primer duguje više neoliberalizmu čikaške škole nego ordoliberalizmu;

- 2) *drugi* oblik neoliberalizacije su u suštini endogeni *neoliberalni zaokreti režima* u tzv. liberalnim tržišnim privredama – ovaj model je karakterističan najpre za Veliku Britaniju i SAD, ali su se slični zaokreti dogodili u Australiji, Kanadi, na Novom Zelandu i, nedavno, na Islandu. Ovaj model podrazumeva zaokret od režima akumulacije i načina regulacije koji su bili povezani sa posleratnim kompromisima između kapitala i rada, ka režimima i načinima regulacije koji sistematski privileguju kapital u odnosu na rad;
- 3) *treći* oblik čine tzv. *neoliberalni programi strukturnog prilagođavanja* – ovi procesi restrukturisanja i promena režima su po karakteru više egzogeni i nameću ih vodeće kapitalističke zemlje i/ili transnacionalne ekonomske institucije i organizacije. Ovi procesi uključuju usvajanje neoliberalne ekonomske politike u skladu sa Vašingtonskim konsenzusom, kao delom uslova za odobravanje finansijske i drugih vrsta pomoći privredama pogođenih krizom;
- 4) *četvrti* oblik neoliberalizacije su relativno pragmatična i potencijalno reverzibilna *prilagođavanja neoliberalne politike* – ovaj model uključuje skromne promene za koje se smatra da su neophodne za održavanje alternativnih ekonomskih i društvenih modela koji su suočeni sa internacionalizacijom i globalnim zaokretom u odnosu snaga. Kao primeri se mogu navesti nordijske socijaldemokratije i rajnski kapitalizam (Džesop 2012: 197-199).

Pored raznolikih neoliberalnih toposa, treba uočiti i hronologiju, odnosno tzv. *faze neoliberalizma*. Jednu takvu podelu na *tri faze* neoliberalizma koje karakterišu dominantne političke prakse načinio je Daniel Stedman Džons (Jones, 2012):

- *prvu fazu* obeležava period od 1920-1950. godine, sa ključnom 1947. godinom – odnosno godinom osnivanja *Društva Mon Pelerin*;
- *drugu fazu* obeležava period od 1950-1980. godine i dolazak na vlast Margaret Tačer i Ronalda Regana – faza monetarističke kritike neo-kejsnizma;
- *treća* savremena faza od 1980. godine na ovamo (Jones, 2012: 18-19).

U literaturi se kao najcitiranija podela može naći ona koju su sačinili Pek i Tikel (Peck and Tickell, 2002). Oni tri faze²⁵, odnosno tri značajna istorijska prelaza u konstituisanju neoliberalnog projekta nazivaju *proto*, *roll-back* i *roll-out* neoliberalizmom. Prva faza pomeranja iz *proto* u *roll-back* neoliberalizam dešava se u kasnim sedamdesetim godinama prošlog veka kada dolazi do transformacije neoliberalizama kao apstraktne filozofije Hajeka i Fridmana (*intelektualno misaone faze*) ka fazi neoliberalizma kao *primenjene politike* Margaret Tačer i Ronalda Regana (Peck and Tickell, 2002: 388). Pozadina ovog pomeranja obezbeđena je zahvaljujući velikoj makroekonomskoj krizi do koje je došlo sedamdesetih godina, dok su kao „glavni krivci“ viđeni kejnzijanska finansijska regulacija, sindikati, korporativno planiranje, državno vlasništvo i „preregulisano“ tržište rada (Peck and Tickell, 2002: 388). Sledeća velika neoliberalna transformacija se dešava ranih devedesetih godina prošlog veka (pomeranje od *roll-back* ka *roll-out* neoliberalizmu), kada se neoliberalizam druge faze suočava sa svojim institucionalnim i političkim granicama. Ovu fazu više ne karakterišu napori da se afirmišu, mobilišu i prošire tržišta i tržišna logika, već pre težnje da se ublaže njihove negativne konsekvence. Navedeno, međutim, nije dovelo do urušavanja neoliberalizma, već pre do njegove transformacije i reizgradnje, vodeći ka politici „trećeg puta“ Bila Klintona i Tonija Blera (Peck and Tickell, 2002: 388).

Ono što faze neoliberalizma pokazuju ne predstavlja puku hronologiju jednog linearnog homogenog projekta, nego upravo to koliko se neoliberalizam menjao i koliko ima „zapanjujuću sposobnost metamorfoze“ (Brenner i dr., 2014). Ovo je jedan od osnovnih razloga njegove izvanredne izdržljivosti. Pored činjenice da neoliberalizam *nema* ozbiljnijeg oponenta koji bi mogao da ga zameni, za njegovu se ideologiju može reći da je bila „najuspešnija u svetskoj istoriji“ (Anderson, 2000:17) i „verovatno najdelotvornija u svojim posledicama“ (Marinković, 2014: 180), najvećim delom upravo zbog toga što predstavlja „notorno prilagodljiv režim socio-ekonomskog upravljanja“ (Brenner i dr., 2014).

Transformacije neoliberalizma, postulirane kroz prostor i vreme, sagledavaju se u njegovim brojnim varijetetima, ali i u njegovim *hibridnim* manifestacijama. To znači da se – bez obzira na to što se „kako u doksi, tako i u dogmi neoliberalizma tržišna rešenja prodaju kao univerzalni lek“ (Brenner i dr., 2014) – *neoliberalne politike* zapravo ne primenjuju uniformno „...imajući u vidu različiti društveni i kulturni kontekst u različitim zemljama“ (Golubović i dr., 2013: 43). Zato je i preciznije govoriti o mnoštvu „hibridnih“ formi koje su rezultat primene neoliberalnih ideja u specifičnim kontekstima: „U literaturi se najčešće govori o dve forme hibridizacije kada

---

²⁵ Pek i Tikel govore o tri faze kroz koje je neoliberalizam prošao u SAD-u i Velikoj Britaniji.

je reč o neoliberalizmu. Prva se odnosi na činjenicu da različiti društveni, istorijski i kulturni kontekst uslovljava razlike u neoliberalnim strategijama i politikama. Druga se odnosi na promenu sadržaja neoliberalnih reformi, odnosno na streteško prilagođavanje usmereno na realizaciju širih neoliberalnih ciljeva“ (Golubović i dr., 2013: 43). Ono što neoliberalizam, međutim, čini univerzalnim bez obzira na njegovu idejno-ideološku i praktično-političku raznolikost jeste „sveprisutnost tržišno orijentisanih politika“ (Maklivi, 2012: 159).

Ujedno, ono što se može okarakterisati kao osnovna zajednička pretpostavka za *implementaciju* neoliberalizma u različitim društvenim i prostornim kontekstima jeste određena – iskorišćena ili namerno izazvana – *kriza* (vidi: Klein, 2007/Klajn, 2009; Brenner i dr., 2014). Ujedno, *differentia specifica* neoliberalne ideologije ne leži u činjenici da je to ideologija rođena i materijalizovana u krizi, već i da je reč o ideologiji koja se *podmlađuje u krizi*. Čak i na samim počecima, dok je postojao samo kao idejni projekat, neoliberalizam je predstavljao oblik teorije krize, zasnivajući se prvenstveno „na eksploataciji strateških ranjivosti kejnzijanizma i developmentalizma“, a kasnije na „stvarnim i pretpostavljenim krizama kao nužnim preduvjetima za uspostavu niza tržišno orijentiranih i komodifikacijskih reformi u sasvim specifičnim kontekstima“ (Brenner i dr., 2014).

Lavirinti neoliberalizma očitovani kako u nejednakoj rasprostranjenosti njegovih geografija, tako i u istorijskim transformacijama njegove intelektualno-ideološke egzistencije, dodatno se komplikuju raznovrsnošću konceptualizacije neoliberalizma kao *ekonomske politike*, kao *ideologije* i kao *upravljaštva*. Razumevanje neoliberalizma u njegovoj višestrukoj pojavnosti, međutim, uključuje pravilno sagledavanje sva tri navedena shvatanja.

2.5. NEOLIBERALIZAM KAO EKONOMSKA POLITIKA

Ekonomija je metod, cilj je promena duše.

Margaret Tačer

*Imperijalizam ili gospodstvo finansijskog kapitala je onaj najviši stepen kapitalizma...
Prevlast finansijskog kapitala nad svim ostalim oblicima kapitala
znači gospodujući položaj rentijera i finansijske oligarhije,
znači da se od svih država izdvaja mali broj država koje poseduju finansijsku moć.*

Vladimir Ilić Lenjin, Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma

*Današnji ekonomski univerzum razlikuje se od sveta pre poslednjeg sloma.
Pad nezaposlenosti više ne dovodi do rasta nadnica.
Štampanje novca više ne proizvodi inflaciju. Ipak, jezik javnih debata
i učenje sadržano u udžbenicima ekonomije ostaju nepromenjeni.*

David Graeber, Granice ekonomije

Shvatanje neoliberalizma kao ekonomske politike predstavlja njegovu najčešću i najkolokvijalniju konceptualizaciju. Neoliberalna ekonomska politika, bazirajući se u velikoj meri na principima neoklasične ekonomije i monetarizma, najpre podrazumeva pomeranje i zaokret od kejnzijanističkog velfarizma i kejnzijanske ekonomske politike upravljanja agregatnom tražnjom ka ekonomiji ponude i ka političkim programima koje favorizuju relativno nesputane operacije tržišta. Navedeno počiva na stavu da su tržišta daleko bolji način organizovanja ekonomske aktivnosti zato što su povezana sa kompeticijom, ekonomskom aktivnošću i izborom. Neoliberalizam veruje u dovoljnost tržišta da osigura ljudsko blagostanje. Uloga države u takvom sistemu nije da osigura punu zaposlenost i da obezbedi inkluzivni socijalni sistem blagostanja, već da poboljša ekonomsku efikasnost i međunarodnu konkurentnost (Larner, 2000: 5-7).

Neoliberalna *ekonomska agenda* počiva na dva glavna načela:

- *prvo* je uvećanje kompeticije i konkurencije koja se ostvaruje kroz deregulaciju i otvaranje domaćih tržišta, uključujući i finansijska, stranoj konkurenciji;
- *drugo* je manja uloga države kroz privatizaciju i ograničavanje mogućnosti vlade da povećava fiskalni deficit i akumulira dug (Ostry et al., 2016: 38).

Shodno navedenom, iako se neoliberalna ekonomska politika nije svuda širila na isti način, iako postoje razlike u obuhvatu i intenzitetu primene neoliberalnih ideja u specifičnim kontekstima, evidentno je postojanje određenih *zajedničkih* konceptualnih premisa i principa političko-ekonomskih praksi neoliberalizma. U tom smislu, prema Berču i Mihnjenu, svugde jeste bio karakterističan naglasak na *pet osnovnih principa*:

1. *privatizacija* državne imovine (te javnih službi, javnih dobara i usluga – proces za koji je Dejvid Harvi (Harvey, 2004; Harvi, 2012) skovao termin *akumulacija putem razvlašćivanja* (prim. S.K.S.);
2. *liberalizacija* trgovine robom i kapitalnih investicija;
3. *monetaristički fokus* na suzbijanje inflacije i dinamiku podsticanja ponude;
4. *deregulacija* tržišta rada i proizvoda kako bi se smanjile prepreke u poslovanju i
5. *marketizacija* društva putem javno-privatnih partnerstava i drugih oblika komodifikacije (Berč i Mihnjenu, 2012: 15).

Dakle, kao dve osnovne premise neoliberalizma pojavljuju se *ekonomizam* i *marketizacija*, dok se kao tri politike koje ih prate, odnosno sredstva kojom se ostvaruju, ističu *privatizacija*, *liberalizacija* i *deregulacija* (Scholte, 2005: 7). U tom smislu – bez obzira na diferenciranost kontekstualnih ravni implementacije neoliberalizma, nejednaki geografski razvoj, kao i različite moduse pomoću kojeg je on u datim uslovima ostvaren – može se reći da *neoliberalizam* uvek „podrazumeva seriju kratkoročnih mera stabilizacije i dugoročne strukturalne reforme u cilju ekspanzije tržišnih normi i smanjivanja uloge države (a to znači, bez sumnje, deregulaciju, liberalizaciju tržišta i privatizaciju)“ (Josifidis i Lošonc, 2007: 42).

Središnje mesto neoliberalne teorije, kao i programa strukturnog prilagođavanja preko aranžmana koje pojedinačne države imaju sa međunarodnim finansijskim institucijama,²⁶ zauzima *privatizacija*. Ukratko, iz neoliberalne perspektive globalna ekonomija treba da bude slobodno i otvoreno tržište (Scholte, 2005: 8). Proizvodnja, razmena i potrošnja resursa treba da se odvijaju prema zakonima ponude i potražnje, koje proizilaze iz neometanih interakcija mnoštva preduzeća u privatnom sektoru. U neoliberalnoj perspektivi, uloga javnog sektora u ekonomskoj sferi je da *omogući* pre nego da uradi. Multilateralne institucije, nacionalne i lokalne vlasti postoje da obezbede regulatorni okvir koji omogućava maksimizaciju efikasnosti globalnih tržišta, štiteći, na primer, svojinska prava i sprovodeći pravne ugovore. Privatizacija

---

²⁶ Pre svih Međunarodnog monetarnog fonda i Svetske banke.

podrazumeva pomeranje vlasništva iz javnih u privatne ruke u brojnim oblastima. U tom smislu, nekoliko poslednjih decenija vidljivo je rašireno pomeranje primarne proizvodnje, manufakture i komunalnih delatnosti iz javnog u privatno vlasništvo. Pored prodaje imovine, privatizacija se ogleda u pomeranju, prepuštanju i delegiranju nekadašnjih obaveza države privatnim akterima – od oblasti obrazovanja i zdravstva, preko razvojnih strategija i humanitarne pomoći, do policije i zatvora (Scholte, 2005: 8). U neoliberalizmu se, dakle, radi o *izuzetno velikom proširivanju* područja privatnog, odnosno o procesu kojim „...kupovinom, sklapanjem kooperantskih ugovora, koncesijama i prodajom, kao i povratnim zakupom, društvene i javne usluge prelaze u privatne ruke“ (Šaul, 2012: 268).

Pored privatizacije, drugi glavni stub neoliberalnih programa u širenju tržišne globalne ekonomije je *liberalizacija*. Liberalizacija podrazumeva uklanjanje međunarodnih restrikcija kretanja dobara, usluga, novca i kapitala (Scholte, 2005: 9). U principu, liberalizacija takođe teži da proširi prekogranična pomeranja rada i radne snage, ali su se u praksi zagovornici neoliberalizma retko kad zalagali za otvorene migracije. Prema neoliberalnim receptima, regulatorne vlasti treba da smanje – i po mogućstvu što više ukinu – trgovinske barijere, restrikcije stranih razmena i kontrolu stranih direktnih i portfolio investicija. Ovo se, u praksi, međutim, sprovodi nedosledno i uz postojanje duplih standarda, jer ne važi uvek za jake, moćne i industrijski razvijene zemlje, s obzirom da su one često čuvale svoje protekcionističke mere u nekim oblastima, dok su agresivno zastupale neometani pristup tržištu u nekim drugim sektorima (Scholte, 2005: 9) i nametale ga manje razvijenim, zemljama u razvoju i zemljama u tranziciji:

„Ne samo da su industrijski razvijene zemlje izbegle da otvore svoja tržišta dobrima iz zemalja u razvoju zadržavajući svoje uvozne kvote za mnoštvo proizvoda od tekstila do šećera, istovremeno insistirajući da zemlje u razvoju otvore svoja tržišta za robu iz bogatijih zemalja; i ne samo da su razvijene zemlje nastavile da subvencionišu poljoprivredu, otežavajući zemljama u razvoju da u toj oblasti budu konkurentne – već su i istovremeno insistirale da zemlje u razvoju ukinu svoje subvencije za industrijske proizvode“ (Stiglic, 2002: 21).

Pored privatizacije i liberalizacije, *deregulacija* predstavlja osnovnu premisu neoliberalne ideologije zasnovane na „svemoći“ ekonomije i tržišta. Deregulacija u ovom kontekstu ne znači da nema regulacije (Scholte, 2005:10). Upravo suprotno, neoliberalizam naglašava potrebu za zakonima i institucijama koje će podržati tržišta i promovisati njihovu efikasnost. Neoliberalizam deregulaciju propisuje samo onim pravilima i procedurama koje se mešaju u

tržišnu dinamiku, kao što su kontrola cena i zarada, subvencija, fiksnog kursa, provizija, itd. S druge strane, neoliberalizam je motivisao različite promene u radnom zakonodavstvu kako bi se omogućila veća fleksibilnost u zapošljavanju, uklanjanje birokratskih barijera, itd. (Scholte, 2005:10).

Ovo pomeranje od klasično liberalnog *laissez-faire* principa ka neoliberalnoj „tržišno poboljšanoj regulaciji“ razlog je zbog kojeg se o neoliberalnoj deregulaciji²⁷ sve češće govori kao o *reregulaciji*, *regulisanoj deregulaciji*, „korisnoj“ *regulaciji*, itd. Svi ovi pojmovi u sebi nose slično značenje. Sintagma *regulisana deregulacija* podrazumeva da je „nekim ekonomskim akterima data veća sloboda od državne kontrole, ali da je sam tržišni okvir regulisan“ (Aalbers, 2016: 565-566). Termin *korisna regulacija* implicira regulisanje svega onog što je korisno za rast tržišta, uz korišćenje starih i novih regulatornih mehanizama (Panitch and Konings, 2009: 69).

Termin *reregulacija* shvaćen kao *promena smera i domena državne intervencije* čini se, međutim, najprikladnijim. U tom smislu, reregulacija ne označava, niti implicira, ponovnu regulaciju, ukoliko bi se pod tim podrazumevala ponovna regulacija nečega što je već bilo deregulisano. Još manje reregulacija implicira vraćanje na velfaristički koncept državnog intervencionizma. Naprotiv, reregulacija u navedenom kontekstu označava kvalitativno drugačije – nove oblike *upravljanja*, odnosno *preusmeravanje* „državne intervencije ka novim oblicima upravljanja, zasnovanim na 'logici konkurentnosti'“ (Berč i Mihnjenko, 2012: 17) ili „pomeranje od državnog intervencionizma ka upravljanju koje omogućava tržište“ (Scholte, 2005:10).

U svojoj osnovi neoliberalizam je *finansijski kapitalizam*, što znači da je „povezan sa deindustrijalizacijom i preusmeravanjem sa proizvodnje dobara i usluga na finansijalizaciju, akumulaciju kapitala zasnovanu na trgovini aktivom“ (Šaul, 2012: 269). Prelaz od industrijskog ka finansijskom kapitalizmu je značio da je „u razvijenim kapitalističkim zemljama akumulacija kapitala počela sve više da zavisi ne od proizvodnje, već od trgovine finansijskom aktivom“ (Šaul, 2012: 269), jer se „profit više nije stjecao na novim i osobito inovativnim proizvodima ili metodama proizvodnje, nego investiranjem u finansijsku imovinu“ (Hermann, 2014). Kada je reč o proizvodnji ona se u eri neoliberalne globalizacije mahom premešta u zemlje poluperiferije i periferije sa povoljnijim uslovima poslovanja, nižim ekološkim standardima i jeftinijom radnom snagom.

---

²⁷ Više o ovome u: Kuzmančev-Stanojević, Sonja (2017). Neoliberalna deregulacija kao biopolitička paradigma savremenog kapitalističkog društva. *Sociologija* 59 (1): 43-61.

2.6. NEOLIBERALIZAM KAO IDEOLOGIJA

*Ideje imaju male šanse da naprave veći pomak protiv jake plime;
njihova šansa dolazi kada plima počinje da opada, ali još ne prolazi.
Ovo je, ako sam u pravu, takvo vreme
i ono pruža retku priliku nama koji verujemo u liberalizam
da utičemo na novi pravac kojim će plima krenuti.
Imamo novu doktrinu da ponudimo; potreba da je razjasnimo je na nama.*

Milton Friedman, Neo-Liberalism and its Prospects

*Sloboda koju kreiraju propisi optužena je kao nesloboda;
pravda, nezavisnost i blagostanje koje one pruža
prezrene su kao kamuflaža ropstva.*

Karl Polanji, Velika transformacija

Centralne odlike neoliberalne misli (bez obzira na svu diferenciranost njenih koncepata, a potom i političko-ekonomskih praksi) sastoje se u sledeće dve međusobno povezane tvrdnje:

- 1) *prvo*, tržišta su efikasnija u alokaciji resursa od centralizovane državno-planske ekonomije i
- 2) *drugo*, centralizovana državno-planska ekonomija vodi kršenju individualnih sloboda (Hull, 2006: 141).

Shodno navedenom, iako heterogenog idejnog karaktera, za ideologiju neoliberalizma se može reći da se ključno utemeljuje u klasično liberalnom postulatu *individualne (negativne) slobode* i sa njom nerazdvojno povezane *slobode tržišta*.

Kod utemeljivača neoliberalizma Mizesa, Hajeka i Sajmonsa, a potom i Miliona Fridmana, *ekonomska sloboda* jeste osnovna i primarna sloboda. Tako, prema Hajeku, sloboda ima različite komponente, ali bi ekonomska sloboda trebalo da ima prioritet pošto je ona „majka svih drugih sloboda“²⁸ (Hayek, 1944, in: Perera, 2011: 18). Istovremeno, za sve navedene teoretičare ekonomska sloboda ne samo da je primarna, nego je ona i *sredstvo za postizanje*

---

²⁸ Hajek je instistirajući „kao malo ko na neraskidivosti veze između ekonomskih sloboda i slobode kao takve... naglašavao značaj pravljenja jasne razlike između liberalizma, čija je početna tačka u ekonomskoj teoriji i demokratije, koja predstavlja predmet političke teorije. Po Hajeku, individualna sloboda, čiji je prvi uslov ekonomska sloboda, poseduje vrednost po sebi, dok je vrednost demokratije isključivo instrumentalna“ (Bobio, 1995: 119).

političkih sloboda, koje se u tom kontekstu „posmatraju tek kao nužna posledica“ (Bobio, 1995: 119).

Ključna postavka neoliberalne ideologije *slobodu* kao ključnu reč, nasleđenu od klasičnog liberalizma, implicite postulira u primatu *slobodnog tržišta*, s obzirom da se smatra da „u osnovi većine argumenata protiv slobodnog tržišta leži nedostatak vere u samu slobodu“ (Fridman, 1997: 38). Istovremeno, u samoj hijerarhiji vrednosti sloboda nužno ima prioritet, jer ona „...nije samo jedna od pojedinačnih vrednosti, nego je ishodište i uslov većine moralnih vrednosti“ (Hajek, 1998: 13). Kod Fridmana je ovo stanovište posebno izraženo u problematizaciji odnosa između slobode i jednakosti, gde je, kako sam piše „došao do stanovišta da jednakost ne može sama po sebi da se smatra za moralno načelo; mora da se smatra za oruđe ili posledicu nekog drugog načela, kao što je sloboda“ (Fridman, 1997: 258). U tom smislu, njegova se odbrana slobode postulira prevashodno u kontekstu kritike raspodele dohotka i državnih intervencija države blagostanja (što je karakteristično i za druge zagovornike neoliberalizma), odnosno kritike „uzimanja od jednih i davanja drugima... na osnovu 'pravde'“, s obzirom da, „na ovoj tački jednakost oštro dolazi u sukob sa slobodom“ (Fridman, 1997: 305).

Nepodeljena „tvrdnja o superiornosti tržišnih mehanizama i takmičarskih procesa kapitalističkog razvoja nad državnim, centralno-planskom, socijalnom i ekonomskom organizacijom“ predstavlja jednu od centralnih obeležja kako neoliberalnog diskursa, tako i njegove prakse (Plehwe and Walpen, 2006: 27). Na tom se tragu državni intervencionizam u ekonomiji i mehanizmi socijalne protekcije vide kao put ka manjku slobode i ka nekim oblicima modernog ropstva.

Sa tih pozicija na meti kritike neoliberalne ideologije su prevashodno egalitaristički i solidaristički principi socijalističkih država i država blagostanja, te njihovih intervencionističkih uloga, sa akcentom na šteti koju one čine slobodi građana. Centralizovana državno-planska ekonomija i kolektivizam vide se kao put u totalitarizam i tiraniju, jer se lične slobode podređuju moći države i vode u neke oblike modernog ropstva. Nasuprot planiranju i kontroli koji se, rečima Karla Polanjija (*Polanyi*), „napadaju kao negiranje slobode“, istovremeno se „slobodno preduzetništvo i privatno vlasništvo proglašavaju... suštinom slobode“ (Polanji, 2003: 245).

Ideologija slobodno-tržišnog neoliberalizma, nasuprot redistributivnim politikama država blagostanja i progresivnom oporezivanju, postulira se u takozvanom *trickle down* principu, odnosno principu ekonomije kapanja prema kojem će bogatstvo *otkapati na dole* prema siromašnjijima, pod pretpostavkom da „talas koji raste podiže sve brodove“ (Harvi, 2012: 90). Bogati pojedinci i preduzetnici će sledeći sopstveni interes na kraju „povući one sa dna“ (Hajek,

1998). Potrebno je samo da se dozvoli neometano poslovanje i sticanje profita, prevashodno kroz poresku politiku i deregulaciju tržišta rada, s obzirom da će to dovesti do novih investicija, stvaranja i otvaranja novih radnih mesta, te u krajnjoj instanci prosperiteta za sve. Takmičenje i težnja ka ostvarivanju sopstvenih interesa na slobodnom tržištu na kraju (spontano) doprinose ne samo ekonomskom razvoju nego i javnom interesu. Ovo se učenje nadovezuje na čuvenu doktrinu *nevidljive ruke* Adama Smita prema kojoj čovek treba da se koncentriše na svoj privatni interes, dok će se nevidljiva ruka (sama od sebe) pobrinuti za javni interes (vidi: Smit, 1998).

Kroz „utopijski ideal slobodnog tržišta“ gde se ono postulira kao „jedinstveni stvaralac vrednosti i čuvar sloboda“ (Metcalf, 2017), neoliberalna ideologija štiti kapital, ali onaj stvaralački, kapital koji zapošljava i koji će, u krajnjoj instanci, doneti blagostanje svima. Neoliberalna ideologija se na kraju manifestuje kao „sekularna religija“, koja je „dobra na duži rok za sve – čak i za one koji moraju propatiti kroz siromaštvo i haos na kratak rok“ (Duggan, 2003: xiii), utemeljujući se u *normativnim idealima* onoga što tek *treba da se desi* posle „bolnih rezova“, pojavljujući se tako kao obećanje boljeg života i boljeg sutra posle „oporavka“. Koncept *trickle down* ekonomije ili „ekonomije kapanja“, tako „dugoročno blagostanje obećava svima nakon što prođu tešku i bolnu prilagodbu novim globalnim procesima“, gde će „prosperitet i dobrobit koji uživaju sada viši slojevi stanovništva doći tzv. kapanjem do nižih slojeva, ali ne kroz izdvajanje bogatih nego kroz mehanizme slobodnog tržišta“ (Vidović, 2006: 139).

Međutim, zakonitosti funkcionisanja samog kapitalističkog ekonomskog sistema koji funkcioniše na bazi akumulacije i oplodnje kapitala, kao i sticanja profita kroz višak vrednosti, može (ali i ne mora) da toleriše ukupno društveno blagostanje samo u uslovima ekonomskog rasta, kada i višak vrednosti uopšteno raste. Ujedno, činjenica je da je neoliberalna faza kapitalizma faza *finansijskog* kapitalizma, gde se akumulacija kapitala ne zasniva na proizvodnji (novih) vrednosti, već na ekspanziji finansijskog kapitala. Finansijska tržišta „pružaju mogućnosti za investicije bez stvaranja radnih mesta i, kako je svetska finansijska kriza pokazala, spekulativne investicije se hrane efemernim prosperitetom koji može biti zbrisan u kratkom vremenskom periodu“ (Beder, 2009: 17). Bogatstvo manjine *nije* doprinelo blagostanju svih (vidi: Bauman, 2013).

Neoliberalna premisa individualne (ekonomske) slobode i njen primat u odnosu na sve druge slobode dovela je do restrukturisanja liberalno-demokratskog i pravno-političkog principa građanstva na ekonomski princip *građanina preduzetnika* i *građanina potrošača*. Ovo

ne bi moglo biti izvedeno da sam neoliberalizam kao političko-ekonomska doktrina i praksa nije promovisao tržište ne samo „na stepen glavnog sedišta slobode“ (Bauman, 1995, prema: Golubović, 2004: 12), već i na osnovni princip celokupnog društvenog ustrojstva.

Shvatajući slobodu prvenstveno kao ekonomsku slobodu, koja se javlja kao pretpostavka „pravedne“ tržišne utakmice, istovremeno napadajući bilo kakav oblik državnog intervencionizma – onaj koji se odnosi na planiranje i intervenciju na tržištu, ali ne i onaj koji se odnosi na intervenciju koja podrazumeva prilagođavanje države i društva takvom „samoregulišućem i slobodnom“ tržištu – neoliberalizam je ekonomsku nejednakost na svetskom nivou vratio na nivo iz dvadesetih godina XIX veka. Sada odzvanjaju Polanjijsve reči iz njegove *Velike transformacije*, pisane i objavljene u vreme Drugog svetskog rata (1944) i iste godine kada i Hajekov *Put u ropstvo*, koje kažu da se „civilizacija devetnaestog veka... raspala usled potpuno različitog niza uzroka – mera koje je društvo preduzelo da ne bi bilo uništeno delovanjem samoregulativnog tržišta... Urođena slabost društva devetnaestog veka nije to što je bilo industrijsko, već što je bilo tržišno društvo“ (Polanji, 2003: 239-240). Pri tome, podvlači Polanji, „prava kritika tržišnog društva ne odnosi se na to da se ono zasnivalo na ekonomiji – u izvesnom smislu se svako društvo mora na njoj zasnivati – već na to da se njegova ekonomija zasnivala na sebičnom interesu“ (Polanji, 2003: 239). Ovde je dobro podsetiti na stav Ludviga fon Mizesa prema kojem je „egoizam osnovni zakon društva“ (prema: Berč i Mihnjanko, 2012: 13). Shvatanje da su ljudi po prirodi sebična i egoistična bića predstavlja jednu od osnovnih neoliberalnih dogmi: „Čovek je sposoban za dobro, ali po prirodi je loš. Prvenstveno ga vodi samo – interes’. Neoliberalni gurui su nas tome učili decenijama. Oni veruju da je to korisno jer sopstveni interes vodi konkurenciji, a to je ono što pokreće našu ekonomiju napred“ (Vandepitte, 2020).

Koristeći se idealima slobode, izbora, nezavisnosti i fleksibilnosti, neoliberalna ideologija je klasične liberalno-demokratske postulate dovela do svojih krajnjih konsekvenci, razbijajući jezgro pravno-političkog principa građanstva i svodeći ga na ekonomski princip tržišnih „sloboda“, koje se, u krajnjoj meri, u realnosti manifestuju kao slobode *jačeg*. Neoliberalizam je istovremeno, insistirajući na individualnoj kompetenciji i značaju međusobne kompeticije, uz proklamovane ideale o jednakosti šansi i kroz krajnju racionalizaciju ekonomskog ponašanja, kao sasvim prirodno i normalno postulirao *isključivu* ličnu odgovornost za političke i društvene probleme, nudeći ujedno za njih „tržišna rešenja“ i zazirući od svakog oblika države blagostanja. Države čije se ustrojstvo pojavljuje kao štetno ne samo za ekonomske performanse, nego i kao plodno tlo za stvaranje „neslobodnog“ i od države parazitski zavisnog pojedinca. Postavljajući tržište na nivo samorazumljive datosti, kojoj retorički država samo smeta, a u

realnosti joj služi, dovelo je do uništavanja svih onih tekovina koje su proizišle iz mukotrpnih borbi za radnička i socijalna prava koje je država bila dužna da obezbedi. Razgrađujući društvenu integraciju, solidarnost i stare ideale društvene pravde i jednakosti, predstavljajući inovativne pojedince kao prave kreatore bogatstva, neoliberalna ideologija je decenijama predstavljala državu kao tromu, lenju, inertnu, neefikasnu i sl., kao onu koja prikuplja poreze, troši i ne stvara.

Ovaj mit je kao „penu od sapunice“ razbila Marijana Macukato u knjizi *Preduzetnička država: Rušenje mitova o sukobu javnog i privatnog sektora* (Mazzucato, 2013). U ovom bestselleru Macukato nedvosmisleno pokazuje da je država (pogotovo u SAD-u bez obzira na retoriku slobodnog tržišta) realno najveći investitor, te da je priča o inovativnim privatnicima i preduzetnicima i lenjoj i tromoj državi samo isfabrikovana priča koja je posledica pobeđe u borbi diskursa, a ne realnosti:

„Ovaj uobičajeni pogled na dosadnu, letargičnu državu naspram dinamičnog privatnog sektora pogrešan je koliko i široko rasprostranjen. Knjiga se koncentriše na pričanje sasvim drugačije priče: u zemljama koje svoj rast duguju inovacijama - i u regionima tih zemalja, poput Silicijumske doline - država je u prošlosti služila ne samo kao administrator i regulator u procesu stvaranja bogatstva, već kao ključni akter u njemu, a često i odvažniji, spreman da preuzme rizike koje preduzeća neće. To ne važi samo za uske oblasti koje ekonomisti nazivaju 'javnim dobrima' (poput finansiranja osnovnih istraživanja), već i za čitav lanac inovacija, od osnovnih do primenjenih istraživanja, komercijalizacije i finansiranja samih kompanija u ranoj fazi“ (Mazzucato, 2013: 4).

Marijana Macukato pored toga što u navedenoj knjizi „tvrđi da je država ključni partner privatnog sektora, ona preuzima rizik u oblastima u kojima privatni sektor za to nije spreman“ (Samardžić, 2017), istovremeno apostrofira jedan od *ključnih problema* a to je što „država ne učestvuje u raspodeli dobiti nastaloj komercijalnom upotrebom novih tehnologija koje su razvijene uz podršku javnog sektora“ (Samardžić, 2017). Pobijajući izmišljenu sliku o lenjoj državi i dinamičnom i inovativnom privatnom sektoru, Macukato nedvosmisleno dokazuje da je ovakva slika „realnosti“ samo omogućila onima koji se opisuju kao „pravi kreatori bogatstva“ da izvuku ogromne količine sredstava od države u ime inovacija, te da uz dodatne poreske olakšice, decenijama ostvaruju enormne profite.

2.7. NEOLIBERALIZAM KAO (BIOPOLITIČKO) UPRAVLJAŠTVO

*Jednom kada shvatimo šta predstavlja
upravljački režim koji se zove liberalizam,
moći ćemo, čini mi se, dokučiti šta je biopolitika.*

Michel Foucault, Naissance de la biopolitique

Razumevanje neoliberalizma kao ideologije u marksističkom ključu razotkriva i potvrđuje staru tezu o državi i državnoj vlasti kao „odboru koji upravlja opće poslove cele buržoazije“ (Marks i Engels, 1983: 7). U neomarksističkom ključu se neoliberalizam demistifikuje kao „projekat za obnovu klasne moći“ (Harvi, 2012: 32), a u kontekstu današnje globalizacije i transnacionalnog karaktera samog neoliberalizma i kao „ideologija transnacionalne kapitalističke klase u nastajanju“ (Miler, 2012: 35).

Međutim, razumevanje načina na koji neoliberalizam „operiše“ na nivou stvaranja *režima istine* i stvaranja neoliberalnog subjekta koji su vođeni „sopstvenim“ interesom i nužnošću takmičenja, implicira da neoliberalizam „nije samo ideologija koja može biti odbijena i raskrinkana, već je to intimni deo kako su naši životi i subjektivnost strukturisani“ (Read, 2009: 34-35).

Zato je neophodno pomeranje korak dalje – od (neo)marksizma ka Fukou. Ovo podrazumeva dodatno sagledavanje toga da neoliberalizam nije *samo* ideologija uspostavljena bilo od strane države/država, bilo od strane transnacionalne „korporacijske“ klase. U fukoovskom ključu neoliberalizam se postulira kao „mnogo dublja i mnogo kompleksnija pojava... To je politička ontologija koja fundamentalno oblikuje naše trenutno iskustvo sveta“ (Oksala, 2013: 70). Zato se u globalnim okvirima, bez obzira na svu raznovrsnost datih procesa neoliberalizacije u konkretnim društveno-prostornim kontekstima, piše o normalizaciji neoliberalnog diskursa kao *zdravog razuma* i njegovog postuliranja na nivo *jedine misli*.

U tom kontekstu sagledano, pitanje razumevanja neoliberalizma ne može da ne odvede do Fukoovog koncepta *upravljaštva*²⁹ (fr. *la gouvernementalité*, eng. *governmentality*) kao karike koja povezuje „tehnologije dominacije nad drugima i tehnologije sopstva“ (Foucault, 1988).

---

²⁹ Pod rečju „upravljaštvo“ Fuko podrazumeva tri stvari: 1) „sklop koji čine institucije, procedure, analize i refleksije, računi i taktike koji omogućavaju izvršavanje veoma specifične, mada kompleksne forme moći koja za glavnu metu ima stanovništvo, za najvažniju formu znanja političku ekonomiju, a za suštinski tehnički instrument dispozitive bezbednosti; 2) tendenciju i liniju sile koja, na celom Zapadu, već veoma dugo ne prestaje da vodi ka prvenstvu tipa moći koji možemo nazivati 'upravljanjem' (*gouvernement*) nad svim drugim tipovima moći, poput suverenosti i discipline koja je, s jedne strane, uzrokovala da se razvije niz specifičnih aparatura upravljanja i s druge strane, da se razvije niz saznanja i 3) proces, ili pre rezultat procesa kojim je država pravde iz srednjeg veka u XV i XVI veku postala administrativna država i kojim je postepeno učinjena 'upravljacom državom'“ (Fuko, 2014: 127-128).

Analiza (neo)liberalizma je Fukou suštinski poslužila kao mogućnost za „stavljanje na probu pojma upravljaštva“ (Fuko, 2005: 258) i kao mogućnost da se „vidi kako taj model... a može se smatrati važećim ukoliko se radi o analizi načina na koji se upravlja ludima, bolesnima, delikventima, decom,... može važiti i kad se radi o pristupanju pojavama sasvim druge vrste, kakve su, na primer, politička ekonomija ili rukovođenje čitavim jednim društvenim korpusom itd.“ (Fuko, 2005: 258). Shvatajući liberalizam kao „određenu praksu“, kao „način delanja“ i apostrofirajući da ga „...treba analizirati kao princip i metod racionalizacije vršenja vlasti – racionalizacije koja sledi – a u tome je i njena specifičnost – unutrašnje pravilo maksimalne ekonomije“ (isto: 432), Fuko anticipira „novi model upravljaštva“, prelazak ka tipu društva koje ima za cilj i zadatak da „omogući tržište“, koje se, zahvaljujući njegovoj konkurentskoj dinamici nužno uspostavlja aktivnim društvenim i pravnim intervencionizmom.

Fuko liberalizam i neoliberalizam nikad nije razumevao kao puke ekonomske doktrine, niti je neoliberalizam posmatrao kao nastavak ili revitalizaciju klasičnog ekonomskog liberalizma Adama Smita. Njega je analiza liberalizma i pomeranja ka neoliberalizmu prevashodno vodila putem detektovanja onih promena koje su mu i omogućile da definiše (neo)liberalizam kao veštinu upravljanja.

Preciznije, ono što omogućuje Fukou da „definiše liberalizam kao veštinu upravljanja“ sastoji se u istorijskoj analizi i promenama do kojih dolazi kada se *upravljanje* počinje razumevati kao „veština izvršavanja moći u obliku ekonomije“ (Senelar, 2014: 384). Kako sam Fuko piše: „Verujem da je uvlačenje ekonomije unutar političke aktivnosti ono što će biti suštinski ulog u razvoju upravljanja“ (Fuko, 2014: 114). U XVI i XVII veku bilo je još moguće govoriti o *tri* različite i razdvojene forme upravljanja – prema tipologiji koju je sačinio Fransoa la Mot le Vaje (*Francois La Mothe Le Vayer*) gde „upravljanje sobom potpada pod moral, veština upravljanja porodicom potpada pod ekonomiju i, konačno, 'nauka o dobrom upravljanju' državom pripada politici“ (Fuko, 2014: 112). Nasuprot navedenoj jasnoj razdvojenosti, ključan problem koji se kasnije postavlja (u XVIII veku) je *kako se mudro upravljanje porodicom (ekonomija) može uvesti u domen opšteg upravljanja (politika)*: „U XVIII veku, nakon niza kompleksnih procesa koji su“, piše Fuko, „po mom mišljenju, apsolutno presudni za našu istoriju, ta reč će označavati nivo realnosti i polje na kome upravljanje može da interveniše“ (Fuko, 2014: 114-115). To znači da više nema potrebe govoriti o *ekonomskom upravljanju*. Ono je „...u suštini tautologija, jer se veština upravljanja predstavlja upravo kao veština vršenja moći u formi i prema modelu ekonomije“ (isto: 114). Na Rusoovom tragu analizirajući problem

Fuko podvlači da će *upravljanje državom* biti „vršenje ekonomske aktivnosti i to vršenje te aktivnosti nad čitavom državom. To znači da će upravljanje u stvari biti vršenje jedne forme nadzora nad stanovnicima, bogatstvima, ponašanjem svih i svakog pojedinačno, koje se odvija sa podjednako velikom pažnjom kao što je ona sa kojom otac nadzire članove porodice i njena dobra“ (Fuko, 2014: 114).

Ono što u Fukoovom ključu razlikuje neoliberalizam od liberalizma sastoji se u tome što neoliberalizam „nije isključivo ekonomska teorija ili politička kritika viška upravljanja. Reč je o pozitivnoj tehnici upravljanja koja svoje početke ima u ekonomiji, ali je malo po malo prenesena u domen opšte populacije...“ (Ferejra i dr., 2011: 125). Za razliku od klasičnog liberalizma XVIII veka koji je „...delovao u kritičkom smislu, fokusirajući se na višak upravljanja od strane policijske države“ (Ferejra i dr., 2011: 124), liberalizam u „XIX i posebno u XX veku počeo je da operiše pozitivnim tehnikama upravljanja“ (Ferejra i dr., 2011: 124). To znači, da dok „stari liberalizam (uključujući fiziokratiju i autore kao što je Adam Smit) predstavljaju kritiku viška upravljanja od strane policijske države... novi liberalizam (uključujući Frajburšku i Čikašku školu i mnoge druge nezavisne strategije) predstavlja pozitivan način upravljanja putem istine, prirode i odgovornosti individua“ (isto: 124).

Već sa liberalizmom XVIII veka tržište postaje mesto *istine*, a *homo economicus* subjekat modernog doba. Međutim, sa neoliberalizmom se detektuju distinktivnosti – u načinima shvatanja tržišta – od mesta (prirodne) razmene ka mestu socijalno konstruisane konkurencije i kompeticije, koje kao takvo nužno potrebuje intervenciju „...pošto se upravo tržište, ili pre čista konkurencija, koja je sama suština tržišta, ne može pojaviti osim ako nije stvorena i to stvorena aktivnim upravljaštvom“ (Fuko, 2005: 171), te u redefinisanju neoliberalnog subjekta od *homo economicus*-a ka *homo entrepreneur*-u, čoveku kao posedniku sopstvenog ljudskog kapitala. U tom smislu, zadatak novog *neoliberalnog upravljaštva* jeste upravljanje konkurencijom kao samom suštinom i ciljem tržišta i, posredno, atomizovanim pojedincima kao subjektima te konkurencije.

Fuko je pojmove *vladanja* i *upravljanja* jasno razgraničio ističući da je vladanje utemeljeno u specifičnoj vrsti upravljanja koja za svoj predmet ima celokupnost države. Tako shvaćeno upravljanje oličeno je u metafori vladara kao kormirala, koji ne upravlja neposredno ljudima, nego brodom: „U svakom slučaju, ne radi se o tome da onaj ko se nalazi na čelu države direktno upravlja ljudima“ (Fuko, 2014: 142). S druge strane, upravlja se ljudima, gde ta ideja upravljanja ljudima „svakako ne potiče ni od Grka, niti od Rimljana“ (Fuko, 2014:141), nego se javlja u pojmu *pastirske moći*, najpre u starim civilizacijama mediteranskog Orijenta, a najizraženija je u judaizmu i to u religijskom smislu (isto: 143). Nju kasnije baštini hrišćanstvo,

sa kojim, piše Fuko, u zapadnom svetu zaista tek počinje „istinska istorija pastirstva kao izvora specifičnog tipa moći nad ljudima, kao modela i matrice za procedure upravljanja ljudima“ (isto: 162).

Najuticanija post-strukturalistička problematizacija neoliberalizma upravo je povezana sa neo-fuoovskom literaturom o upravljaštvu. Na Fukoovom tragu se u post-strukturalističkoj literaturi pravi korisna razlika između *vladanja (government)* i *upravljanja (governance)*. Dok neoliberalizam može da znači manje vladanja iz toga ne sledi da postoji manje upravljanja. To znači da dok, s jedne strane, neoliberalizam ima problem sa državom i zainteresovan je za određivanje njenih granica kroz pozivanje na individualni izbor, on uključuje, s druge strane, forme upravljanja koje ohrabruju kako institucije, tako i pojedince da se prilagode normama tržišta (Larner, 2000: 12).

Način na koji funkcioniše politička ontologija neoliberalizma kroz koncept racionalnog i za sebe odgovornog *homo economicus-a/homo entrepreneur-a* – jeste ono što je Fuko prepoznao kao promenu načina vladanja i *upravljanja* ka tipu društva koje *treba da omogući tržište kao model čiste konkurencije*. Fuko se slagao da neoliberalizam povezuje tržište i moćne države. Ali, ono što čini države zaista neoliberalnim jeste korišćenje tržišta zarad upravljanja, kroz distribuiranje usluga i dobara saobrazno tržišnoj logici efikasnosti, kompetitivnosti i profitabilnosti. Sa ovim novim „tehnologijama upravljanja“, država osigurava da građani *upravljaju sami sobom* (Bockman, 2013: 14-15).

Operišući na nivou „ohrabrivanja pojedinaca da svom životu daju specifičnu preduzetničku formu“, neoliberalizam je razvio karakteristične „indirektne tehnike za vođenje i kontrolisanje pojedinaca bez da je u isto vreme odgovoran za njih“ (Lemke, 2001: 201-202). Neoliberalno upravljaštvo se pojavljuje tako kao povlačenje države (blagostanja) i njene odgovornosti za pojedince u težnju ka konstruisanju „racionalno“ odgovornog subjekta – onog koji „brine o sebi“. U tom smislu, neoliberalna agenda povlačenja države se „može dešifrovati kao nova tehnika upravljanja. Kriza kejnzijanizma i redukcija državnih intervencija države blagostanja je manje vodila gubljenju državne moći regulacije i kontrole, a više reorganizovanju i rekonstruisanju upravljačkih tehnika, pomerajući regulatorne kompetencije države u kompetencije ’odgovornih’ i ’racionalnih’ pojedinaca“ (Lemke, 2001: 201-202).

Tri navedena shvatanja neoliberalizma predstavljaju distinktivne nivoe koji rasvetljavaju njegove različite uglove koji zajedno koegzistiraju. Zbog toga ih je neophodno posmatrati u njihovoj paralelnoj pojavnosti, jer se samo tako može na određen holistički način obuhvatiti sva njegova složenost. I tako pokušati doći do shvatanja kako je on postao dominantan *modus vivendi*.

III

NEOLIBERALIZAM: GENEALOGIJA MODUSA DOMINACIJE

Od 1970-ih godina naovamo svuda vidimo naglašeno skretanje prema neoliberalizmu, kako u političko-ekonomskim aktivnostima, tako i u mišljenju.

Dejvid Harvi, Kratka istorija neoliberalizma

Neoliberalizam je racionalnost kroz koju je kapitalizam konačno progutao čovečanstvo – ne samo svojom mašinerijom kompulzivne komodifikacije i profitno orijentisane ekspanzije, već i kroz svoje forme vrednovanja.

Wendy Brown, Undoing the Demos

Ta vrsta „simboličkog“ utuvljivanja, kap po kap, kome u velikoj meri doprinose novine i TV dnevници – velikim delom nesvesno, zato što većina ljudi koji ponavljaju te stavove čini to iz najbolje namere – ima veoma duboke posledice. Tako se, kada se svedu svi računi, neoliberalizam predstavlja kao neizbežan.

Pjer Burdije, Signalna svetla

Istorijski sled događaja koji je doveo do predominacije neoliberalizma nalazi se u *multidimenzionalnim krizama* u kojima se kapitalizam našao počevši od 70-tih godina XX veka. Od tog perioda neoliberalizam počinje da oblikuje politike na internacionalnim, nacionalnim i lokalnim nivoima (Bockman, 2013: 14).

Ulančanost „trustova mozgova“ – među kojima se posebno ističe izuzetno značajan uticaj *Društva Mon Pelerin*, s obzirom da su njegove ideje „...za tridesetak godina usvojili desničarski politički pokreti svuda u svetu“ (Miler, 2012: 39) – i kontekstualne ravni same krize sedamdesetih godina prošlog veka, mogla je da dobije svoj puni zamah tek sa usvajanjem i sprovođenjem praktičnih politika. Najčešće spominjani izrazi političke implementacije neoliberalizma očituju se u periodima vladavine Margaret Tačer u Velikoj Britaniji i Ronalda Regana u SAD-u, a potom i na širem nivou, prevashodno u tzv. zemljama u razvoju (Latinska Amerika) i zemljama u tranziciji (posle pada Berlinskog zida) sprovođenjem recepata deset

neoliberalnih smernica ekonomske politike – odnosno *Vašingtonskog konsenzusa*³⁰ i dalje kroz programe sistemskih reformi i/ili strukturnih prilagođavanja kao sastavnih delova aranžmana pojedinačnih država sa međunarodnim finansijskim institucijama.

Međutim, kao „prvi neoliberalni eksperiment“ se najčešće navodi već spomenut čileanski slučaj – Pinočeov vojni udar iz 1973. – odnosno „eksperiment nasilnog, pučističkog uvođenja neoliberalizma“ (Marinković, 2012: 89), kroz sprovođenje ekonomske politike grupe ekonomista doškolovalanih na Čikaškom univerzitetu zbog toga poznatih kao „čikaški momci“.

Neoliberalizam kao ideologija materijalizovana u krizi, svoju je hegemoniju zapravo uspostavio „zahvaljujući *multidimenzionalnim kriznim situacijama* koje je proizvodila dotadašnja politika države, kao i način funkcionisanja pojedinih međunarodnih institucija“ (Josifidis, 2004: 9). Suštinski je „transformacija neoliberalizma iz marginalnog skupa intelektualnih uverenja u potpuno razvijenu hegemonističku silu započela sa ekonomskom krizom“ (Mudge, 2008: 709). Pre svega se radilo o:

„... *fiskalnoj krizi države, delimičnom urušavanju socijalnog partnerstva* ili neokorporativističkih aranžmana, *porastu novog protekcionizma* putem necarinskih barijera, *sloju Bretonvudskog sistema*, tj. dolarskog standarda... Ukidanje dolarskog standarda 1971. godine praćen je četvorostrukim porastom cena nafte na svetskom tržištu, kamatnih stopa i dugova zemalja Trećeg sveta. Navedene pojave uzrokovale su, i istovremeno obezbedile alibi, za eliminisanje ekonomske politike intervencionističko-regulatornog upravljanja državom i ekonomijom. Recesije iz sedamdesetih su prema tome, posledirale priklanjanjem pripadnika srednje klase i različitih frakcija radničke klase programima novog političko ekonomskog brenda – ekonomski liberalnog konzervativizma, koji se kasnije odomaćio u izrazu neoliberalizam“ (Josifidis, 2004: 9).

Reč je, dakle, o seriji kriza rasprostranjenih širom sveta kao što su naftna kriza, fiskalna kriza, kriza stagflacije (kombinacija visoke inflacije i privredne stagnacije), dužnička kriza i kriza legitimiteta zbog veoma raširene popularnosti socijalizma – zbog čega su kapitalistički profiti i kontrola nad ekonomijom snažno podriveni (Bockman, 2013: 14). Zbog toga teoretičari poput Žerara Dumenila (*Gérard Duménil*), Dominika Levija (*Dominique Lévy*), kao i Dejvida Harvija zaključuju, na osnovu rekonstrukcije podataka, da neoliberalizam nije ništa drugo do

---

³⁰ Predloženih deset reformi *Vašingtonskog konsenzusa* su uključivale: 1) nametanje stroge fiskalne discipline (pri čemu praktično ne bi bio dozvoljen deficit državnog budžeta); 2) ukidanje subvencija i preusmeravanje javnih rashoda na osnovnu zdravstvenu zaštitu, obrazovanje i infrastrukturu; 3) smanjenje poreza; 4) finansijsku liberalizaciju; 5) slobodno plivajuće devizne kurseve; 6) trgovinsku liberalizaciju sa jedinstvenom niskom carinom; 7) otvorenost za strane direktne investicije; 8) privatizaciju; 9) deregulaciju i 10) obezbeđenje prava privatne svojine (Williamson, 1990; 1993; u: Berč i Mihnjenko, 2012: 19).

odgovor na „krah izobilja“ i na „znake ozbiljne krize akumulacije kapitala koje su bile očigledne na svakom koraku“ (Harvi, 2012: 27). Održavanje posleratnog konsenzusa između kapitala i rada moglo je da funkcioniše do određenog trenutka, dok kapitalistička klasa nije počela ozbiljno da se oseća ugroženo na ekonomskom i političkom planu. Jer „jedna je stvar imati stabilan udeo u rastućem ekonomskom kolaču, ali kad je rast posustao 1970-ih godina, kada su realne kamatne stope postale negativne, a sitne dividende i profiti postali norma, više klase su se svuda osetile ugroženima“ (Harvi, 2012: 31). Zbog toga, prema njihovom zaključku, neoliberalizam od samih početaka predstavlja upravo *projekat obnove klasne moći* (Duménil and Lévy, 2004; Harvi, 2012).

Niz multidimenzionalnih kriza do kojih je došlo počevši od sedamdesetih godina XX veka i društveno-ekonomska situacija koja je iz njih proizišla nije spontano, niti neizbežno, stvorila ono što se danas naziva neoliberalizmom. Tačerovski postulirana kao stvarnost koja *nema alternative*, a psihološko-marketinški nametana kao paradigma sveopšteg oslobođenja, realna konkretizacija ekonomskih i finansijskih politika koje su usledile uključivale su niz mera kao što su: „ukidanje kejnzijanske države blagostanja i socijalne sigurnosne mreže; odustajanje od opredeljenja za punu zaposlenost i državnih subvencija industriji; fleksibilna tržišta rada uz istovremeno ukidanje sindikalnih i demokratskih prava kako bi se smanjile plate i različite pogodnosti; privatizaciju državnih preduzeća; poveravanje javnih usluga spoljnim izvršiocima, naplaćivanje javnih usluga gde god je to moguće i finansiranje javne infrastrukture iz privatnih izvora“ (Šaul, 2012: 268). U tom se periodu kao ključni ekonomski problem koji neodložno treba rešavati targetira *inflacija*, s obzirom da je „sa porastom dugova i deficita, postalo jasno da je kejnzijanizam imao slabu tačku koja se ogledala u inflatornim tendencijama“ (Stojiljković, 2019a: 14). Tada Fridmanovi *monetaristički* argumenti počinju da se šire i stiču sve veću popularnost najpre u Sjedinjenim Državama, a potom i u drugim delovima sveta (Berč i Tikel, 2012: 65).

Nagoveštenje značajnih političkih promena i pomeranja već se moglo detektovati šezdesetih godina XX veka, sa najpoznatijom (studentskom) revolucionarnom 1968. godinom. Međutim, tek od sedamdesetih godina, kao odgovor na multidimenzionalnu krizu, za koju se širom sveta dominantno počela optuživati ekstenzivna državna intervencija i posleratna politika država blagostanja, dolazi do dubokih i dugotrajnih transformacija na globalnom nivou, odnosno naglašenog skretanja ka neoliberalizmu:

„Deregulacija, privatizacija i povlačenje države iz mnogih područja socijalne potpore umnogome su opšta karakteristika. Gotovo sve zemlje, od onih novoformiranih, nastalih posle raspada Sovjetskog

Saveza, pa do starih socijalnih demokratija, kakve su Novi Zeland i Švedska, prihvatile su, nekad dobrovoljno a u drugim slučajevima kao odgovor na pritiske i prinude, neku od verzija neoliberalne teorije i, u skladu s tom verzijom, prilagodile bar neke od svojih politika ili praksi. Postaparthejska Južna Afrika vrlo brzo je prigrlila neoliberalizam, a čak i savremena Kina... čini se da se kreće u tom pravcu. Pored toga, zastupnici neoliberalnog puta sada zauzimaju uticajne položaje u obrazovanju (univerziteti i mnogobrojni 'trustovi mozgova'), u medijima, na sastancima članova upravnih odbora u korporacijama i finansijskim institucijama, u ključnim državnim institucijama (ministarstva finansija, centralne banke), a takođe i u takvim međunarodnim institucijama kao što su Međunarodni monetarni fond (MMF), Svetska banka i Svetska trgovinska organizacija (STO), koje regulišu globalne finansije i trgovinu“ (Harvi, 2012: 15-16).

Neoliberalizam kao sveprisutna i hegemonistička paradigma izvorišta svog legitimiteta ima u politici, ekonomiji, nauci i kulturi (Harvi, 2012; Marinković, 2013). Stoga, kao *samo* „jedan od razloga zašto se neoliberalizam označava hegemonskim konceptom i projektom je to što je propagiran od strane globalnih institucija (poput MMF-a), koje očigledno imaju tu moć da nametnu svoju volju pojedinačnim zemljama“ (Golubović i dr., 2013: 43). Kroz *krizu* kao poželjno polje implementacije neoliberalnih ideja i vrlo konkretne programe sistemskih reformi i/ili strukturnih prilagođavanja „pomoć i zajmovi uslovljavani su prihvatanjem... politika koje su postale poznate pod nazivom Vašingtonski konsenzus“ (Šaul, 2012: 268).

Međutim, neoliberalizam se za veoma kratko vreme počeo postulirati kao više od ekonomske teorije i političke doktrine. Njegovi se diskursi „sve više reprodukuju na nivou svakodnevnog života, odnosno kroz društvene odnose – kao hegemonistički oblik prakse, kao globalni 'zdrav razum' i model 'samoostvarujućeg proročanstva' – a ne dominantno kao spoljašnji oblik ekonomske prinude“ (Marinković i Ristić, 2015: 113). To znači da je „neoliberalizam kao način diskursa, ostvario hegemoniju“ (Harvi, 2012: 16), odnosno da su njegovi efekti takvi da se prihvataju zdravorazumski, kao uobičajeni, „normalni“, nepropitujući, podrazumevajući: “Kroz proces predstavljanja neoliberalnih načela kao 'normalnih' i podrazumevajućih od strane intelektualaca, sistema obrazovanja ili medija, oblikuje se svojevrsan neoliberalni ideološki diskurs. Na ovaj način se učvršćuje, naturalizuju pa i univerzalizuje neoliberalna metanaracija, a ključni principi i načela zadobijaju karakter vrednosti“ (Zvijer, 2018: 96). S obzirom da je Harvi potpuno u pravu kada kaže da se „transformacije ovakvih razmera i dubine ne javljaju slučajno“ (Harvi, 2012: 14), ključno pitanje koje postavlja jeste kako je do ovoga došlo, kako se to neoliberalizam ostvario i ko ga je ostvario, ali i koja su to institucionalna uporišta koja su doprinela stvaranju i jačanju neoliberalnog diskursa. U odgovoru na pitanje kako se neoliberalni diskurs „nametnuo“ kao

pounutrašnji (internalizovani) način razmišljanja i bivanja, potrebno je vratiti se analizi načina na koji je njegov „pogled na svet“ uopšte postao zdravorazumski.

Jasno je da je u državama poput Čilea i Argentine sedamdesetih godina prošlog veka neoliberalizam implementiran golom silom kroz „vojni puč koji su podržale tradicionalne više klase (kao i američka vlada), praćen žestokom represijom svih vidova solidarnosti stvorenih unutar radničke klase i urbanih društvenih pokreta koji su ugrožavali njihovu vlast“ (Harvi, 2012: 59). Ali kako je „prihvaćen“ u najdemokratskijim delovima sveta, državama kao što su Velika Britanija i SAD, gde je morao biti sproveden demokratskim metodama, iako ni tamo nije postojalo potpuno odsustvo sile u sprovođenju čitavog niza dramatičnih reformi. Kao ključne sfere u kojima se proizvodio neoliberalni diskurs izdvajaju se „neoliberalna država, ekonomske organizacije i institucije i obrazovni sistem i nauka“ (Marinković, 2013: 494). U njihovim okvirima postepeno je dolazilo do stvaranja klime ili, kako je Harvi naziva, *konstrukcije političke saglasnosti* (Harvi, 2012: 59), koja koincidira sa Gramšijevim konceptom kulturne hegemonije i *senso comune* – kao opšteg, uvreženog mišljenja koje treba razlikovati od dobrog mišljenja (*buon senso*).

Da bi se neoliberalizam kao ekonomska doktrina legitimizovao u *demokratskim društvima* (najpre u SAD-u i Velikoj Britaniji), smatra Harvi, morala se najpre konstruisati politička saglasnost „koja bi zahvatila dovoljno širok spektar stanovništva kako bi se postigla pobeda na izborima“ (Harvi, 2012: 59). Postojanje brojnih različitih kanala omogućila su „dugi marš neoliberalnih ideja“:

„Moćni ideološki uticaji kružili su korporacijama, medijima i brojnim institucijama koje čine građansko društvo... 'Dugi marš' neoliberalnih ideja kroz ove institucije..., organizovanje trustova mozгова (uz podršku i finansiranje od strane velikih korporacija), osvajanje određenih segmenta medija i preobraćanje mnogih intelektualaca na neoliberalni način mišljenja, stvorili su misaonu klimu koja je podržavala neoliberalizam kao ekskluzivni garant slobode. Svi ti pokreti su kasnije konsolidovani kroz zauzimanje političkih partija, te konačno, i samog državnog vrha“ (isto: 60).

Ovim se, prema Harviju, međutim, ne može potpuno doći do objašnjenja kako je neoliberalizam prodro u „zdravorazumsko“ mišljenje, odnosno kako je došlo do toga da „ima prožimajuće efekte na način mišljenja sve do tačke gde postaje inkorporisan u zdravorazumski način na koji mnogi od nas tumače, žive i razumeju svet“ (Harvi, 2012: 16). On apostrofira, na Gramšijevom tragu, da bi se „konstruisanje saglasnosti“ moglo ostvariti moralo je biti stvoreno „opšte mnjenje“, što nije isto što i „dobro mnjenje“, jer je ono, u ovom slučaju, prividno u

saglasnosti sa demokratskim procesima, a činjenično se pojavljuje kao ono koje „obmanjuje, zamagljuje ili prerađava realne probleme pod vidom kulturnih predrasuda“ (isto: 59-60). Stoga je za Harvija od izuzetne važnosti naučiti kako izvući „politička značenja ispod njihovih kulturnih omotača“ (isto: 60). Gramšijevskim koracima neophodno je ispod slojeva kulturnih omotača otkriti svu iluziju objektivnosti datih političkih značenja i načine na koje se interveniše u „zdrav razum“. ³¹ Na taj način se može razumeti kako je neoliberalizam prodro u „zdravorazumsko“ mišljenje i postao „u mnogim delovima sveta... neophodan, pa čak i u potpunosti 'prirodan' način za uređivanje društvenog poretka“ (isto: 61).

To znači da se legitimisanje nejednake distribucije moći, bogatstva i ugleda u svom neoliberalnom obličju ne dešava „u okvirima jedino ekonomskih teorija i političkih doktrina“ (Marinković, 2012: 95). Njegova suštinska snaga proizilazi iz toga što je on prodro u *zdravorazumsko* mišljenje i što je postao sastavni deo svakodnevnog iskustva razumevanja i doživljaja sveta, te što se postulira kroz Blajdovu (*Blyth*) sintagmu „kognitivna zaključanost“ – predstavljajući u ovom kontekstu „nesposobnost da se misli o bilo kom drugom političkom rešenju osim o onom koji propisuje neoliberalna ortodoksija“ (Harvi, 2012: 149). Burdije tako napominje da „neoliberalni diskurs nije kao ostali diskursi“ (Burdije, 1999: 108). Njegovu snagu on čak poredi sa psihijatrijskim diskursom u ludnici o kojem je pisao Gofman (*Goffman*) u svojim *Azilima* (Gofman, 2011): „Poput psihijatrijskog diskursa u ludnici, prema Ervingu Gofmanu, to je jedan 'snažan diskurs', koji je toliko snažan i sa kojim je toliko teško izboriti se samo zato što iza njega stoje sve snage jednog univerzuma odnosa snaga, na koji on utiče da bude takav kakav jeste, naročito usmeravajući ekonomske izbore onih koji dominiraju ekonomskim odnosima i dodajući tako svoju sopstvenu snagu, čisto simboličku, tim odnosima snaga“ (Burdije, 1999: 108).

U tom smislu, postavlja se pitanje kako je neoliberalizam *postao* zdrav razum, snažan diskurs i *pensamiento unico*³², odnosno kako je „postao ekonomski, politički i kulturni

---

³¹ Gramšijevo shvatanje *hegemonije* kao glavnu poruku je imalo to „da vladavina nikad nije zasnovana na čistoj prinudi i da se poslušnost i pristanak najdelotvornije postižu osvajanjem 'zdravog razuma', odnosno ideološke podloge kulturnog sistema“ (Spasić, 2012: 78). Stoga, prava „... moć kulturne hegemonije počiva u njenoj nevidljivosti i činjenici da ona ne deluje politično i da se stoga može razvijati kao bezmalo zdravorazumsko stanovište većine...“ (Koljević, 2016: 16). Gramšijev „pojam kulturne hegemonije osvetljava vezu između dominacije, tj. upravljanja stanovništvom i manipulacije krypto-kulturom, odnosno celokupnim normativnim okvirom“ (Koljević, 2016: 14).

³² Šp. *pensamiento unico*, fr. *pensée unique* – sa značenjem jedina misao – odnosi se na komformističko, mišljenje glavnog toka. Ovaj izraz je u širokoj upotrebi u akademskim krugovima, medijima i među socijalnim aktivistima u Evropi i Latinskoj Americi kojim se označava neoliberalizam. U engleskom govornom području ovaj se termin ne koristi (Perera, 2011: 3). Pjer Burdije je koristio ovaj pojam (fr. *pensée unique*) kako bi označio jedinu misao „temeljno deregulisanog slobodnog tržišta u neoliberalnom stilu“ (Bauman, 2009a: 29).

mentalitet koji je kolonizovao najrazličitije umove i društvene odnose – prevodeći principe egalitarizma i socijalnih prava, ukoliko ne u iracionalne, a ono najblaže rečeno u zastarele, čak i za neke od njihovih nekadašnjih najvatrenijih zastupnika“ (Perera, 2011: 1). Jedna od ključnih odlika neoliberalizma je to što je on „dospeo u centar politike obučen u kostim 'objektivnosti' i sakriven iza vela 'naučne istine'“ (Perera, 2011: 10). Da bi rekonstruisala tu „naučnu istinu“, ali i snagu neoliberalizma kao *jedine misli*, Veronika Perera smatra da neoliberalizam treba razumeti i analizirati kao diskurs u Fukoovom smislu te reči, koristeći njegova „oruđa analize“. U tom smislu, razumevanje neoliberalizma podrazumeva razumevanje diskursa i „odnosa moć/znanje koji je 'kolonizovao stvarnost' – globalne institucije, nacionalne vlade i politike, akademije, istraživačke centre, medije, tink-tenkove i naravno, korporacije i finansijska tržišta“ (Perera, 2011: 2).

Inspirisana Fukoom i (na njegovom tragu razumevanja diskursa) pristupom Artura Eskobara (*Escobar*) koji problematizuje „kolonizaciju realnosti“ – u njegovoj analizi – *diskursom razvoja*, kolonizaciju realnosti koja odgovara na pitanje „kako određene predstave postaju dominantne i formiraju načine na koji se zamišlja i oblikuje stvarnost“ (Escobar, 1995: 5), Perera apostrofira da analiza razvoja neoliberalizma kao diskursa upravo podrazumeva vraćanje na korene njegovog razvoja – u XVIII vek utilitarne filozofije i XIX vek neoklasične ekonomije. Na taj način se mogu rekonstruisati neka od znanja koja su strukturisala neoliberalni diskurs i koja su potom bila materijalizovana u reformskim programima: „Neoliberalizam je antiegalitaristički i antiredistributivni diskurs ukorenjen u utilitarističkoj filozofiji i neoklasičnoj ekonomiji. Duž ovih tradicija, diskurs počinje sa atomističkim shvatanjem *homo oeconomicus*-a, maksimizirajući ulogu racionalne koristi, i gradi se ka višim nivoima agregacije bez problematizovanja konflikata i sukoba moći“ (Perera, 2011: 31). *Homo oeconomicus*, kao idealni tip deistorizovanog subjekta koji teži „racionalnoj koristi“, neoklasični ekonomisti su postulirali kao univerzalni princip objašnjenja, jer se ono iz ekonomskog proširuje na celokupno ljudsko ponašanje (isto: 31).

Retoričkim odvajanjem ekonomije od drugih oblika društvenog života, prevashodno političkog i kulturnog, neoliberalizam je „uništio ekonomske razloge za preraspodelu moći i resursa“ (Duggan, 2003: xiv). Istovremeno je pod maskom „ekonomskih racionalizacija“, *neoliberalna vizija sveta*, kako piše Burdije, nametnuta kao podrazumevajuća, neizbežna, bez alternative. Do ovoga je došlo istrajnim radom i „čitavim nizom tekstova, članaka, sastanaka, odnosno udruženim snagama intelektualaca, novinara i poslovnih ljudi“ (Burdije, 1999: 33).

Neoliberalni diskurs preko efekta upijanja doveo je do stvarnog verovanja procesom „simboličkog usađivanja“ i „utuvljivanja“ u kojem su učestvovali pasivno novinari i obični građani, a pre svega „aktivno i određen broj intelektualaca“ (Burdije, 1999: 33). Za širenje „nove planetarne vulgate iz koje su izuzeti pojmovi kao što su kapitalizam, klasa, eksploatacija, dominacija, nejednakost...“ (Bourdieu i Wacquant, 2001: 45), međutim, nisu bili odgovorni samo „pobornici neoliberalne revolucije“, već i, što učinke neoliberalizma čini još snažnijim i pogubnijim, „...proizvođači kulture (istraživači, pisci, umjetnici) i ljevičarski aktivisti, koji se u velikoj mjeri još smatraju progresivnima“ (isto: 45). Pomoću nove planetarne vulgate kao „prozoda čistog simboličkog imperijalizma“ (isto: 45), ali i iskorištavajući ideale slobode i igrajući se „eufemizmima, konotacijama i asocijacijama reči kao što su fleksibilnost, elastičnost, deregulacija...“, ljudi su se nastojali ubediti „u to da je neoliberalna poruka jedna univerzalistička poruka oslobođenja“ (Burdije, 1999: 35). Kako to Harvi lepo formuliše „genijalna sposobnost neoliberalne teorije se ogleda u tome da nam izloži dobroćudnu masku punu milozvučnih reči kao što su sloboda, nezavisnost, izbor i prava, da sakrije surovu realnost obnavljanja ili ponovnog uspostavljanja gole klasne moći, kako na lokalnom, tako i na transnacionalnom nivou, ali naročito u glavnim finansijskim centrima globalnog kapitalizma“ (Harvi, 2012: 154).

Na nivou razumevanja genealogije *pounutrašnje* neoliberalne zdravorazumske paradigme u kontekstu razumevanja „upravljanja bez upravljanja“ samim (neoliberalnim) subjektima, neophodno je razumeti na koji to način neoliberalizam proizvodi novi *režim istine*. Neoliberalizam ne samo da postavlja tržište na nivo nadređenog entiteta državi i društvu, s obzirom da su tržišni mehanizmi i ekonomija ti „koji treba da diktiraju svoja pravila društvu, a ne obrnuto“ (George, 1999), već njegova biopolitika sada postaje tehnika ovladavanja *homo economicusom* proširujući ga na sve segmente društva. Neoliberalni subjekt se postulira kao ljudski kapital i ljudski resurs, preobražavajući *homo economicusa* iz modela ekonomske analize u neizbežni, ali i neupitni *modus vivendi*. Proizvodnja tog novog ekonomskog subjekta nije ništa drugo do „posledica političke ontologije neoliberalizma: ekonomska racionalnost mora biti racionalnost celog društva“ (Oksala, 2013: 67). Neoliberalizam kao takav nužno predstavlja *konstruktivistički projekat*, koji, prema konstataciji Vendi Braun, predstavlja političku racionalnost koja kao način vladanja obuhvata državu, ujedno konstruišući nove oblike ponašanja, nove domene društvenog i same neoliberalne subjekte (Brown, 2005: 40).

Neoliberalizam konstituiše novi način upravljaštva, način ili „mentalitet“, svojevrsni *manière de faire*, u kojem su *ljudi vođeni i vode sami sebe*. Ključni pojmovi ovakvog načina upravljanja nisu više prava i zakoni već interesi, investicije i takmičenja. Paradoks

neoliberalizma kao forme upravljanja bez upravljanja mora da funkcioniše tako da njegovi subjekti moraju imati veliku količinu slobode da deluju i da biraju između konkurentnih strategija (Read, 2009: 29). Stoga „novi državni razlog ima potrebu za slobodom, nova upravljačka veština troši slobodu“ (Fuko, 2005: 95). Međutim, zahvaljujući Fukou postaje jasno da dok je, s jedne strane, potrebno stvoriti slobodu „sam ovaj gest implicira da se s druge strane utvrde granice, kontrole, prinude, obaveze pojačane pretnjama, itd.“ (isto: 95).

Ove slobode nisu van politike ili upravljaštva, kao njihovih limita, već su pre integralni elemenat njihovih strategija. Kao način upravljanja, neoliberalizam operiše na nivou interesa, želja i aspiracija pre nego kroz prava i obaveze (Read, 2009: 29). Pojavljujući se, tako, kao (manifestno) manje restriktivna i manje korporalna, neoliberalna moć i neoliberalni *diskurs* kao fukoovskim rečima „ono za šta se bori i čime se bori“ (Fuko, 2007: 9), intenzifikuje se i internalizuje poprimajući oblik samo-kontrole, samo-regulacije, kao *briga o sebi*.

Razvoj i trijumf kapitalizma nije bio moguć „bez disciplinske kontrole ozbiljene od strane nove bio-moći, koja je takoreći kroz niz prikladnih tehnologija – stvorila 'krotka tijela' koja su joj bila potrebna“ (Agamben, 2006: 9). Opstanak kapitalizma u neoliberalnoj eri – proširujući se daleko van ekonomskog domena i postajući dominantni *modus vivendi* šireći tržišnu metriku i tržišni etos na sva područja života – potrebuje *krotki zdrav razum* za koji nema granice komodifikacije svemu što postoji ne samo izvan nas, nego i u nama samima.

3.1. NEOLIBERALIZAM I DE(KON)STRUKCIJA DRŽAVE BLAGOSTANJA³³

*Socijalna prava se jedno za drugim zamenjuju
individualnom dužnošću brige za sebe
i nadigravanja drugih u vlastitu korist.*

Zigmund Bauman, Identitet

U odgovoru na pitanje šta je to novo u neoliberalizmu već je rečeno da je to na prvom mestu *redefinisanje odnosa između države i ekonomije* uz dalje implikacije koje proizilaze iz redefinisanja ovog odnosa, te drugačije uloge države u klasičnom liberalizmu i neoliberalizmu. Ujedno, društveno-istorijska kontekstualnost koja ulogu države u neoliberalizmu nužno postulira u drugačiju ravan u odnosu na period klasičnog liberalizma posledica je nužnosti težnje ka razgradnji onoga sa čim klasični liberalizam nije morao da se „bori“ – sa posleratnom državom blagostanja i svim njenim tekovinama.

Targetiranje posleratne države blagostanja kao štetne sa pozicija ekonomskih performansi i posledično kao osnovnog „krivca“ multidimenzionalne krize do koje je došlo sedamdesetih godina XX veka, proizvelo je u decenijama koje su sledile restrukturisanje, odnosno prelazak sa *kejnzijanske nacionalne države blagostanja (velfarizma) na šumpeterovski postnacionalni režim vorkfera (radne države)* (Jessop, 2002). Prema Bobu Džesopu, „svaka reč uključena u ove opisne izraze povezana je sa jednom osnovnom dimenzijom ekonomske i društvene reprodukcije:

- *kejnzijanska nacionalna država blagostanja* bila je *kejnzijanska* utoliko što joj je cilj bio obezbeđivanje pune zaposlenosti u okviru relativno zatvorene nacionalne privrede i to pre svega upravljanja na strani tražnje (podsticanjem otvaranja radnih mesta time što se podsticala masovna proizvodnja i potrošnja);
- bila je to *država blagostanja* zato što je pokušavala da generalizuje norme masovne potrošnje u društvu u kojem zaposleni muškarci zarađuju platu za izdržavanje porodice, kako bi svi građani jedne zemlje, kao i njihova izdržavana lica, mogli da ubiraju plodove privrednog rasta;
- *nacionalna* je bila zbog toga što je nacionalna država preuzela glavnu odgovornost za razvoj i usmeravanje socijalnih politika na različitim nivoima;

---

³³ U ovom radu se izrazi država blagostanja i (savremena) socijalna država koriste kao sinonimi što u literaturi i jeste najčešći slučaj. Međutim, treba istaći da postoji fina distinkcija između ovih sintagmi, označena pre svega sa *istorijskog*, a manje današnjeg ugla - a to je da se izraz socijalna država više vezivala za kontinentalnu Evropu, dok država blagostanja uz razvijenije anglosaksonske zemlje. Opšte razlike između socijalne države i država blagostanja postaju iz današnjeg ugla sve manje, što uslovljava dovoljnim upotrebu jednog termina (vidi: Ravnić, 1996). Više o istorijskom razvoju, promenama dometa i funkcija socijalne države vidi u Perišić, 2008.

- *etatiistička* stoga što su državne institucije bile glavni komplement zakonitostima tržišta, a imale su i dominantnu ulogu u institucijama civilnog društva.

Nasuprot tome, tipična šumpeterovska postnacionalna, radno usmerena socijalna država u svom idealnom obliku ima četiri glavne karakteristike:

- ona najpre umanjuje značaj podsticanja pune zaposlenosti u korist podsticanja strukturne ili sistemske konkurentnosti;
- *šumpeterovska* je po tome što teži da podstiče preduzetništvo kako bi se održao dugoročan ekonomski rast:
- *drugo*, u pitanju je država u kojoj se socijalna pomoć *uslovljava radom*, utoliko što socijalnu politiku potčinjava ciljevima kao što su fleksibilnost i konkurentnost tržišta rada, kako bi se pritisak izvršio naniže, na socijalne beneficije i troškove međunarodne proizvodnje;
- *treće*, smatra se *postnacionalnim* upravljanjem blagostanjem stoga što se povećao značaj drugih merila analiza (lokalnih, regionalnih i međunarodnih). Moć ne samo što je preneti naviše, u nadnacionalne agencije, već je istovremeno došlo i do izvesnog prenosa kreiranja ekonomske i socijalne politike na regionalni, gradski i lokalni nivo, zato što se politika čija je svrha uticaj na mikroekonomsku i društvenu obnovu najbolje kreira blizu mesta inovacija;
- *četvrto*, ovaj režim je deetatizovan utoliko što su za sprovođenje državne politike nedržavni mehanizmi i privatne partnerske mreže mnogo značajniji nego što su to državne institucije. Ovaj oblik upravljanja naziva se *režimom*“ (Jessop, 2002, prema: Maklivi, 2012: 161-162).

Paralelno sa pomeranjem od državnih ka tržišno usmerenim oblicima organizacije dolazi i do povlačenja države iz mnogih područja socijalne zaštite i do reforme sistema socijalne pomoći, koja je u eri posleratne države blagostanja bila projicirana kao *kolektivno* osmišljena socijalna zaštita. Konkretno u oblasti politika zapošljavanja, rada i odnosa prema nezaposlenima ovo pomeranje implicira raznovrsne moduse u različitim zemljama (pomeranje od velfarizma ka vorkferizmu³⁴, pooštavanje zahteva za ostvarivanje prava po osnovu nezaposlenosti, itd.)³⁵, ali i manje-više jasno vidljivu težnju država koje se „zalažu za opšti zaokret od državne podrške privredi, biznisu i društvu kao načinu života, ka novoj etici koja

---

³⁴ Prema Džejmiju Peku *vorkferizam* ili *radno angažovanje nezaposlenih* podrazumeva „reformu sistema socijalne pomoći koja se sada vezuje za rad“ (Peck, 2001, prema: Maklivi, 2012: 155-156).

³⁵ Kako navodi Natalija Perišić Ujedinjeno Kraljevstvo spada u države u kojima se primenjuje režim *vorkferizma* koji je „prihvaćen i u nekim drugim zemljama, dok je većina (Francuska, Nemačka, Holandija, Španija) pooštrila zahteve koji regulišu ostvarivanje prava po osnovu nezaposlenosti. Istovremeno, uvedene su mere koje ostvarivanje prava na naknade uslovljavaju učešćem u programima prekvalifikacija i/ili javnih radova i sl.“ (Perišić, 2008: 222).

podrazumeva oslanjanje na sopstvene snage, preduzetništvo i lične inicijative“ (Maklivi, 2012: 167-168).

Posledično, neoliberalni idejni i političko-praktični perceptualni okvir državu blagostanja ne posmatra kao „problematičnu“ samo sa stanovišta ekonomskih performansi, već i mnogo šire, sa stanovišta morala. U tom smislu i bez obzira na različitost datih nacionalnih konteksta „neoliberalizam obično kritikuje velfarizam kao ekonomski neefikasan i kao etički sumnjiv“ (Maklivi, 2012: 160).

Percepcija opadanja lične odgovornosti vidi se kao posledica „vaspitanja“ posleratne države blagostanja koja brine o svojim građanima i koji su stoga naučeni da rešenje traže u njoj i u društvu, umesto u sebi. U tom se kontekstu prvenstveno (iako ne i jedino) valja shvatiti jedna od najpoznatijih (i najcitiranijih) izjava Margaret Tačer o tome da *ne postoji tako nešto kao što je društvo*. U tom pedagoško-etičkom maniru neoliberalizam percipira državu blagostanja kao državu „dadilju“ koja kao takva i predstavlja najveću smetnju ekonomskom rastu. Paralelno sa reafirmacijom ideologije slobodnog tržišta „uspostavljen je i moralni diskurs o socijalnoj pomoći, koji upozorava na opasnosti od stvaranja ’zavisnosti’ od nje“ (Maklivi, 2012: 157). U suštini *konzervativni* diskurs, povezuje se sa shvatanjem države kao dadilje, pa čak i „neodgovorne“ majke, jer se ceo sistem posleratne socijalne pomoći prikazuje „...kao jedan uvećani ’materinski’ sistem , dok deca koju on ’proizvodi’ ne samo što prazne državnu kasu, već predstavljaju i pretnju društvu s obzirom na svoje veze sa kriminalom u porastu, maloletničkom delikvencijom i mnoštvom drugih socijalnih problema“ (England, 2008, prema: Maklivi, 2012: 157).

U decenijama nakon Drugog svetskog rata bilo je „široko prihvaćeno stanovište da je za ostvarivanje dobrobiti građana najvažnije da država obezbedi infrastrukturu, kao i zdravstvene, obrazovne i socijalne usluge“ (Maklivi, 2012: 156). Država je delovala kao „sigurnosna mreža“, štiteći prvenstveno one sa niskim prihodima ili bez ikakvih prihoda. Od sedamdesetih i početaka osamdesetih godina XX veka, kada su se sve više u svetu počeli širiti „modaliteti upravljanja zasnovani na tržištu“ (Maklivi, 2012: 155), bilo je neophodno napraviti zaokret od ovakve politike ka politici usmerenoj ka tržištu i sistemima socijalne zaštite u oblasti zapošljavanja koja funkcioniše, metaforom Džuli Maklivi, kao *trambolina*. Ona ovaj izraz koristi kako bi slikovito prikazala da neoliberalna država blagostanja više „...ne prihvata ljude (kao mreža), već ih ’odbacuje’ na tržište plaćenog rada“ (isto: 157). Država to čini kroz razne programe prekvalifikacija i dokvalifikacija – usmeravanja nezaposlenih pojedinaca ka potrebama tržišta – pritom koristeći „prinudu u vezi sa programima vezivanja socijalne pomoći za rad“ (Maklivi, 2012: 157).

Povlačenje države blagostanja iz domena socijalne zaštite jeste karakteristika neoliberalizma na globalnom nivou i posledica prodora procesa neoliberalizacije u domene socijalne politike uopšte. Međutim, neophodno je ukazati na različitost datih nacionalnih konteksta, te na „kontinuitet varijacija države blagostanja“ (Lošonc, 2007: 104) i u odnosu na to targetirati podatke koji govore u prilog tezi o destrukciji ili dekonstrukciji socijalne države, polazeći od analize održavanja ili urušavanja svih onih važnih segmenata koji su u prošlosti bili njen sastavni deo. Alpar Lošonc na osnovu analize podataka OECD-a i EUROSTAT-a – za vremenski period koji bi se mogao okarakterisati kao zenit neoliberalizma (radi se o periodu 1980-2000.) – o socijalnim izdacima, izdacima za zdravstvo, obrazovanje, programima za smanjenje siromaštva, itd. zaključuje da postoji „tendencija koja ima *dugoročno važenje*, jer se pokazuje da zemlje koje imaju dugu socijaldemokratsku tradiciju (Švedska, Austrija, itd.) realizuju i najveće socijalne izdatke..., manji su socijalni izdaci u zemljama gde je preovladavala hrišćansko-demokratska tradicija (Belgija, Holandija, itd.), a najmanji su izdaci u sklopu liberalnih država blagostanja gde je inače i stepen sindikalizacije nizak (SAD, Irska, itd.)“ (Lošonc, 2007: 104). Ujedno, kada je reč o odnosu prema radu i odnosu prema rešavanju problema nezaposlenosti, može se izvući zaključak da je „država, uprkos *kvantitativnom kontinuitetu izdataka*, preuzela šumpeterijanske crte, kao što se to vidi i na osnovu smanjivanja izdataka za brigu za nezaposlene i odustajanja od pune zaposlenosti. Programi i usluge države se preusmeravaju umesto kolektivne sigurnosti na individualnu odgovornost, na proširivanje okvira odgovornosti, itd., komponente blagostanja se uvode u prostor koji je određen normama strukturalne kompetitivnosti. No njena uloga je, uprkos promenjenim okvirima, ipak, ostala neupitna u stvaranju socijalne kohezije u zemljama OECD i EU“ (Lošonc, 2007: 104).

Savremena država blagostanja i tzv. „kejnzijanski kompromis“ između kapitala i rada ustanovljeni nakon Drugog svetskog rata imali su veliki uticaj i na preobražaj kapitalizma druge polovine dvadesetog veka. Istovremeno, ne može se negirati činjenica da je ublažavanje negativnih tendencija kapitalizma bilo i posledica straha od „značajnog drugog“ – komunizma – kao glavnog ideološkog posleratnog protivnika, te straha od stalno „preteće“ socijalističke revolucije. Opstanak države blagostanja u svakom pojedinačnom nacionalnom kontekstu u vremenima prodora procesa neoliberalizacije zavisio je od brojnih faktora. Pored zakonitosti funkcionisanja samog kapitalističkog ekonomskog sistema i pitanja da li, u zavisnosti od tendencije povećanja ili smanjenja viška vrednosti, kapital može da toleriše državu blagostanja „kao što se to dešavalo tokom 25 godina posle Drugog svetskog rata“ (Šaul, 2012: 275), opstanak države blagostanja zavisio je i od stepena i intenziteta *utkanosti* njenih načela, stremljenja i vrednosnih orijentacija u svakom konkretnom društveno-istorijskom kontekstu.

Ujedno, ono što je karakteristika neoliberalne ere jeste to da paralelno sa postepenim povlačenjem države blagostanja iz socijalne zaštite i, u zavisnosti od snage i utkanosti njenih tekovina u svakom konkretnom društvu, s jedne, te značaju religije, s druge strane, dolazi do sve većeg oslanjanja na *verske organizacije*, kojima je zajedničko sa neoliberalizmom „to što imaju otpor prema dobijanju sredstava od vlade i što tvrde da su siromaštvo i adikcija lične, duhovne mane“ (Chappel, 2015). Ujedno, legitimnost pomoći koju pružaju verske organizacije, posebno u SAD-u i sama ideja da one predstavljaju „legitimne mehanizme obezbeđivanja socijalne pomoći postala je neoliberalni zdravorazumski stav“ (Chappel, 2015). Vremensko podudaranje „povratka svetog“ i stupanja na scenu neoliberalnog kapitalizma samo je jedan od vidova nesumnjive povezanosti između neoliberalizma i različitih frakcija i strujanja (neo)konzervativizma. Međutim ovo „vremensko podudaranje“ nije slučajan nus proizvod neoliberalne ere, nego njen sastavni i veoma značajan deo.

3.2. NEOLIBERALIZAM, NEOKONZERVATIVIZAM I KRAH LIBERALNE DEMOKRATIJE

*Ako ova konzervativna revolucija može da zavara,
to je zato što ona na prvi pogled nema ništa od stare pastorale Švarcvalda
konzervativnih revolucionara tridesetih godina;
ona se kiti svim znamenjima savremenosti.*

Pjer Burdije, Signalna svetla

*Neoliberalizam je zavladao zahvaljujući
uspešnoj mobilizaciji autentičnih verskih osećanja.*

James Chappel, Neoliberalizam i religija

*Neoliberalni teoretičari su suštinski sumnjičavi prema demokratiji ...
Demokratija se shvata kao luksuz, jedino ostvarljiv u uslovima
relativnog materijalnog bogatstva u sprezi sa snažnim prisustvom srednje klase,
kojima bi se garantovala politička stabilnost.
Otuda neoliberali teže da favorizuju upravljanje preko eksperata i elita.*

Dejvid Harvi, Kratka istorija neoliberalizma

Pored povezanosti sa idejama *klasičnog liberalizma*, te dovođenjem njegovih „...principa do svojih krajnjih konsekvenci“ (Marinković i Ristić, 2015: 116), uslovljavajući i promene o kojima je bilo reči, neoliberalizam je u svom ideološkom i interesnom jezgru višestruko povezan i sa *(neo)konzervativizmom*. Ova višestrukost povezanosti implicira razumevanje kako veze neoliberalizma sa suštinski *konzervativnim idejama*, tako i njegove povezanosti sa brojnim i diferenciranim *konzervativnim pokretima*. Međutim, neophodno je i uvažavanje ključnih razlika koje postoje između ova dva koncepta, kako se ne bi upalo u zamku njihovog izjednačavanja.

Prema mišljenju Pjera Burdijea, neoliberalizam je u svojoj *suštini* krajnje konzervativna ideologija. On predstavlja „vrhovni oblik konzervativne sociodiceje“ (Burdije, 1999), koji se, međutim, postulira i deluje kao prividno moderan s obzirom da se „kiti svim znamenjima savremenosti“ (Burdije, 1999: 40). Ta „znamenja savremenosti“ odnose se prevashodno na korišćenje naučnog, pre svega ekonomskog i matematičkog znanja, na konstantnu upotrebu diskursa progresa i razuma, kao i obilnog korišćenja medijske moći. Preko procesa „simboličkog utuvljivanja“, smatra Burdije, suštinski konzervativna neoliberalna ideologija oblači se u moderno ruho, i pozivajući se „na progres, na razum, na nauku (u ovom slučaju ekonomsku) da bi opravdala restauraciju... pokušava da svrsta pod zastarelost svaku

progresističku misao i delanje“ (Burdije, 1999: 39). U tom smislu, neoliberalizam prikazujući sopstvene konzervativne akcije, odnosno restauraciju, kao revoluciju, teži da zastarelim i retrogradnim prikaže odbranu „privilegija“, odnosno svih onih *stečenih prava* izbornih u istorijskim poredama socijalnih pokreta prošlosti i sadašnjosti, kao što su pravo na rad, socijalno osiguranje, socijalnu pomoć itd. (isto: 117).

Neoliberalizam kao ideologija burdijeovske „konzervativne sociodiceje“ globalnu ekonomiju, kao fleksibilnu akumulaciju i privatizaciju, normativno ovekovečuje kao prirodnu ekspanziju kapitala (Santa Ana, 2009: 126). Kroz svoju ideju „fleksibilnog rada“ (što je još jedna magična reč za neoliberalizam), a što podrazumeva noćni rad, rad preko vikenda, neregularno radno vreme, itd., odnosno „stvari koje su uvek bile deo sna svakog poslodavca“, neoliberalna ideologija suštinski predstavlja, prema Burdijeu, „veoma pametno i veoma moderno prepakivanje najstarijih ideja najstarijih kapitalista“ (Bourdieu, 1998b: 34).

Dejvid Harvi povezanost između neoliberalizma i neokonzervativizma demaskira u *uzročno-posledičnom obliku*, apostrofirajući da se neokonzervativni odgovor javlja kao posledica inherentne *nestabilnosti neoliberalne države* i kao posledica težnje ka nekoj vrsti *kolektivne identifikacije* i „želje za smislenim kolektivnim životom“ (Harvi, 2012: 95). Tako je, prema njegovom mišljenju, neoliberalna ideologija samoreglativnog tržišta i posledično, „komodifikacije svega“ (Harvi, 2012: 211), pod plaštom ideala lične slobode, suštinski svedene isključivo na „slobodu preduzeća“, kao neizbežan odgovor imala „rekonstrukciju društvene solidarnosti, ali kroz neke druge tokove – otuda oživljavanje interesovanja za religiju i moral, za nove forme udruživanja... pa čak i oživljavanje ranijih političkih formi (fašizam, nacionalizam, lokalizam itd.)“ (isto: 109).

Neokonzervativci u svojoj „brizi za poredak“, piše Harvi, „ni u jednom pogledu ne odstupaju od neoliberalnog programa izgradnje ili obnove moći dominantne klase. Ali, s druge strane, oni traže legitimitet za tu moć, kao i društvenu kontrolu kroz izgradnju klime saglasnosti oko doslednog sistema moralnih vrednosti“ (isto: 112). Religija u ovom „moralnom preporodu“ ima važnu ulogu – kako u odnosu na spoljni svet, tako i u odnosu na sopstveno stanovništvo. Gore navedeno je posebno došlo do izražaja u SAD-u, gde je stvoren i politički savez između Republikanske partije i hrišćanske desnice krajem 70-tih godina prošlog veka³⁶ (isto: 72). Skretanje pažnje sa strukturalnih problema koje proizvodi kapitalizam i njihovog realnog

---

³⁶ Harvi posebno apostrofira 1978. godinu kao godinu u kojoj se hrišćanska desnica politički aktivirala, ukazujući na osnivanje „moralne većine“ Džerija Folvela (Jerry Falwell) kao političkog pokreta i njegovog udruživanja sa Republikancima (Harvi 2012: 72).

uticaja na živote „običnih“ ljudi, a podstičući religiju i kulturni nacionalizam, s jedne, te rasizam, homofobiju i antifeminizam, s druge strane, dovelo je do toga da su ljudi nagovarani da glasaju „protiv svojih materijalnih, ekonomskih i klasnih interesa“, što, kako ističe Harvi „nije bio ni prvi, ni bojim se, poslednji put u istoriji“ (Harvi, 2012: 73). Na prvi pogled paradoksalna slika stvarnosti, koja se potvrđuje iznova i iznova u brojnim slučajevima širom sveta, pokazuje upravo to da „kada su (religiozni) glasači prisiljeni da biraju između levih i sekularnih partija koje se zalažu za redistribuciju, s jedne i religioznih i anti-redistributivnih programa desničarskih političkih opcija, s druge strane, često dolazi do toga da neki od najsiromašnijih religioznih ljudi glasaju protiv svojih stvarnih materijalnih interesa, pogotovo u situacijama kada im je do određenih 'neekonomskih' vrednosti, poput religijskih, veoma stalo“ (Roemer, 1998: 401). Neoliberalizam je u svom povezivanju sa neokonzervativizmom bio veoma vešt u korišćenju autentičnih verskih osećanja, nudeći prepoznatljive oblike religioznih značenja i smisla, kao objašnjenje i kompenzaciju za realno težak život i decenijama stagnirajući položaj. Time je istovremeno – u svom uparivanju sa neokonzervativizmom – popunjavao prazan prostor koji je sam stvorio dominantnim diskursom krajnjeg individualizma uz paralelnu razgradnju kolektivnih tekovina, načela i vrednosti posleratnih socijalnih država.

Razarajući društvenu integraciju, solidarnosti i stare ideale društvene pravde i jednakosti, svodeći liberalno-demokratski i pravno-politički princip građanstva na ekonomski princip građanina-potrošača, promovisući tržište na „vrhovno sedište slobode“, na kojem se ljudi „slobodno“ bore za svoje pozicije, neoliberalna ideologija ne samo da je izgradila, kako se to često u literaturi navodi, neo-darvinovski svet, nego je namesto (kakvog-takvog) konsenzusa između kapitala i rada, učvrstila trijumf kapitala nad radom i dovela do ostvarenja „najstarijih ideja najstarijih kapitalista“ (Bourdieu, 1998b: 34). Zato se o neoliberalizmu govori kao o burdijeovskom „vrhovnom obliku konzervativne sociodiceje“, prepoznajući ga kao *suštinski* radikalnu konzervativnu orijentaciju.

Zajedničko neoliberalizmu i neokonzervativizmu jeste i tendencija gajenja nepoverenja u demokratiju i demokratske načine upravljanja, te je „neokonzervativizam u potpunosti konzistentan sa neoliberalnim programom koji obuhvata vladavinu elita, nepoverenje u demokratiju i održanje tržišnih sloboda“ (Harvi, 2012:110). Antidemokratsku prirodu neoliberalizma Harvi zapaža kako kod neoliberalnih teoretičara koji su „suštinski sumnjičavi prema demokratiji“, s obzirom da se „upravljanje po zakonu većine tumači kao potencijalna pretnja po prava pojedinaca i ustavne slobode“ (Harvi, 2012: 92), tako i u praksi stvarno

postojećeg neoliberalizma, u kojoj se, kroz favorizovanje upravljanja preko eksperata i elita, proizvode „snažna ograničenja demokratskom načinu upravljanja“ (Harvi, 2012: 95).

I prema mišljenju Vendi Braun (Brown, 2006: 691) jedna od osnovnih posledica ulančanosti između „neoliberalizma kao tržišno-političke i neokonzervativizma kao moralno-političke racionalnosti“ upravo jesu njihovi snažni *de-demokratizujući* efekti i postepeni *kraj liberalne demokratije* (Brown, 2005; 2006; 2015a). Intelektualni zagovornici neoliberalizma su svojim idejama utabali put kidanju veze između političkih prava i građanstva, kao i ideje o zajedničkom ili javnom dobru. Od demokratije koju su *zajedno* neoliberalizam i neokonzervativizam razgradili ostalo je samo njeno izjednačavanje sa *postojanjem formalnih prava*, posebno *prava privatne svojine*, sa *tržištem* i sa *glasanjem* (Brown, 2006: 703).

Braunova, polazeći od Fukoovih uvida, neoliberalizam razumeva kao *političku racionalnost* koja se „ne može svesti samo na skup ekonomskih politika sa slučajnim društvenim i političkim posledicama“ (Brown, 2005: 38). Time se, prema njenom mišljenju, ne može objasniti politička racionalnost koja organizuje te ekonomske politike i koja deluje i izvan tržišta. Dalje, to ne objašnjava šta je to novo u neoliberalizmu, zbog tendencije da se moderni fenomen tretira kao puko oživljavanje klasične liberalne političke ekonomije. Na kraju, time se ne govori o specifično političkim aspektima neoliberalizma u razvijenim zemljama, kao što je snažna erozija liberalno-demokratskih institucija i praksi u zemljama poput SAD-a (Brown, 2005: 38).

Braunova smatra da je teren za savremeni antidemokratski projekat u okviru *konzervativizma* posebno pripremila *racionalizacija neoliberalizma*, do koje je došlo kada je država depolitizovala društvene i političke probleme, transformišući ih u *individualne probleme sa tržišnim rešenjima* (Brown, 2006: 704). Ona jasno izdvaja *četiri aspekta neoliberalne de-demokratizacije*:

- 1) „devalviranje političke autonomije;
- 2) transformacija političkih problema u individualne probleme sa tržišnim rešenjima;
- 3) stvaranje potrošača-građanina podložnog teškim oblicima upravljanja i autoriteta i
- 4) legitimacija etatizma“ (Brown, 2006: 703).

Neoliberalna racionalnost, iako u prvi plan stavlja tržište, nije prvenstveno niti isključivo fokusirana na ekonomiju: *ona uključuje širenje tržišnih vrednosti na sve institucije i društvene akcije, dok samo tržište zadržava svoj odvojeni položaj* (Brown, 2005: 39-40). Praveći od ekonomije *model za sve* u neoliberalizmu dolazi do ekonomizacije i demokratije i politike, pa i morala. Neoliberalizam se, stoga, prema Braunovoj, postulira kao *politička racionalnost koja*

je podrila demokratske oblike participacije dajući tržištu ulogu da bude model za celo društvo (Brown, 2015a). To ne znači *samo* da se „svi aspekti demokratske politike, od glasanja do odluke političara, moraju podvrgnuti čistoj ekonomskoj analizi“ (Metcalf, 2017). Ovakvo poimanje neoliberalizma podrazumeva „širenje tržišnih vrednosti i tržišne metrike u sve sfere života, konstruišući samo ljudsko biće isključivo kao *homo oeconomicus-a*“ (Brown, 2015a: 176).

Prema Braunovoj, dok se u klasičnom liberalizmu moglo detektovati postojanje formalne distinkcije između moralnih i političkih principa, na jednoj i ekonomskog poretka, na drugoj strani, liberalna demokratija je koliko-toliko mogla da konvergira sa kapitalističkim vrednostima. U neoliberalizmu, međutim, dolazi do konvertovanja osnovnih principa demokratije iz političkog u ekonomski semantički red. Svaki aspekt političkog i društvenog života se podvrgava ekonomskim kalkulacijama, te se sam život organizuje tržištem i vrednuje tržišnim vrednostima (Brown, 2005: 46). Neoliberalno upravljanje potkopava relativnu autonomiju određenih institucija – zakona, izbora, policije, javne sfere – jednih u odnosu na druge i u odnosu na tržište, time ukidajući nezavisnost koja je u prošlosti stvarala razmak i tenziju između kapitalističke političke ekonomije i liberalno-demokratskog političkog sistema (Brown, 2005: 45). Prevedena u neoliberalne termine, demokratija više ne označava sklop nezavisnih političkih institucija i građanskih praksi koje okupljaju jednakost, slobodu, autonomiju i princip narodnog suvereniteta, već samo ukazuje na državu i subjekte organizovane prema tržišnoj racionalnosti (Brown, 2005: 48). Neoliberalizam, redefinišući demokratiju kao *kontinuiranu tržišnu racionalnost države i društva* (isto: 50), podrazumeva zaokret od liberalne ekonomije ka neoliberalnom upravljanju koje sve podvrgava ekonomskim kalkulacijama i ekonomsko-tržišnoj racionalizaciji. Neoliberalizam podrazumeva socijalnu analizu koja, kada se koristi kao oblik upravljanja, obuhvata sve: od duše građanina-subjekta, do obrazovnih politika i prakse upravljanja carstvom (isto: 39).

Iako se navedena zapažanja Vendi Braun i Dejvida Harvija o vezi između neoliberalizma i (neo)konzervativizma prevashodno odnose na prilike u SAD-u, činjenica je da je vrlo konkretna povezanost između neoliberalizma i konzervativnih političkih i poslovnih krugova, naučnih instituta, fondacija i „trustova mozgova“, prisutna od samih početaka i na globalnom nivou. Ono što ova povezanost posebno demaskira je samo pitanje odnosa prema *državi* koja se postepeno transformisala prihvatajući „autoritarni neoliberalni konzervativni poredak“, uz paralelnu razgradnju dotadašnjeg „uglavnom redistributivnog, kejnzijanskog socijalnog sistema“ (Berč i Tikel, 2012: 62).

U tom smislu, podudarnost između neoliberalizma i različitih frakcija (neo)konzervativizma očituje se u odbojnosti prema državnom intervencionizmu posleratnog tipa, odnosno *kejnzijanzima* kao „jednog vida atlantskog fordizma u kojem su suštinske tenzije između kapitala i rada bile utopljene u model rasta zasnovan na konsenzusu, koji je tokom šezdesetih i sedamdesetih godina postepeno nestajao“ (Berč i Tikel, 2012: 58). Međutim, drugačije vrste državne intervencije su poželjne i to u određenim oblastima u zavisnosti od toga o kojoj je „grani“ (neo)konzervativizma reč – dok su *tradicionalisti* težili za tim da država nametne „moral“, *libertarijanci* su težili za tim da ona podrži privatnu svojinu kao i poslovne interese (Diamond 1995, prema: Berč i Tikel, 2012: 62).

Iako započeto pre toga, ali definitivno sa rušenjem Berlinskog zida i 1989. godinom, padom dve dominantne političke ideologije – komunizma i liberalizma – *konzervativci* su se, kako izvrsno primećuje Imanuel Volerstin (Wallerstein) „posle 150 godina samouniženja, ponovo pojavili sa svojim samointeresom, maskiranom pobožnošću i misticizmom, kao zamenom za ideologiju“ (Volerstin, 2005: 14). U tom smislu, kako ističe Volerstin, iako je „rušenje Berlinskog zida i kasnije razjedinjenje SSSR-a proslavljeno kao pad komunizma“ i slavljeno i najavljavano kao „konačni trijumf liberalizma kao ideologije... sasvim suprotno od toga, ti isti događaji čak više obeležavaju kolaps liberalizma i naš definitivni ulazak u svet posle liberalizma“ (Volerstin, 2005: 9).³⁷

Nasuprot savremenom uvreženom mišljenju o „prirodnoj“ i neraskidivoj povezanosti između liberalizma i demokratije, činjenica jeste da je odnos među njima uvek bio „veoma složen i to ni na koji način nije odnos kontinuiteta i identiteta“ (Bobio, 1995: 19). Istovremeno, nasuprot Fukujaminom predviđanju „kraja istorije“ (Fukuyama, 1989, 1992; Fukujama, 2002), očitovanog kako u trijumfu liberalne ekonomije slobodnog tržišta, tako i prvenstveno u nepovratnoj pobedi i univerzalizaciji upravljačkih modela (zapadne) liberalne demokratije, danas je na delu njeno opadanje u svetskim razmerama, paralelno sa veštím marketinškim pretvaranjem u „dominantnu političku robu“ (Vidojević, 2010: 17). Prema Zoranu Vidojeviću, „ta dominacija ide skupa sa njenim *zastarevanjem*“ dok se „ideološka funkcija te sistemski sužavane demokratije sastoji, pored ostalog, u neprekidnoj marginalizaciji ideje socijalne pravde koja je bila vodilja svih velikih revolucija modernog doba“ (Vidojević, 2010: 17).

---

³⁷ Pri tome, 1989. godinu Volerstin analizira kao kraj dvestagodišnjeg perioda 1789-1989., to jest kao kraj „perioda trijumfa i kolapsa, uspona i pada liberalizma kao globalne ideologije“ (Volerstin, 2005: 9).

Pored sumornijih predviđanja koja naziru kraj ili zalazak liberalne demokratije postoje i oni teoretičari koji donekle sa više optimizma, a opisujući savremene političke sisteme, govore o tzv. *postdemokratiji*. Međutim, iako ovaj termin, nastao po uzoru na termine kao što su postmoderna i postindustrijsko društvo, ukazuju na to da demokratija nije nestala, njime se suštinski aludira na njenu svedenost na formalnu „predstavu“ i na praznu ljušturu. Ovaj termin je prvobitno upotrebio *Kolin Krauč* 2004. godine u istoimenoj knjizi (*Colin Crouch, Post-Democracy*)³⁸ podrazumevajući pod njim postupnu tendenciju – sve primetniju u nekada najdemokratskijim delovima sveta – formalnog zadržavanja postojećih demokratskih institucija (izbora, slobode debatovanja i izražavanja, vladavine prava, itd.), uz suštinsko opadanje njihove realne moći i snage, te paralelno prenošenje (odnosno vraćanje) kontrole u ruke privilegovanih. Posebno je, prema Krauču, problematično pitanje funkcionisanja demokratije na nadnacionalnom i transnacionalnom nivou, barem onakve demokratije kakva je funkcionisala na nivou suverenih nacionalnih država XX veka (Crouch, 2004).

---

³⁸ Pored Krauča kao tvorca ovog termina, tu su još i Žak Ransijer (*Jacques Rancière*), Šeldon Volin (*Sheldon Wolin*) i dr.

3.3. NEOLIBERALIZAM, DRŽAVA I AUTORITARNE POLITIČKE STRATEGIJE

Neoliberali odbacuju "društvo" kao rešenje i oživljavaju svoju verziju vladavine autoriteta u novom ruhu. To se onda pretvara u različite argumente u korist snažne države kao proizvođača i garanta stabilnog tržišnog društva.

Philip Mirowski, Never Let a Serious Crisis Go to Waste

Procesuiranje neoliberalizma iziskuje jaku državu koja autoritarno nastupa i dresira/kondicionira društvo. Neoliberalizam mora ovladati društvom posredstvom države.

Alpar Lošonc i Mark Lošonc, Fašizam, post-fašizam i neoliberalizam

Suština je u tome da su za ostvarenje istinske Fridmanove vizije neophodni autoritarni uslovi, a da se njegov ekonomski model u demokratskom okruženju može uvesti samo delimično.

Naomi Klajn, Doktrina šoka: procvat kapitalizma katastrofe

Iako se neoliberalizam postulira kroz ideje o *bezličnom tržištu* koje se pojavljuje kao „neposredna komponenta slobode“ (Fridman, 1997: 33), dok istovremeno globalnu tržišnu ekonomiju, kao fleksibilnu akumulaciju i privatizaciju, teži da *normativno* ovekoveči kao *prirodnu* ekspanziju kapitala (Santa Ana, 2009: 126), neoliberalizam nije, poput klasičnog liberalizma, čak ni kvazi-naturalistički³⁹. Upravo suprotno „neoliberalizam mora da bude potpuno konstruktivistički“ (Josifidis i Lošonc, 2014: 101). U tom smislu, „neoliberalizam odustaje od kvazi-naturalističke ontologije liberalizma, naturalnost više nije instanca koja se može evocirati“ (Josifidis i Lošonc, 2014: 100). Krajnja instanca ovako shvaćenog koncepta ne iscrpljuje se ni izdaleka u *lažnoj dihotomiji* za ili protiv tržišta, već u problematizaciji pitanja kakva se država stvara, proizvodi i reprodukuje u kontekstu njoj nadređenog tržišnog poretka

---

³⁹ Važno je napomenuti da se ovakva konstatacija može izvući ne samo iz onoga što se karakteriše kao stvarno postojeći neoliberalizam, već i iz samih stavova (neo)liberalnih teoretičara. Na prvoj međunarodnoj konferenciji posvećenoj „obnovi liberalizma“ – Debati Volter Lipman – njen organizator Luj Ružije apostrofirao je nešto što je Fuko označio kao prezentaciju koja je bila „prilično dobra u onome što se tiče osnovnih principa neoliberalizma“ (Fuko 2005: 225). Ružije je, naime, u vezi sa pravnim problemom, istakao da: „Liberalni režim nije samo rezultat spontanog prirodnog poretka, za šta su ga smatrali u XVIII veku brojni autori *Prirodnih zakona*. On je takođe rezultat zakonskog poretka koji pretpostavlja pravni intervencionizam države. Ekonomski život odvija se unutar pravnog okvira... Pitanje pravnog okvira, najpogodnijeg za najpokretnije, najefikasnije i najlojalnije funkcionisanje tržišta, bilo je zapostavljeno od strane klasičnih ekonomista i zaslužuje da bude predmet *Međunarodnog centra studija za obnovu liberalizma*“ (Luj Ružije 1938, prema: Fuko 2005: 225-226).

i, posebno, u kontekstu drugačijeg oblika državne intervencije kojoj sada cilj postaje samo društvo – ono preko koga se želi *omogućiti tržište*:

„Vidite da državna intervencija – i neoliberali su to uvek govorili – nije ništa manje zgusnuta, manje učestala, manje aktivna, niti manje kontinualna. Ali bitno je videti na koji se sad domen primenjuje... Ono što neoliberalizam razlikuje od politika blagostanja... je to što neoliberalizam, neoliberalna vlada ne mora da ispravlja destruktivne posledice tržišta na društvo... Treba da intervenišu na samo tkivo društva. Na njemu je da... intervenišu u društvo da bi mehanizmi konkurencije, u svakom trenutku i u svakoj tački društvenog tkiva, mogli igrati ulogu regulatora ... to nije ekonomska vlast, to je društvena vlada... U svakom slučaju, društvena vlast, politika društva je ono što neoliberali žele da stvore“ (Fuko, 2005: 204- 205).

Na kraju se problematika neoliberalizma javlja kao „kombinacija između snažne, neupitne države (upravljanja) i tržišnog poretka: i poznati atak na državu blagostanja i na adiktivnost od državnih beneficija se isto tako mora misliti u ovoj konstelaciji“ (Josifidis i Lošonc, 2014: 101). U tom smislu, državno uplitanje u eri neoliberalizma ne samo da se nije smanjilo, već je „država igrala vrlo aktivnu, tačnije aktivističku ulogu u uvođenju, implementaciji i reprodukciji neoliberalizma“ (Kehil, 2008: 17). Međutim, preusmeravanje „državne intervencije ka novim oblicima upravljanja, zasnovanim na 'logici konkurentnosti'“ (Berč i Mihnjenko, 2012: 17) znači da država u neoliberalizmu ima krajnje *instrumentalnu* ulogu. Preuzimanje i transformisanje države u nametanju sopstvene idealne vizije društva predstavlja jednu od glavnih distinktivnih karakteristika neoliberalizma (Mirowski, 2013a: 40).

Uprkos svojoj antidržavnoj retorici i/ili retorici o krajnje minimalističkoj ulozi države neoliberalne politike ne teže njenom iskorenjivanju, već pre uspostavljanju novih formi regulacije, onih u kojima je država „aktivno uključena u proces primene i širenja neoliberalnih principa“ (Peck and Tickel, 2002: 384). Činjenica jeste da su „samo jake i moćne države sposobne da implementiraju politike koje deregulišu industriju, umanjuju restrikcije na uvoz robe i protok novca, privatizuju državne kompanije, održavaju red kroz proširivanje zatvorskog i bezbednosnog sistema i smanjuju budžetske izdatke za područja kao što su socijalne usluge, obrazovanje i socijalna davanja“ (Bockman, 2013: 14).

Neoliberalna retorika o minimalnoj državi i kritika državnog intervencionizma odnosi se na kritiku planiranja i intervencije na tržištu i u ekonomskim aktivnostima, jer neoliberalizam jeste škola mišljenja koja zagovara tržišne slobode i „maksimum tržišne organizacije“ (Scott, 2008: 145), nasuprot državnim intervencijama u većini ekonomskih aktivnosti. S druge strane,

poželjna, ali i neophodna državna intervencija podrazumeva državu koja interveniše prilagođavajući sebe, ali i društvo, takvom tržištu. Ona to čini prevashodno kroz „oslobađanje“ od finansijske regulative, „seču“ propisa, poreske reforme, značajne promene u sferi radnog zakonodavstva, postepenim smanjivanjem mehanizama socijalne protekcije, slamanjem moći i uticaja sindikalnog i radničkog organizovanja, itd., težeći da stvori „povoljnu poslovnu klimu“ i, najvažnije, prilagođavajući „potrebama tržišta“ sve društvene aktere. Dok se u eri neoliberalizma država sve više povlači iz pružanja javnih usluga kao što su obrazovanje i zdravstvena zaštita, prepuštajući ih privatnom sektoru i tržištu, ona paralelno postaje aktivno intervencionistička u kreiranju infrastrukture za *povoljnu poslovnu klimu*:

„Iako postoje neke okolnosti kao što je politička stabilnost ili puno poštovanje zakona i nepristrasnost u njihovoj primeni, koje bi se mogle uverljivo smatrati 'klasno neutralnim', ima i drugih koje su otvoreno uslovljene predrasudama. Te predrasude pogotovo proizilaze iz tretmana radne snage i životne sredine kao običnih roba. U slučaju konflikta, tipična neoliberalna država će težiti da pristane na povoljnu poslovnu klimu, čak i u slučaju da se to kosi sa kolektivnim pravima (i kvalitetu života) radne snage ili sposobnosti životne sredine da se regeneriše. Druga arena predrasuda javlja se zbog toga što, u slučaju konflikta, neoliberalna država obično favorizuje integritet finansijskog sistema i solventnost finansijskih institucija nauštrb dobrobiti naroda ili kvaliteta životne sredine“ (Harvi, 2012: 96-97).

U neoliberalizmu se zapravo radi o *pomeranju od državnog intervencionizma (velfarističkog tipa) ka upravljanju koje omogućava tržište*. Shodno navedenom, „glavna ambicija neoliberalnog projekta jeste redefinisanje oblika i funkcija države, a ne njeno uništenje“ (Mirowski, 2013b: 192). Umesto intervencije u ekonomiji, kako bi se obezbedila „puna zaposlenost“ ili poboljšao životni standard, sa svim implikacijama ovakve socijalne i redistributivne politike, državna intervencija u neoliberalizmu podrazumeva *upravljanje* koje služi samom *tržištu* – jer se ono samo shvata kao prostor i mesto koje može efikasno da pruži sveopšte materijalno blagostanje kao postulirani krajnji cilj. Kako poentira Dejvis, „restauracija ekonomske slobode ne može se postići jednostavnim povlačenjem države iz tržišta, nego kroz aktivne političke intervencije, kako bi se modelirale institucije, državne agencije i pojedinci na način koji je kompatibilan sa tržišnim etosom i podložan određenim ekonomskim merama. Država je, prema tome, *moćan instrument neoliberalizma* i istovremeno objekat njegove konstantne kritike, što predstavlja jednu od mnogih kontradiktornosti neoliberalizma i to onih koja je dosegla nove visine sa svetskom ekonomskom krizom“ (Davies, 2014b: 7-8).

Neoliberali se zato stalno bore protiv kontradiktorne činjenice „da jaka država može jednako lako osujetiti njihov program kao i implementirati ga; stoga su primorani tražiti nove oblike tehno-menadžerskog upravljanja koji bi štitio njihovo savršeno tržište od onoga što smatraju neovlaštenim političkim uplitanjem“ (Mirowski, 2013b: 192).

U neoliberalizmu država niti ostavlja tržište (*laissez-faire*) stojeći po strani, niti mu se suprotstavlja. Pre bi se moglo reći da država u neoliberalnoj eri *služi* tržištu: „U XIX veku, država je stajala po strani prepuštajući tržišnim silama da presude hoće li neko preduzeće preživeti ili propasti. U neoliberalizmu, država je tu da neprekidno stvara prilike za profit privatnom sektoru tako što tržišnim silama dozvoljava ulaz u oblasti kojima ranije nisu imale pristup“ (Mason, 2018).

Činjenica je da *država* igra ključnu ulogu u proširivanju dometa tržišta, bez koje tržište ne bi moglo samo i spontano da takav obuhvat izvrši. Reč je o „ograničavanju kompetencija države i njenoj neoliberalnoj instrumentalizaciji“ (Marinković i Ristić, 2015: 117). Tržište je organizujući i regulišući princip na kojem počivaju država i društvo. Prema Vendi Braun, načini na koje tržište kontroliše državu funkcioniše tako da:

- 1) „država otvoreno odgovara na potrebe tržišta, bilo kroz fiskalne ili monetarne političke mere, imigracijsku politiku, tretman prema zatvorenima ili strukture javnog obrazovanja;
- 2) sama država je obavijena i oživljena tržišnom racionalnošću: ne samo profitabilnost, nego uopšteno kalkulisanje troškova i dobiti postaju merilo svih državnih praksi. Politički diskurs je na svim nivoima označen preduzetničkim rečnikom; *država se mora ne samo baviti tržištem, nego razmišljati i ponašati se kao tržišni igrač* u svim svojim funkcijama;
- 3) iz navedenog sledi da rast i razvoj ekonomije *jesu* osnova legitimacije države, kako zbog odgovornosti države za razvoj ekonomije, tako i zbog ekonomske racionalnosti kojoj su podvrgnute državne prakse“ (Brown, 2005: 41-42).

Kako apostrofira Braunova, u neoliberalizmu su države podređene tržištu, vladaju za tržište i dobijaju ili gube svoje legitimitet shodno preokretima na tržištu. Istovremeno, *neoliberalni subjekti* u potrazi za unapređenjem sopstvenog ljudskog kapitala, „oslobođeni“ su od svih društvenih, političkih, zajedničkih ili kolektivnih regulativa i inkorporirani u norme i imperativne tržišnog ponašanja i integrisani u ostvarivanje ciljeva firme, industrije, regiona, nacije ili postnacionalne konstelacije sa kojima je njihov opstanak povezan. Po uzoru na Marksove

ironične „duple slobode“, koje su prema njegovom mišljenju bile preduslovi za proletarizaciju nekadašnjih feudalnih subjekata (slobode od posedovanja sredstava za proizvodnju i slobode prodavanja sopstvene radne snage), Braunova smatra da nova *dupla sloboda* – od države i od svih drugih vrednosti – omogućava tržišno-instrumentalnoj racionalnosti da postane dominantna racionalnost koja i organizuje i ograničava život neoliberalnog subjekta (Brown, 2015a: 108).

Instrumentalna uloga države u eri neoliberalizma vrlo je često poprimala autoritarnu formu, pogotovo na počecima kada je bilo „nužno“ uvesti nepopularne reforme koje su snažno podrivale dotadašnja stečena radnička i socijalna prava, privatizovala javna dobra i usluge, itd. Činjenica je da je nasuprot posleratnog (kakvog-takvog) konsenzusa između kapitala i rada, nova ekonomska politika podrazumevala „oslobađanje kapitala mnogih ograničenja uvedenih nakon Drugog svetskog rata i širenje sfere komodifikacije kroz deregulaciju i otvaranje sektora državnih usluga za privatni kapital. Država je koristila autoritarne metode u suzbijanju uticaja organizovanog rada, uključujući regulativu koja poslodavce stavlja u povlašćeni položaj u odnosu na radnike“ (Golubović i dr., 2013: 43).

Valja se podsetiti da se neoliberalizam nije nametnuo silom samo u Čileu, koji se obično smatra (prvim) najekstremnijim slučajem i svojevrsnim eksperimentom. I „druge neoliberalne vlade takođe su se koristile autoritarnim političkim strategijama kako bi nametnule tržišne prerogative“ (Kehil, 2008: 18). Naomi Klajn je u svojoj poznatoj *Doktrini šoka* poentirala upravo to da „radikalne slobodnotržišne transformacije nisu bile demokratski sprovedene čak ni u demokratskim društvima“ (Klajn, 2009: 17). Ovo se posebno odnosi na „obračun“ Ronalda Regana i Margaret Tačer sa sindikatima, štrajkačima i radničkim aktivistima u SAD-u i Velikoj Britaniji (Kehil, 2008: 18). Ujedno, čitavi setovi antisindikalnih zakona koji su doneseni za vreme njihove vladavine nisu kasnije ukinuli ni demokrate u SAD-u, ni laburisti u Britaniji.⁴⁰

Autoritarna uslovljenost implementacije neoliberalnih ideja u praksi stvarno postojećeg neoliberalizma može se opisati sintagmom *doktrina šoka* koju je formulisala Naomi Klajn u istoimenoj knjizi (Naomi Klein, *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism*, 2007). Doktrina šoka kao „osnovno taktičko sredstvo za uspostavljanje savremenog kapitalizma“ (Klein, 2007: 6), prema mišljenju Klajnovе, počiva na iskorišćavanju i/ili izazivanju kritičnih i kriznih situacija, jer rečima Milтона Fridmana „samo krize – stvarne ili percipirane – proizvode prave promene“ (Friedman, 1962, in: Klein, 2007: 6). Prema Klajnovoj se upravo

---

⁴⁰ U vezi sa navedenim kao indikativno zapažanje može se izneti to da kada su Margaret Tačer jednom upitali koji je njen najveći politički uspeh ona je odgovorila Toni Bler (navedeno prema: Samardžić, 2019).

iskorišćavanjem velikih kriza realizuje *doktrina šoka* kada se „...prodaju delovi države privatnim licima, dok se građani još oporavljaju od šoka, a potom brzo učine 'reforme' permanentnim“ (Klein, 2007: 6).

Države se u ovakvim konstelacijama odnosa (milom ili silom) primoravaju da budu ništa drugo do *instrumenti rastuće neoliberalne moći*, te se neoliberalna država, u Harvijevom neomarksističkom ključu, postulira kao *vid državnog aparata* čija je „osnovna misija da olakša uslove za akumulisanje profitonosnog kapitala“ (Harvi, 2012: 22). U neoliberalnoj strategiji planetarnog širenja te misije dolazi do toga da se „...stara liberalna ideja ljudske slobode i jednakih životnih šansi... deformisala u zahteve za militantnim 'oslobodilačkim' intervencijama, od podrške desničarskim režimima u Južnoj Americi, preko Bliskog Istoka do Balkana“ (Harvi, 2012). S druge strane, prema istom autoru, autoritarnost neoliberalne države „kod kuće“ ogleda se i u suzbijanju snage onih društvenih pokreta „koji zahtevaju kolektivne intervencije“ (Harvi, 2012: 95), kada je „neoliberalna država i sama prinuđena da interveniše, katkad represivnim metodama, ukidajući time iste one slobode koje bi trebalo da podržava“ (Harvi, 2012: 95). Upravo na ovom mestu Harvi prepoznaje strah – onaj strah o kojem je pisao Polanji u vreme Drugog svetskog rata u svojoj čuvenoj „Velikoj transformaciji“ – „...da liberalni (a u širem smislu i neoliberalni) utopistički projekat može konačno biti ostvaren jedino ako se pribegne autoritarizmu⁴¹“ (Harvi, 2012: 95-96).

Počevši od državnih izdataka kao rezultata troškova implementiranja samog neoliberalizma, do stvaranja novih slojeva birokratije kako bi se upravljalo „deregulisanim“ tržištem, preko subvencionisanja privatnih firmi, preduzeća i ustanova u pružanju socijalnih usluga, te preuzimanja odgovornosti za njihovu profitabilnost koja se očituje i u takozvanoj socijalizaciji rizika (Kehil, 2008: 18), itd., i najzad, do korigovanja posledica potpunog ekonomskog kraha iz 2008. godine, država niti je bila, niti je mogla da bude nemi i neutralni posmatrač u više od četiri decenije dugoj istoriji neoliberalizma.

---

⁴¹ Prema mišljenju Karla Polanji liberalna i neoliberalna utopija ideje slobode, koja se „degeneriše u puku odbranu slobodnog preduzeća“ i koja se, u krajnjem, drugačije ne može održati osim pomoću sile, nasilja i autoritarne moći, biva osuđena da bude osujećena autoritarizmom ili čak čistim fašizmom (prema: Harvi, 2012: 57). Kako Harvi ispravno primećuje ova „Polanjijeva dijagnoza se posebno uklapa u našu sadašnju situaciju“ (Harvi, 2012: 57).

Ambivalentnost neoliberalizma prema državi je „...njegova stigma“ (Lošonc i Lošonc, 2016: 36):

„Zato neoliberalizam ostaje uvek protivrečan... On može samo da istera đavola Belzebubom, to jest, može da se pouzda u ono što neprestano izlaže kritici: državno razmetanje, i spremnost države da interveniše snagom svog autoriteta... I zato se ne treba čuditi kada se čita o tome da se ne smanjuju državni izdaci u poslednjim dekadama, uprkos cvetanju/hegemoniji neoliberalizma: oni se ne smanjuju nego se preusmeravaju u cilju kazni, sankcija, održavanja poretka. Osim toga, ko bi socijalizovao gubitke kapitala za vreme krize (tako i u poslednjim godinama u odnosu na velike banke) ako ne država? Najzad, zato nije dovoljno reći da je neoliberalizam ekscenčna ideologija tržišta: ne, ona je ideologija interpenetracije tržišta/države iz vidokruga kapitala. Ona pomera ovu cezuru, ali nikada neće stići do konsekventnog ništenja države. Istina je da se ideja države uobličava povodom tržišta, ali ipak, cela konstelacija ne postoji bez države. Procesuiranje neoliberalizma iziskuje jaku državu koja autoritarno nastupa i dresira/kondicionira društvo. Neoliberalizam mora ovladati društvom posredstvom države/neoetatizma“ (Lošonc i Lošonc, 2016: 36).

Prema Vladimiru Milutinoviću, suština kontradiktornog odnosa prema državi ne treba da čudi zato što se zapravo radi o tome da je sam pojam države *dvoznačan*:

„U jednom svom aspektu, država je monopol na silu i ubiranje prihoda od poreza na jednoj teritoriji. To znači da je država kao monopolsko preduzeće čije usluge svi u jednom društvu moraju da kupuju. Ovaj aspekt države se neoliberalima sviđa, jer je on u potpunom skladu sa težnjom svakog kapitala da dođe u monopolsku poziciju. Neoliberalizam nema problema sa ovom državom, nego sa drugim njenim aspektom koji kaže da bi državna vlast trebalo da bude u interesu svih, odnosno, da ne bude privatizovana. Drugim rečima, neoliberalizam ima problema sa demokratskim aspektom države“ (Milutinović, 2012a).

Ostalo je samo Veberovo shvatanje *države* – kao one koja jedina ima pravo da „zahteva monopol na legitimno fizičko nasilje“ (Veber, 1998: 103), odnosno „njeno monopolističko delovanje u sferi (legitimnih) prinuda i nasilja, pre svega nad onima koji žele da u otporu pronađu alternative“ (Harvi, 2012, Marinković, 2013). U takvoj konstelaciji odnosa, neoliberalizam – glorifikujući takmičenje i lične kompetencije – proizvodi *dve vrste subjekata* (Perera, 2011: 31) – *podesne* (one koji se uklapaju) i *nepodesne* (one koji se ne uklapaju). Dok podesni subjekti (preduzetnički i kompetitivni) uživaju u „nevidljivoj ruci samoregulišućeg tržišta“, za nepodesne (i nekompetitivne) tu je „gvozdena pesnica represivne države“ (Perera,

2011: 31). Drugim rečima, „kada je suočena sa nepodesnim subjektima, neoliberalna država ne samo da se ne smanjuje, nego se povećava i čak hipertrofira“ (isto: 30). U tom smislu, rečima Vakonta (Wacquant) „nevidljiva ruka deregulisanog tržišta venčava gvozdenu pesnicu sveprisutne represivne i kaznene države“ (Wacquant, 2001, in: Perera, 2011: 30).

Posledično, kao jedan od najznačajnijih de-demokratizujućih efekata neoliberalizma postulira se „stvaranje potrošača-građanina podložnog teškim oblicima upravljanja i autoriteta“ (Brown, 2006: 703). Shodno navedenom, „konstituisanje i širenje kompetitivnih sila ide ruku pod ruku sa agresivnim formama smanjenja države, finansijskom disciplinom i reformom javnog sektora. I dok je retorički antidržavni, neoliberalizam faktički koristi državu (zlo)upotrebljavajući je u ostvarenju navedenih ciljeva“ (Peck and Tickell, 2002: 381). Radi se o tome da neoliberalizam nužno potrebuje državu, protiv čije svemoći retorički propoveda, kako bi „preveo svoje zamisli na teren prakse... Da bi se društvo prekrojilo shodno imperativima tržišta, odnosno, da bi se društvo predizajniralo po slici tržišta, država mora neminovno upregnuti svoj aparat prinude“ (Lošonc i Lošonc, 2016: 35). Jedino na taj način tržište može biti uzdignuto na nivo *bazičnog principa celokupnog društvenog ustrojstva* kojem se nužno sve mora prilagoditi.

3.4. NEOLIBERALIZAM, TRŽIŠTE I DRUŠTVO

*...I tako oni prebacuju svoje probleme na društvo.
I ko je društvo? Ne postoji tako nešto! Postoje pojedinci,
muškarci i žene i postoje porodice...*

Margaret Thatcher, Women's Own

*„Nevidljiva ruka“ Adama Smita nam je već dala modernu koncepciju tržišta:
autonomna sfera ljudske aktivnosti i stoga potencijalni objekt naučnog znanja.
Međutim, Smit je bio i do kraja života ostao osamnaestovekovni moralista.
Mislio je da se tržište može opravdati samo u svetlu individualne vrline
i strepeo je da društvo vođeno isključivo trgovačkim
i ličnim interesima više uopšte neće biti društvo.
Neoliberalizam je učenje Adama Smita lišeno ove strepnje.*

*Stephen Metcalf,
Neoliberalizam: ideja koja je progutala svet*

*Ovde se radi o zameni principa, o jednom eksperimentu o novom tipu
„društva“ koje će iz ekonomskog principa samoregulativnosti tržišta
dobiti model sopstvenog postojanja,
ali onda se postavlja pitanje, čemu još uvek društvo?*

*Dušan Marinković,
Društvena struktura i promene u razdoblju neoliberalnog kapitalizma:
postoji li još uvek društvo?*

U neoliberalizmu se tržište ne postulira kao u klasičnom liberalizmu – na nivo autonomnog, izdvojenog područja. Neoliberalizam kao *zdrav razum*, kao „forma svakodnevnog razmišljanja koja nudi okvire značenja koji daju smisao svetu“ (Hall and O’Shea, 2013: 8), reducirajući sve na robu, a ljude i njihove brojne društvene uloge na puke potrošače, dovodi do toga da se samo društvo posmatra na novi način – kao tržište (Hall and O’Shea, 2013: 11).

Paralelno sa proklamovanim postavkama neoliberalnih učenja o slobodnom (privatnom) tržištu – prostoru osnovne *ekonomske* slobode svakog pojedinca – i *državi* i vladi kao tvorcu pravila i sudiji čija „glavna funkcija mora da bude zaštita naše slobode od neprijatelja spolja i od naših sunarodnika: da čuva zakon i poredak, da osnažuje privatni ugovor, da podstiče konkurentna tržišta“ (Fridmen, 1997: 19), *neoliberalizam* suštinski cilja na „stvaranje svojevrsnog socijalnog poretka koji je tržišno pripravljen i insistira na afirmisanju *tržišne zavisnosti društva*, odnosno promoviše režim stvaranja i reprodukcije društva u svetlu tržišta kao neupitnog imperativa“ (Lošonc, 2004a: 144). Ne radi se, dakle, o ostavljanju praznog

prostora za tržište, te o klasično liberalnom postulatu *laissez-faire*, nego o stvaranju sveobuhvatnog društvenog, političkog, kulturnog poretka koji je takvom tržištu nužno podređen. Kako je to Fuko izvrsno podvukao, pišući o tome gde dolazi do promena i inovacija unutar kapitalizma i novog liberalizma:

“Ali, gde i kojim putem bi se mogao odvijati prodor inovacija unutar kapitalizma? Očigledno ne preko zakona tržišta, niti preko samog tržišta, jer po definiciji, kako kaže ekonomska teorija, tržište mora funkcionisati tako da njegovi mehanizmi sami regulišu skup. Stoga, nećemo se baviti zakonima tržišta, nego ćemo učiniti da institucije budu takve da su zakoni tržišta, i samo oni, ti koji predstavljaju princip opšteg ekonomskog uređenja, a samim tim i princip društvenog uređenja“ (Fuko, 2005: 233).

U tom smislu, prema Fukou, za neoliberalizam „problem nije počivao, kao u liberalizmu Adama Smita, liberalizmu XVIII veka, znati kako unutar jednog političkog društva izdvojiti, izdejstvovati slobodan prostor za tržište. Problem neoliberalizma je, naprotiv, znati kako urediti ostvarivanje globalne političke moći po uzoru na principe tržišne ekonomije. Dakle, ne radi se o tome da treba ostaviti prazan prostor, već preneti, pozvati se, primeniti na opštu veštinu upravljanja formalne principe tržišne ekonomije“ (Fuko, 2005: 185-186).

To znači da je glavni *modus operandi* neoliberalnog kapitalizma nužno očitovan u njegovom širenju do mere da „ne postoji sfera društvenog života koja može biti izuzeta od potreba tržišta i odnosa koji u tržišnoj privredi vladaju“ (Šaćirović, 2011: 201). Neoliberalizam se, stoga, postulira kao svojevrsna društvena, politička i moralna filozofija prema kojoj „nije dovoljno da postoji tržište: ne može da postoji ništa što nije tržište“ (Treanor, 2005).

Iako je od klasičnog liberalizma preuzeo veru u tržište i tržišne sile, on ju je istovremeno razdvojio od stvarne proizvodnje dobara i usluga. Tržište postaje *samo sebi cilj*, stalno težeći da se intenzifikuje, proširi, povećavajući broj, učestalost, ponavljanje i formalizaciju transakcija (Treanor, 2005). U ovakvoj konstelaciji odnosa samo društvo se pojavljuje kao obična *univerzalna tržnica*:

„Pogledajte kroz naočari neoliberalizma i jasno ćete videti kako su politički mislioci koje su uvažavali Tačer i Regan doprineli oblikovanju društva kao univerzalne tržnice (a ne, na primer, polisa, javne sfere ili porodice) i ljudskih jedinki kao mašina za obračunavanje profita i gubitaka (a ne nosilaca božje milosti ili nosilaca neotuđivih prava i dužnosti). Naravno da su cilj bili slabljenje države blagostanja i privrženosti punoj zaposlenosti, smanjenje poreza i deregulacija. Međutim,

'neoliberalizam' označava nešto više od tipičnog desničarskog spiska lepih želja. To je bio način organizovanja socijalne realnosti i promišljanja našeg statusa kao individua“ (Metcalf, 2017).

Sveobuhvatno širenje sfere *komodifikacije*⁴² u neoliberalizmu i *privatizacije* javnih dobara i usluga praćeno je dominantnim narativom prema kojem sve *društvene aktivnosti* treba da budu valorizovane na tržištu – o njima se „... sudi na osnovu njihovog doprinosa akumulaciji kapitala“ (Džesop, 2012: 201). I više od toga, u ovakvoj konstelaciji odnosa *tržište* „postaje organizacioni princip za državu i društvo“ (Lemke, 2001: 200), a tržišna etika i metrika kompeticije i konkurencije postaju principi na kojima oni počivaju. Ne toliko razmena robe, nego konkurencija kao osnov na kojem počiva konstruisanje *društva usklađenog sa tržištem*: „Društvo usklađeno sa tržištem, na koje misle neoliberali, je društvo u kom ono što mora da predstavlja regulatorni princip nije toliko razmena robe, koliko mehanizmi konkurencije... Dakle, ono ka čemu se što se želi postići nije društvo potčinjeno robnom efektu, već društvo potčinjeno konkurentskoj dinamici“ (Fuko, 2005: 206).

Prema Hajeku se tako kompeticija ustanovljava kao princip ne (samo) ekonomske, nego i *socijalne organizacije*, što međutim ne znači nemešanje države i vlasti:

„Ekonomske liberalizam se protivi tome da se kompeticija zameni lošijom metodom koordinisanja individualnih napora. On kompeticiju smatra superiornijom ne samo zato što je ona u najvećem broju slučajeva najefikasnija poznata metoda, već još više zato što je to jedina metoda kojom se naše delatnosti mogu prilagoditi jedna drugoj bez prisile ili proizvoljnog mešanja vlasti. Zaista, jedan od glavnih argumenata u prilog kompeticiji jesta da ona čini nepotrebnim 'svesni društveni nadzor', te da pojedincu pruža priliku da sam odluči da li su izgledi nekog određenog posla takvi da kompenzuju neprilike i rizike koji su uključeni u njega. Uspešno korišćenje kompeticije kao *principa socijalne organizacije (podvukla S.K.S.)* isključuje određene vidove prisilnog mešanja u ekonomski život, ali isto tako dopušta neke druge vidove, koji ponekad mogu vrlo značajno doprineti njegovom funkcionisanju i čak zahteva izvesne vidove delovanja vlasti... Ni u jednom sistemu koji se može racionalno braniti država ne može ne raditi baš ništa. Delotvornom kompetitivnom sistemu je potreban pametno organizovan i stalno prilagodljiv zakonski okvir, isto toliko koliko i bilo koji drugi“ (Hayek, 1944: 37-41).

Prema Hajekovom mišljenju, vrlina tržišta se sastoji „u njihovoj sposobnosti da zamene egalitarističke i idealističke koncepte zajedničkog dobra za koje je on verovao da mogu da odvedu u tiraniju“ (Davies, 2014b: 4). On je u svojoj kritici državnih intervencija u ekonomiji

---

⁴² *Komodifikacija* se može definisati kao „proces u kojem se upotrebna vrednost podvrgava razmenskoj vrednosti, odnosno razmenska vrednost počinje upravljati upotrebom“ (Hermann, 2014).

zastupao stav da svaki plan uključuje neku prinudu. Nasuprot tome, stoji (slobodno) tržište koje samo stvara *spontani red*. Prema njegovom mišljenju, nemogućnost planiranja je problem *epistemološke* prirode „Za Hajeka, tržišta nisu samo omogućavala razmenu dobara i usluga – ona su otkrivala istinu... Hajekovski pogled na svet je totalan: to je način strukturiranja celokupne realnosti po modelu ekonomske konkurencije“ (Metcalf, 2017).

Naime, Hajekova kritika centralno-planske ekonomije sastoji se ne samo u stavu da ona nužno uključuje kontrolu i prinudu i da ovakvi režimi neizbežno vode u totalitarizam i tiraniju. Prema njegovom mišljenju, nemogućnost planiranja je problem *epistemološke* prirode. On proizilazi iz nemogućnosti kako objektivnosti znanja, tako i njegove nužne parcijalnosti. Znanje ma kog pojedinca ili grupe pojedinaca je uvek parcijalno, nedovoljno, kao što ni naučno znanje *ne predstavlja sumu ukupnog znanja*, što je, pisao je Hajek 1945. „danas skoro jeretički reći“ (Hayek, 1945: 521). Pitanje konstruisanja racionalnog ekonomskog poretka za Hajeka, stoga, mora da bude izvan individualnog uma – izvan rasutog, nekompletnog i često kontradiktornog znanja i poznavanja datih okolnosti koje ma koji pojedinac može da poseduje. To je „problem korišćenja znanja koje nije dato nikom u svom totalitetu“ (Hayek, 1945: 520).

Zato se pita Hajek, „kako je moguće da kombinacija fragmenata znanja koji postoje u različitim umovima proizvede rezultate koji bi, da su povezivani sa namerom, zahtevali um koji nijedna individualna osoba ne poseduje?“ (Hayek, 1937/2005). Ekonomija se najbliže od svih društvenih nauka, piše Hajek, približila odgovoru na ovo centralno pitanje svih društvenih nauka. „Savršeno tržište“ je to koje poseduje deliće rasutog, kombinovanog znanja svih pojedinaca. Pri tome, ovde nije reč o pojedinačnim tržištima pojedinačnih roba – *ceo ekonomski sistem* bi trebalo razumeti kao jedno savršeno tržište na kojem svi sve znaju. Pretpostavka savršenog tržišta implicira da svi članovi zajednice, iako nisu sveznajući, preko njega mogu dobiti relevantne informacije i znanje koje su im bitne za donošenje odluka. „Savršeno tržište“ se metaforički može opisati kao *socijalni um* (Hayek, 1937/2005).

Hajek je 1936. godine održao predavanje pod naslovom „Ekonomija i znanje“ u Londonskom ekonomskom klubu, koje je godinu dana kasnije publikovano u časopisu Ekonomika (*Economica*). On je pošao od stava da prosperitet zavisi od poznavanja i korišćenja ogromne količine informacija o tome šta ljudi žele i na koji je način najbolje to obezbediti. S obzirom da su informacije rasute među milionima ljudi i da se konstantno menjaju, centralno planiranje osuđeno je na neuspeh. Hajek je smatrao da je ekonomija u svojoj osnovi nauka o tome kako se znanje saopštava i kako se stiče. Hajek podvlači da se ekonomski sistem ne zasniva samo na podeli rada, kako je isticao još Adam Smit, nego, takođe, i na podeli znanja – na zanemarenom području ekonomije koje je, prema Hajekovom mišljenju, centralni problem

ekonomije kao društvene nauke. Vrlina tržišne ekonomije sastoji se upravo u njenoj sposobnosti da mobiliše znanje na decentralizovan način (Hayek, 1936).

Iste 1944. godine kada je objavljena Hajekova najpoznatija knjiga *Put u ropstvo* objavljeno je i delo Karla Polanji (Polanyi) *Velika transformacija*. Polanji je u njemu kroz istorijsku analizu tržišta, evoluciju tržišnog obrasca, odnosa između tržišta, privrednih sistema i društva, jasno istakao da do XIX veka nije bilo nikakvih pomisli o postojanju *sistema samoreglativnog tržišta*. Dotadašnjem društveno-istorijskom kontekstu takav sistem nije bio ni potreban, niti je postojao dok god je bila moguća slobodna ponuda zemlje, rada i novca, odnosno dok njihovi (sve oskudniji) resursi nisu morali početi organizovano da se štite i štede: „Sve dok su takvi uslovi preovlađivali, ni čoveku, ni prirodi, ni poslovnoj organizaciji nije bila potrebna zaštita one vrste koju samo državna intervencija može da obezbedi. Čim su ti uslovi nestali, društvena zaštita je uspostavljena“ (Polanji, 2003: 198).

U prošlosti su tržišta bila deo datih privrednih sistema, te „pre našeg vremena nisu bila više nego uzgredna pojava privrednog života“ (Polanji, 2003: 77). Po pravilu, ti privredni sistemi su bili deo društvenih sistema, „apsorbovani“ u njega, a tamo gde su tržišta napredovala ona su bila strogo regulisana od strane države, odnosno „pod kontrolom centralizovane administracije“, (Polanji, 2003: 77). Uvek je u prošlosti „ekonomski poredak samo funkcija društvenog poretka čiji je on deo“ (isto: 80). Tek od XIX veka javlja se priča o samoreglativnosti tržišta i o institucionalnoj podeljenosti društva na ekonomsku i političku sferu (isto: 80).

Polanji je jasno uvideo da samoreglativna tržišta izazivaju poremećaje s obzirom na njihovu tendenciju komodifikacije svega, preciznije „fiktivnu komodifikaciju“ dobara koja nisu namenjena isključivo tržišnoj razmeni – kao što su zemlja, rad i novac. Ova dobra imaju mnogostruke vantržišne funkcije, a njihovo tretiranje kao robe ima brojne i ozbiljne posledice: „Ako bi se tržišnom mehanizmu dopustilo da jedini upravlja sudbinama ljudskih bića i njihovom prirodnom sredinom, pa čak i obimom i korišćenjem kupovne moći, to bi dovelo do uništenja društva“ (Polanji, 2003: 81).

Zemlja, rad i novac nisu roba *per se*, odnosno oni ne poseduju robnu egzistenciju, već predstavljaju tzv. *fiktivnu robu*: „Rad i zemlja nisu ništa drugo do sama ljudska bića od kojih se sastoji svako društvo i prirodna sredina u kojoj ono postoji. Uključiti ih u tržišni mehanizam, znači podrediti supstancu samog društva zakonima tržišta“ (Polanji, 2003: 80). Njihova komodifikacija je nemoguća bez „politički posredovane konstrukcije“, odnosno države i „odgovarajućog državnog angažmana“ (Lošonc, 2004b: 331). U tom smislu, Polanji jeva *Velika*

transformacija pokazuje da nema ničeg spontanog i evolutivno postepenog u nastanku i razvoju kapitalizma i tržišnog društva: „... kapitalizam ne nastaje kao plod postepenih promena ili kao rezultat kontinuirane dinamike razmene i odgovarajućih socijetalnih institucija. Nastanak tržišnog društva valja promatrati kao prelomnu tačku, ulazak, nasiljem posredovanog, epohalnog diskontinuiteta (‘velika transformacija’) u istorijski tok zapadnih društava“ (Lošonc, 2004b: 328).

Kao posledica postuliranja „slobodnog i samoreglativnog“ tržišta na nivo društvu i državi nadređenog entiteta, neoliberalna ideologija i njena strategija „komodifikacije svega“ (Harvi, 2012: 211), nužno je raskrčila put svetu savremene *potrošačke* civilizacije. Prevažodno potrošačke, a ne proizvođačke civilizacije, koja je, baumanovski rečeno, karakteristika *fluidne modernosti* – postmodernog društva koje „mobilise svoje pripadnike prvenstveno u njihovom svojstvu potrošača, a ne proizvođača“ (Bauman, 2011: 77). U fluidnoj modernosti *fluidni život* se javlja kao *potrošački život*. Život koji „svetu i svim njegovim živim i neživim fragmentima dodeljuje ulogu objekta potrošnje“ (Bauman, 2009b: 18). Svođenje društvenih odnosa na tržišno-interesne odnose potrošnje, a izolovanih pojedinaca na njene subjekte, ali i objekte, za posledicu ima i uporno gubljenje *veština društvenosti*, što se pojavljuje kao „glavni i verovatno najdalekosežniji uspeh tržišne ofanzive“ (Bauman, 2009c: 93).

Pretvarajući društvene odnose u individualnu kompeticiju na tržištu neoliberalna je premisa podrila svaki kolektivni duh i zajedničku podršku. Istovremeno se zanemarivanje pitanja socijalne pravde i strukturalnih nejednakosti javlja kao „nesrećna implikacija“ neoliberalne ideologije i njene ekonomije zasnovane na kompetitivnom individualizmu, jer one, u izboru između efikasnosti i jednakosti, uvek daju primat ovom prvom (Scholte, 2005: 13). Neoliberalni kompetitivni *winner take it all* princip zamenjuje „solidarnost starog tipa (u smislu klasne solidarnosti koja je jasno artikulisana klasnim interesima)“ (Marinković, 2014: 178), jer „pojedinci na tržištu... više nisu akteri čiji je primarni cilj grupisanje i klasna solidarnost koja će se pokazati kao snaga za promene i sukobe“ (isto: 178).

Tržište je to koje se pojavljuje „...kao izvor i arbitar prava, nagrada i sloboda“ (Mudge, 2008: 708), te „... meritum svih senzibilnosti i vremenitosti... ili poslednje utočište korespondentnih individua čiji je tematski medijum – potrošnja. Tržište postaje paradigma usmerenog i kontrolisanog mišljenja...“ (Vukićević i dr., 2014: 209).

Kakva god neslaganja da postoje među neoliberalima, prema Mirovskom, oni jesu ujedinjeni u jednoj ključnoj doktrini – u shvatanju da je tržište *informacioni procesor* mnogo moćniji od bilo kog ljudskog bića (Mirowski, 2019). Postavljajući „tržište za opšti reper“ (Mladenović, 2019: 40), bilo da je ono „glavno socijalno telo“ (Mises, 1998: 315), koje će na kraju dovesti „... čitav društveni sistem u red i pružiti mu smisao i značenje“ (Mises, 1998: 258) ili svojevrsni „socijalni um“ (Hayek 1937/2005), tržište u neoliberalizmu, nije kao u klasičnom liberalizmu, ni (samo) mesto razmene, „... sastajalište u svrhu trampe ili kupovine i prodaje“ (Polanji, 2003: 67), niti je ono samo ekonomska kategorija manje ili više ograničena u svojoj slobodi. Tržište u neoliberalizmu postaje „mesto stvaranja istine“ (Fuko, 2005: 50) i upravo, „na takvom epistemološkom, a ne čisto ekonomskom pitanju, neoliberali insistiraju do danas“ (Mladenović, 2019: 24).

Potpuno su pogrešne i suštinski *lažne dileme* za ili protiv tržišta i njegovog stavljanja nasuprot države, ali i društva. Ovde nije reč o tome da li su tržišta dobra ili loša *per se*, niti o njihovoj fiktivnoj savršenosti i ekonomskom univerzalnom receptu za funkcionisanje svih društava, bez sagledavanja nedostataka i mogućnosti različitog funkcionisanja kako u određenim područjima stvarnosti tako i u društvima i državama sa različitim stepenom ukupne razvijenosti. S tim u vezi, ovde se ne radi ni o čisto ekonomskoj činjenici da tržišni neuspesi postoje i da oni „... posebno pogađaju manje razvijene zemlje“ (Stiglitz, 1989: 202). Ne radi se ni o tome da ne postoje kvalitetne i sveobuhvatne alternativne ekonomske teorije, kako se to često predstavlja: „Mnogo veća poteškoća leži u zamišljanju drugačijeg oblika sociološke modernosti od one koju predstavlja neoliberalizam. Živimo u društvu koje sada posmatra zajedničke obaveze kao formu duga, egzistencijalna pitanja kao stvar preduzetništva i kulturni pluralizam kao još jednu formu takmičenja“ (Davies, 2016). Radi se o dometima i intenzifikaciji tržišnih mehanizama, etike i metrike. Radi se o tome da je problem kada tržište oblikuje društvo⁴³ i društvene odnose i više od toga – život sam. Rečima Vendi Braun:

„Ta nemilosrdna ekonomizacija svih oblasti života koju sprovodi neoliberalizam, ne znači da neoliberalizam bukvalno pretvara u tržište svaku sferu, iako čini i to i to u velikoj meri, već neoliberalizam kao forma mišljenja i kao način upravljanja svima nama uvodi model tržišta u sve domene i aktivnosti. Ne monetizuje svaku oblast, već neumorno rekonfigurise ljudska bića kao tržišne

---

⁴³ Zanimljivo je na ovom mestu izdvojiti Misesovo mišljenje prema kojem se društvo zasniva na privatnoj svojini, te da „nastavak postojanja društva zavisi od privatne svojine, a budući da ljudi imaju potrebu za društvom, moraju se čvrsto držati institucije privatne svojine da ne bi naštetili sopstvenim interesima, kao i interesima svih ostalih. Jer, društvo može i dalje postojati samo na temeljima privatne svojine“ (Mises, 1985: 87).

aktere i akterke. Opet, ovo je još jedna stvar koja razlikuje neoliberalizam od klasičnog ekonomskog liberalizma, ideje gde svi prirodno i po svojoj volji rade ono što žele. Mi nismo samo tržišni akteri na samom tržištu kao što uči klasični liberalizam, mi smo tržišni akteri u svakom domenu života“ (Brown, 2015b).

S obzirom da neoliberalni projekat pravi od *tržišta model svih savremenih sloboda*, „konstruktivna socijalna kritika se mora osvrnuti na efikasnost njegovih nastojanja da sve rivale svede na tržišni mentalitet“ (Johnson, 2014: 516-517). U težnji da dekonstruiše mehanizme i načine na koje neoliberalizam kolonizuje svakodnevicu i (p)ostaje dominantan *modus vivendi* sociološka kritika neoliberalizma mora da postavi *pitanje opravdanosti, implikacija i posledica sveukupne podređenosti države, društva, ljudskih akcija i ponašanja potrebama i vrednostima tržišta*.

3.5. NEOLIBERALIZAM I NEGATIVNA GLOBALIZACIJA

Eksploatacijom svetskog trga buržoazija je pridala proizvodnji i potrošnji celoga sveta kosmopolitski karakter.

Karl Marks i Fridrih Engels, Manifest komunističke partije

Dilema da li želimo globalizaciju ili ne mora ustupiti mesto pitanju kakvu globalizaciju želimo.

Uroš Jovanović, Globalizacija – izbor ili nužnost

Do sada, ova naša globalizacija se u potpunosti pokazuje kao negativna: nekontrolisana, nedopunjena i bez kompenzacije „pozitivnim“ delom, koji je još uvek, u najboljem slučaju, udaljena mogućnost, iako je, prema nekim prognozama, ta mogućnost već otpala.

Zigmund Bauman, Fluidni strah

Neoliberalni kapitalizam je u isto vreme i *globalni* i *globalizujući* fenomen (Marinković i Ristić, 2015: 115). To znači da je on, kao *globalni* fenomen, negde manje, negde više intenzivno implementiran i jasno vidljiv po celom svetu. S druge strane, neoliberalizam kao *globalizujući* fenomen implicira to da njegovi ekonomski i politički principi predstavljaju „ključni sadržaj globalizacije tokom poslednjih trideset godina“ (Marinković i Ristić, 2015: 115).

Činjenica jeste da je neoliberalizam „obezbedio, omogućio, svojevrsni operativni okvir ili 'ideološki softver' za kompetitivnu globalizaciju“ (Peck and Tickell, 2002: 380). Iako je neoliberalni model globalizacije samo jedan od mogućih, on je postao dominantan do te mere da se ova dva termina često pogrešno i izjednačavaju. Kako ističe Šolte stoga je potpuno uobičajeno da se neoliberalno shvatanje globalizacije u široj javnosti prihvata *zdravorazumski* (Scholte, 2000, prema: Vidović, 2006: 138). Glavne institucije globalizacije kao što su Međunarodni monetarni fond, Svetska banka i Svetska trgovinska organizacija su ujedno i glavni promotori neoliberalizam na svetskom nivou, te je „nesumnjivo da je propagiranje neoliberalnih ideja globalizacije iz ovih jakih centara moći uticalo na opšteprihvaćenost ovakvog koncepta kao samorazumljivog i neupitnog, stvarajući time najjaču ideološku konstrukciju u savremenom svetu“ (Vidović, 2006: 138).

Globalizacija kao *prostorna transformacija* koja ima svoje duboke političke, ekonomske, kulturne, identitetske, psihološke, ekološke i društvene implikacije, podrazumeva rast transplanetarnih povezivanja između ljudi i smanjenje barijera za međusobne svetske kontakte

(Scholte, 2005: 3). Globalizacija je proces dugog trajanja, neraskidivo povezana sa neoliberalizmom u poslednje četiri decenije, ali ne i istovetna njemu. Globalizacija i neoliberalizam su povezani, ali se odnose na dva različita seta mehanizama (Duménil and Lévy, 2005: 9-10).

Globalizacija se može povezati sa počecima industrijske revolucije, dakle traje više od dva i po veka. Globalizaciju kao „eksploataciju svetskog trga“ (Marks i Engels, 1983: 9), kao konstantnu težnju kapitala i „buržoazije da juri preko celoga sveta“⁴⁴ (isto: 9), Marks i Engels su smestili u sredinu XIX veka – i posebno pisali o tome u *Manifestu komunističke partije* (1848). Globalizacija tako predstavlja unutrašnju tendenciju kapitalizma kojom se ustanovljava samo svetsko tržište. Rast međunarodne trgovine, protok kapitala i globalna ekonomija u tom smislu svakako nisu neoliberalne inovacije. Savremena faza se, međutim, odlikuje rastom deviznih transakcija, međunarodne mobilnosti kapitala, ekspanzijom transnacionalnih korporacija i novom ulogom međunarodnih finansijskih institucija poput MMF-a i Svetske banke (Duménil and Lévy, 2005: 10).

Duménil i Lévy podvlače da neoliberalizam podrazumeva *novi način funkcionisanja samog kapitalizma* koji utiču na centar, na periferiju i na njihove međusobne odnose. U krajnjoj instanci ovi odnosi označavaju izvlačenje resursa od periferije ka centru. Prema njihovom mišljenju što se zemlja nalazi dalje od centra, veću štetu trpi u svojoj tranziciji ka neoliberalizmu (Duménil and Lévy, 2005: 17). Kao novi aspekti koji su se pojavili sa neoliberalizmom izdvajaju se neodrživi dug koje imaju zemlje periferije⁴⁵ i devastacija prouzrokovana slobodnim međunarodnim protokom kapitala. Glavna karakteristika savremene faze neoliberalizma je njegovo postepeno širenje na ostatak planete, njegova *sopstvena* globalizacija (Duménil and Lévy, 2005: 10).

Pozitivne i negativne posledice neoliberalne globalizacije se u najopštijim crtama mogu opisati s obzirom na poziciju koju svaka pojedinačna zemlja zauzima na mapi svetskog sistema, odnosno njenom udaljenošću ili približenošću centru. Prema mišljenju Fernana Braudela (*Fernand Braudel*), kapitalizam tako funkcioniše oduvek: „U stvari, kapitalizam opstaje zahvaljujući tom redovnom stupnjevitom raspoređivanju: periferna područja hrane srednja

---

⁴⁴ „Potreba da što življe promecu svoje proizvode goni buržoaziju da juri preko celoga sveta. Svuda mora da se ugnjezdi, svuda se naseljava, svuda stupa u savez odnošaja“ (Marks i Engels, 1983: 8-9).

⁴⁵ Prema Duménilu i Leviju kao ključna se izdvaja 1979. godina, s obzirom da je tada došlo do podizanja realne kamatne stope (polazeći od deflatora bruto nacionalnog proizvoda u SAD-u) i ogromnog rasta duga tzv. „zemalja u razvoju“. Zbog toga je 2000. godine njihov dug bio četiri puta veći nego 1980-tih (Duménil and Lévy, 2005: 17).

područja, a naročito glavna područja... Pošto postoji *recipročnost perspektiva*, ako središte zavisi od onoga čime ga periferija snabdeva, periferija zavisi od potreba središta koje mu nameće svoju volju“ (Brodell, 1989: 100).

Ujedno, kao bitna distinktivna karakteristika neoliberalne globalizacije izdvaja se to da ni u najrazvijenijim i najbogatijim zemljama koje predstavljaju zemlje centra svetskog sistema *potencijalni* rast bruto domaćeg proizvoda nikako ne znači i podizanje sveukupnog životnog standarda, s obzirom na jednu od najimanentnijih tendencija (neoliberalnog) kapitalizma – *ekonomsku nejednakost* (koja opet zauzvrat taj isti ekonomski rast nužno značajno otežava i onemogućava). Tendencija povećavanja nejednakosti može se detektovati počevši od sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka i u najrazvijenijim i najbogatijim državama sveta kao što su SAD i Velika Britanija koje, posle Čilea, kreću da iskušavaju neoliberalizam „na vlastitoj koži“. Ova nejednakost podrazumeva ogromnu i rastuću disproporciju u primanjima onih na dnu, ali i u sredini društvene lestvice, u odnosu na višu klasu, što je, uz odgovarajuće poreske politike, posledica i višedecenijskog stagniranja prihoda radnika, na jednoj, i konstantno rastućih primanja kako vlasničke, tako i menadžerske klase, na drugoj strani.

3.6. NEOLIBERALIZAM I EKONOMSKA NEJEDNAKOST

Početakom 21. veka neke nejednakosti bogatstva, koje su navodno nestale, blizu su da nadmaše svoje istorijske vrhunce, u okviru nove svetske ekonomije, koja donosi velike nade (kraj siromaštva) i jednako velike nepravde (neki pojedinci su bogati koliko cele zemlje).

Toma Piketi, Kapital u XXI veku

Rasprava se ne vodi oko te bazične činjenice da se nejednakost povećava. Debata se vodi oko toga šta to zapravo znači za društvo.

Joseph Stiglitz, Cena nejednakosti

Današnja slika sveta – na jednoj strani bogate zemlje, a na drugoj nerazvijene, može se ... uočiti već između XV i XVIII veka. Razume se..., bogate zemlje i siromašne zemlje nisu stalno ostajale iste; točak istorije se u međuvremenu bio okrenuo. Ali osnovno načelo ustrojstva sveta gotovo se nimalo nije promenilo: on je i dalje, po svojoj strukturi, podeljen na povlašćene i one koji nisu povlašćeni.

Fernan Braudel, Dinamika kapitalizma

Podaci o BDP-u jedne zemlje, iako mnogo govore o njenom ekonomskom razvoju, nisu dovoljan pokazatelj životnog standarda stanovnika te zemlje, odnosno načina na koji su ti ekonomski resursi raspoređeni u društvu. U tom smislu, merenje ekonomske nejednakosti je jedan od najvažnijih *ekonomskih* parametara pomoću kojeg se ocenjuje kvalitet života i životnog standarda stanovnika jedne države (vidi: Novaković, 2018). Prema standardizovanoj šemi merenja Ujedinjenih nacija, koje su za potrebe razumevanja sveukupnog stanja razvoja jedne zemlje konstruisali tzv. *Human Development Index* (HDI, odnosno indeks ljudskog razvoja), ljudski razvoj u svakom datom društvu podrazumeva sledeće *tri ključne dimenzije*: dug i zdrav život; obrazovanje i pristojan standard života (koji uključuje merenje bruto nacionalnog dohotka po glavi stanovnika i merenje ekonomske nejednakosti).⁴⁶

Merenje ekonomske nejednakosti predstavlja kompleksan statistički zahvat. Međutim, za razliku od druga dva elementa društvenog položaja (društvene moći i društvenog ugleda), merenje materijalnog bogatstva uopšte (dohotka, imovine, pa i potrošnje), kao i njihove raspodele unutar i među državama, raspolaže statistički reprezentativnijim i boljim

---

⁴⁶ *Internet izvor*: United Nations Development Programme, Human Development Reports, *Human Development Index* (HDI) (<http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi>).

instrumentima, s obzirom na njihovu numeričku prirodu. Ima više metoda za merenje ekonomske nejednakosti, ali se kao najreprezentativniji ističu Gini koeficijent (Džini koeficijent) i Lorencova kriva⁴⁷, kao i odnos S80/20.⁴⁸

Rast ekonomskih nejednakosti kao imanentno svojstvo (neoliberalnog) kapitalizma može se zapaziti počevši od sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka. Nejednakosti „su počele oštro da se povećavaju od 1970. do 1980. i pored znatnih varijacija između zemalja“ (Piketi, 2015: 259). Prema podacima *Svetskog izveštaja o nejednakosti iz 2018. godine* (World Inequality Report, 2018) nejednakost prihoda od osamdesetih godina prošlog veka je tendencija prisutna u skoro svim delovima sveta, sa različitim intenzitetima napredovanja. Od tog perioda dolazi do naglog porasta dohodovne nejednakosti u Severnoj Americi i Aziji, njenog umerenog rasta u Evropi i stabilizacije na veoma visokim nivoima na Bliskom Istoku, Sub-saharskoj Africi i Brazilu. Možda najupečatljiviji nalaz njihovog izveštaja se sastoji u podatku da je na globalnom nivou gornjih, najbogatijih 1 % populacije od osamdesetih godina prošlog veka profitiralo od globalnog ekonomskog rasta isto koliko i cela donja polovina odraslog svetskog stanovništva. Istovremeno, rast prihoda za stanovništvo koje se nalazi između donjih 50 i gornjih 1% je u istom periodu usporen ili u stagnaciji što uključuje neznatni ili nikakav rast prihoda američkih i evropskih pripadnika niže i srednje dohodovne klase (World Inequality Report, 2018: 286).

Prema podacima za zemlje članice OECD-a dohodovne nejednakosti se nalaze na najvećem nivou u poslednjih pedeset godina. Prosečan prihod 10% najbogatijih je oko devet puta veći od prihoda 10% najsiromašnijih, dok je pre 25 godina bio sedam puta veći⁴⁹.

Navedeno je posledica praktičnih poreskih politika koje su omogućile višestruko uvećanje profita bogatim pojedincima i kompanijama (uz paralelno „korišćenje“ mogućnosti prijave profita u raznim poreskim rajeovima), istovremeno značajno smanjujući mogućnosti država da kroz socijalna davanja pomogne siromašnijim delovima stanovništva. S druge strane, navedeno

---

⁴⁷ Džini koeficijent (*Gini koeficijent*) je parametar pomoću kojeg se meri stepen ekonomskih nejednakosti u društvu, „odnosno kako su bogatstvo i prihodi neke države raspoređeni između najsiromašnijih i najbogatijih slojeva društva. Vrednost Džini koeficijenta može se kretati između nula i jedan. Nula predstavlja 'idealno' društvo u kojem su bogatstvo i prihodi države ravnomerno raspoređeni među stanovnicima, dok jedinica predstavlja suprotni ekstrem - društvo u kojem jedna osoba poseduje celokupno bogatstvo zemlje. Džini koeficijent predstavlja odnos između frekvencija prihoda i ukupne populacije i računa se uz pomoć Lorencove krive koja vizuelno prikazuje odstupanja od jednakosti“ (Novaković, 2018).

⁴⁸ „Odnos S80/S20 je odnos ukupnog ekvivalentnog prihoda 20% populacije jedne zemlje sa najvišim prihodima, prema ukupnom ekvivalentnom prihodu 20% populacije sa najnižim prihodima. Što je veći ovaj odnos, veće su nejednakosti“ (Milićević, 2016).

⁴⁹ Internet izvor: OECD *Inequality and Income* (<http://www.oecd.org/social/inequality.htm>)

je i rezultat postepenog smanjivanja plata radnika, koje je dovelo do sve veće nesrazmere između njihovih primanja i primanja i prihoda od kapitala njihovih poslodavaca – menadžera i vlasnika kompanija: „Statistika u svim velikim industrijskim zemljama pokazuje da je udeo plata u celokupnom društvenom dohotku opao od sedamdesetih godina, dok je udeo prihoda iz kapitala shodno tome porastao“ (Samajtat, 2011: 179). Rezultat je decenijsko stagniranje plata i naknada radnika⁵⁰, gde se može navesti Stiglicovo zapažanje prema kojem u SAD-u „tipičan zaposleni muškarac danas zarađuje isto koliko je zarađivao jednu trećinu veka ranije“ (Stiglitz, 2012), i, posledično, ekstremno velika i rastuća disproporcija između njihovih primanja i primanja onih „na vrhu piramide“ poput menadžera i generalnih direktora. Harvi tako navodi primer da je u SAD-u „odnos između prosečnih naknada radnika i plata generalnih direktora porastao tek nešto preko 30:1 u 1970. na skoro 500:1 do 2000.“ (Harvi, 2012: 33).

Prema Džozefu Stiglicu, problem ekonomske nejednakosti „nije samo moralni i politički problem: ekonomije sa manjim nejednakostima su zapravo uspešnije“ (Stiglitz, 2019). Stiglic, tako, apostrofira da nije dovoljno ekonomsku nejednakost opovrgavati sa stanovišta ideala pravde, jer ovakav argument bleđi kao fraza u vremenu u kojem je „tržište dominantna sila, a pravda samo jedno dobro koje se može kupiti i prodati...“ (Stiglitz, 2012). Zato Stiglic posebno napominje da je važno uočiti da su *ekonomske* posledice ekstremne ekonomske nejednakosti takve da kada celo društvo počne da klizi u nefunkcionalnost to u krajnjoj instanci počinje da šteti i bogatima:

„Bogati ne postoje u vakumu. Njima treba društvo koje funkcioniše da bi održali svoju poziciju. Društva u kojima je nejednakost prevelika ne funkcionišu efikasno i njihove ekonomije nisu ni stabilne, niti održive. Dokazi koje nam daje istorija i iskustvo iz mnogih delova sveta danas su nedvosmisleni: u nekom trenutku kad nejednakost dostigne neodrživi nivo započinje spiralno kretanje naniže – celo društvo klizi ka nefunkcionalnosti, a kad društvo postane disfunkcionalno, čak i bogati plaćaju visoku cenu takvog stanja“ (Stiglitz, 2012).

Smanjivanje nejednakosti dovodi do rasta ekonomije, dok previsoka koncentracija novca na vrhu društva dovodi do njenog pada usled smanjene potrošnje prosečnog građanina: „Premeštanje novca od dna ka vrhu smanjuje ukupnu potrošnju jer bogate osobe potroše, kao

---

⁵⁰ Prema podacima Svetske banke, od devedesetih godina XX veka se u visoko razvijenim zemljama može detektovati i „stagniranje“ kako su ga nazvali *socijetalnog siromaštva* (koje se meri na osnovu tipičnih nivoa potrošnje ili prihoda u svakoj konkretnoj zemlji), dok se istovremeno targetira njegovo opadanje u svim regionima u razvoju (<https://www.worldbank.org/en/publication/poverty-and-shared-prosperity>).

deo svog bogatstva, manje nego što bi potrošili oni sa manjim primanjima... To je jednostavno tako i ništa tu zakonitost ne može izmeniti: što više novca ostaje koncentrisano na vrhu, to je agregatna tražnja više u padu. Osim ako se nešto drugo ne desi putem intervencije (redistribucije bogatstva), ukupna tražnja u privredi će biti manja od njene ponude, a to znači da će rasti nezaposlenost, a to će potom, u krug, dovesti do novog obaranja potrošnje“ (Stiglitz, 2012).

Intenziviranje i jačanje ekonomske nejednakosti uzokuje povećanje ukupne društvene nestabilnosti. Na osnovu brojnih istraživanja sumarno se može izvesti zaključak da pored sporijeg ekonomskog rasta veća ekonomska (prevashodno dohodovna) nejednakost unutar zemalja dovodi i do povećanja siromaštva, povećanja nezaposlenosti i povećane stope kriminala (Wade, 2004: 582).

Ekonomske nejednakosti predstavljaju samo deo storije o ukupnim društvenim nejednakostima. Prema neoliberalnim učenjima pojava nejednakosti se razume kao „normalna“ posledica etičko-vrednosnog koncepta koji slobodu pojedinca shvata i prihvata kao primarnu i najvažniju društvenu vrednost. Sloboda, pri tome, „...nije samo jedna od pojedinačnih vrednosti, nego je ishodište i uslov većine moralnih vrednosti“ (Hajek, 1998: 13). U ovom se kontekstu pledira i na problem veze i odnosa između slobode i (ne)jednakosti. Kod Fridmana tako postoji stav da „... jednakost ne može sama po sebi da se smatra za moralno načelo; mora da se smatra za oruđe ili posledicu nekog drugog načela, kao što je sloboda“ (Fridmen, 1997: 258). U tom smislu, njegova se odbrana slobode postulira prevashodno u kontekstu kritike raspodele dohotka i državnih intervencija države blagostanja (što je karakteristično i za druge zagovornike neoliberalizma), odnosno kritike „uzimanja od jednih i davanja drugima... na osnovu 'pravde'“, s obzirom da, „na ovoj tački jednakost oštro dolazi u sukob sa slobodom“ (Fridmen, 1997: 305). Liberal će, piše Fridmen,

„...stoga praviti oštru razliku između jednakosti prava i jednakosti prilika, s jedne strane, i materijalne jednakosti ili jednakosti ishoda, s druge strane. On može da pozdravi činjenicu da slobodno društvo u stvari ima tendenciju da ide ka većoj materijalnoj jednakosti nego što je bilo koje društvo to do sada pokušalo. Ali liberal će smatrati da je ovo poželjan nusproizvod slobodnog društva, a ne njegovo glavno opravdanje“ (Fridmen, 1997: 304-305).

Posledično, „u neoliberalnom kontekstu se samo jednakost mogućnosti ili šansi smatra pravednom i prihvatljivom“ (Mirkov, 2018: 174). Polazeći od ovih početnih pretpostavki, nejednakost ishoda i materijalna nejednakost se u neoliberalnom kontekstu postulira kao

posledica zasluga pojedinaca koji se svojim obrazovanjem, a potom i radom zasluženju penju na lestvici društvene hijerarhije. Ekonomska nejednakost se shvata kao rezultat potencijalne „poštene igre“, koju ne treba gušiti merama redistributivne i poreske politike. Ona je rezultat idealno pretpostavljene poštene kompeticije kao vrhovne vrednosti neoliberalne ideologije i, kao takva, rezultat pojedinačnih napora, sposobnosti, talenata, obrazovanja. Nejednakošću se, argument je neoliberalna, ujedno „podstiče povećanje truda i preuzimanje rizika, te na taj način povećava efikasnost“ (Wade, 2004: 582).

Fuko primećuje da je sa promenom shvatanja suštine tržišta, gde, za razliku od klasičnog liberalizma, neoliberalizam suštinu tržišta više ne vidi u razmeni, već u *konkurenciji*, na scenu stupa upravo „ne jednakost, već nejednakost“ (Fuko, 2005: 168). Konkurencija se pri tome shvata kao izrazito pozitivna, jer ona u krajnjoj instanci doprinosi i razvoju i blagostanju društva kao celine, jer „time što se građani potiču na inicijativu i ostvarivanje vlastitih interesa, promiču se i interesi društva kao celine“ (Vidović, 2006: 139).

Neoliberalna ideologija se postulira u principu (idealno pretpostavljene) slobodne individualne kompeticije banalizujući, pritom, svu složenost stvarnih društvenih odnosa. Istovremeno, ona previđa strukturalne nejednakosti koje postoje u svakom društvu (u manjem ili većem obimu), kao i one osnovne početne „deprivacije“ koje u startu mogu da onemoguće bilo kakvu realnu jednakost mogućnosti ili šansi – razlike koje postoje između „starosnih grupa, klasa, država, rasa, religija, pola/roda, urbanih/ruralnih područja“ (Scholte, 2005: 13).

Prema analizama Tome Piketija (*Thomas Piketty*) iznetih u njegovom bestseleru *Kapital u XXI veku* (2013/2015), zapadna društva se po pitanju nejednakosti i distribucije bogatstva vraćaju na nivo pre Prvog svetskog rata, na nivo XIX i početka XX veka. Proces revitalizacije ogromnih ekonomskih razlika i disproporcije između dohotka od kapitala (kojeg ubiraju ne više samo vlasnici kapitala, već i nova „menadžerska klasa“) i dohotka od rada, proces je koji se može zapaziti počevši „... od 1970. do 1980. i pored znatnih varijacija između zemalja“ (Piketi, 2015: 259)⁵¹. Ovaj proces praćen je paralelnim „zadržavanjem“ bogatstva, što je navelo Piketija da ovu fazu kapitalizma nazove današnji *patrimonijalni kapitalizam* (Piketi, 2015). Piketijev glavni nalaz, do kojeg je prvi došao Karl Marks, sastoji se u tezi da su nejednakosti imanentne kapitalizmu, odnosno da je on strukturno zasnovan na nejednakostima, jer „... po svojoj prirodi,

---

⁵¹ Piketi je svoja istraživanja zasnovao na osnovu petnaestogodišnjih analiza koje je radio sa svojim saradnicima, koristeći obimne statističke podatke za preko dvadeset razvijenih zemalja sveta, u vremenskom okviru koji obuhvata prethodna tri veka.

predstavlja mašinu za fabrikovanje socijalnih nejednakosti“ (Mladenović i Balunović, 2015: 683). Prema Piketijevim zaključcima, pitanje nejednakosti je najvećim delom političko pitanje, odnosno u njegovom povećanju ili smanjenju (kao što je bilo posle Drugog svetskog rata) nije bilo i nema „... ničega prirodnog i spontanog“ (Piketi, 2015: 259). Pitanje nejednakosti se, prema Piketiju, može razrešiti jedino jačanjem uloge države, odnosno stvaranjem *socijalne države za XXI vek* – koja mora da preuzme veću ulogu kako u proizvodnji, tako i u raspodeli bogatstva (Piketi, 2015: 505-530). S druge strane, kao osnovni instrument za rešavanje pitanje globalne nejednakosti, odnosno kao nešto što bi bila „idealna politika koja bi omogućila da se izbegne beskrajna spirala nejednakosti i da se preuzme kontrola nad dinamikom“ (Piketi, 2015: 505), Piketi predlaže „globalni i progresivni porez na kapital“ (Piketi, 2015: 505).

Nasuprot predviđanjima o „smrti klase“ (Pakulski and Waters, 1996) neoliberalni kapitalizam počevši od 70-tih godina prošlog veka, kada postepeno stupa na globalnu scenu, proizvodi rast ekonomskih nejednakosti što bi samo po sebi mogla biti sasvim dovoljna potvrda teze o održavanju klasne prirode savremenih društava. Međutim, prema rezultatima istraživanja jednog od najistaknutijih ekonomista i istraživača Svetske banke za pitanja nejednakosti Branka Milanovića klase više nisu glavni nosioci globalne nejednakosti. Na nejednakost (merenu kao razliku u visini dohotka) presudno utiče *lokacija*, odnosno mesto rođenja sa čak 60%, klasa i bogatstvo roditelja utiču sa 20%, dok su preostalih 20% proizvod rada i ličnog uspeha (Milanović, 2012, Milanović, 2016). U Milanovićevom bestselleru iz 2016. *Globalna nejednakost* kao ključna se mogu izvući zapažanja o tendencijama opadanja globalne nejednakosti (između zemalja, prvenstveno zahvaljujući usponu „azijskih tigrova“), uz paralelan porast nejednakosti unutar pojedinačnih država širom sveta. Kao glavne gubitnike globalizacije u ovakvim konstelacijama odnosa Milanović izdvaja srednju klasu i radnike sa zapada (Milanović, 2016).

Međutim, bez obzira na gore navedeno, na istraživanja koja pokazuju da klase više nisu glavni nosioci globalne nejednakosti (merene kao razlike u visini dohotka) već prevashodno lokacija – prostor rođenja, života i rada, potpuno bi pogrešno bilo izvući zaključak, kao što je to slučaj sa brojnom literaturom u poslednjih nekoliko decenija, da je klasa besmislena, fiktivna, mrtva kategorija ili eventualno samo naučni konstrukt. Ujedno, poteškoće definisanja pojma klase datiraju još od Marksa, čiji se poslednji tom trećeg *Kapitala* (kojeg je izdao Fridrih Engels) prekida upravo na mestu određenja pojma klase. Na istom tom mestu, međutim, sledi početak rasprave o tome da li je samo *istovetnost dohotka i izvora dohotka* dovoljan kriterijum za određenje onoga *šta to sačinjava klasu*. Ukoliko bi se samo taj kriterijum uzeo u obzir onda bi, piše Marks, „... i lekari i činovnici bili dve klase, jer pripadaju dvema različitim društvenim

grupama, kod kojih dohodi članova svake ove grupe teku iz istog izvora. Isto bi važno i za beskonačnu rasepkanost interesa i položaja, na koje podela društvenog rada cepa kako radnike, tako i kapitaliste i zemljovlasnike...“ (Marks, 1948: 767-768). Tri navedene klase, prema Marks, „sčinjavaju tri velike klase modernog društva koje počiva na kapitalističkom načinu proizvodnje“ (Marks, 1948: 767). S druge strane, u njegovom *Osamnaestom brimeru Luja Bonaparte* može se naći definicija prema kojoj se klase određuju s obzirom na početni kriterijum *ekonomske uslove* iz kojih proizilazi i ostala „nadgradnja“ i – što je možda najvažniji elemenat ovog određenja klase – antagonizam, odnosno međusobna *neprijateljska suprotstavljenost* među klasama: „Ukoliko milioni porodica žive pod ekonomskim uslovima koji njihov način života, njihove interese i njihovo obrazovanje odvaja od načina života, interesa i obrazovanja drugih klasa i njima ih neprijateljski suprotstavljaju, utoliko oni čine klasu“ (Marks, 1977: 22).

Paralelno sa potenciranjem priče o pojedinačnim zaslugama, o sebi kao o tržišnom akteru koji se takmiči i (ne) postiže uspeh, u eri neoliberalizma dolazi do poraza klasne svesti i klasne solidarnosti. Upravo se navedeno može smatrati jednim od najvećih „uspeha“ neoliberalizma. Svugde je obnova ili uspostavljanje klasne moći u eri neoliberalizma, te pobjeda kapitala nad radom, bila nužno praćena političkim merama koje su imale za cilj upravo da suzbiju moć radne snage i radničke klase koju je nužno bilo rasepkati, uništiti i tretirati kao pojedince. Klasna solidarnost je morala biti „proterana“ iz realnog diskursa i zamenjena „... neoliberalnim zahtevima za individualnim postignućima na tržištu“ (Marinković i Ristić, 2015: 125):

„Kada je neoliberalnim zahtevima za individualnim postignućima na tržištu subjektivitet otrgnut od koncepta solidarnosti (od društva), on je ostao ogoljen u svojoj individualnosti i kvazisubjektivnosti. On više nije artikulisan ka univerzalnim interesima društva, već ka jednom novom obliku univerzalnosti – univerzalnosti individualnosti i usmeren kao onom obliku (univerzalnosti) partikularnosti na kojem počiva ideja slobodnog tržišta i takmičenja“ (Marinković i Ristić, 2015: 125-126).

Nedavno preminuli američki sociolog i marksista Erik Olin Rajt (*Eric Olin Wright* 1947-2019), koji se čitav radni vek bavio problemom klase na području, a potom i u vremenima, gde i kada to nije (bilo) važno i „moderno“, zbog čega i njegovo najpoznatije delo nosi naziv *Klasa se računa* (*Class Counts*, 1997), ističe da se klase određuju preko kombinacije dva ključna pojma i mehanizma – eksploatacije i dominacije. S obzirom da su to dva realna mehanizma „...koji oblikuju živote ljudi i određuju teren sukoba“ (Rajt, 2019), za Rajta je pogrešna ideja

o tome da je *klasa u makrosmislu samo naučni konstrukt* (David Grusky), a ne realnost savremenog sveta: „... tvrdnja da klase nisu realne mora značiti da eksploatacija i dominacija nisu realne, da su one sâme izmišljotine analitičarske imaginacije. Mislim da je to očigledno pogrešna dijagnoza prirode kapitalističkih društava“ (Rajt, 2019).

O snazi postojanja klase u eri sveobuhvatne doktrinarne storije o individualnom meritokratskom uspehu i postignuću svedoči i snaga krupnog kapitala koji je svoju pobedu odneo upravo u vremenima uzleta neoliberalne ideologije. U svetlu navedenog, kao provokativno paradigmatična izjava može se uzeti ona koju je, u vezi sa poreskom politikom koju su bogataši izvojevali u SAD-u, svojevremeno izrekao jedan od najbogatijih ljudi na svetu – „politički nekorektni“ Voren Bafet (*Warren Buffett*): „U poslednjih 20 godina odvija se rat klasa i moja klasa je pobedila. Mi smo ti koji smo nam dramatično smanjili poreske stope... Dakle, ako postoji klasni rat⁵², bogata klasa je pobedila“. ⁵³

---

⁵² Inače, sintagma *klasni rat*, kako napominje Harvi, se naročito u SAD-u „...koristi isključivo u medijima desne orijentacije (na primer, u *Vol strit žurnalu*) kako bi se ocrnili svi vidovi kritike koja pretila da podrije navodno ujedinjenu i skladnu nacionalnu svrhu (tj. obnovu moći više klase!)“ (Harvi, 2012: 255).

⁵³ Warren Buffett, Interview for CNN, Septembere 2011.

3.7. NEOLIBERALIZAM I KRUPNI KAPITAL

Ogroman porast industrije i neobično brz proces koncentracije proizvodnje u sve krupnija preduzeća jedna je od najkarakterističnijih odlika kapitalizma.

Vladimir Ilić Lenjin, Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma

Iako se pokušavao predstaviti kao bezalternativna (ekonomska) politika, koja ima snagu sudbinske i/ili prirodne nužnosti, neoliberalizam je, suštinski, predstavljao namerni i smišljeni odgovor na „krah izobilja“ i pad profitne stope, koji su svoju kulminaciju doživeli u vremenima multidimenzionalne krize sedamdesetih godina prošlog veka. To je bio „... period u kome je došlo do značajnog pada profitnih stopa, što se odrazilo u relativnom 'osiromašenju' najvišeg društvenog sloja. Tako su, na primer, realni prihodi jedan posto najbogatijih američkih domaćinstava, počev od početka Drugog svetskog rata, rasli sporije nego prihodi ostatka stanovništva. Taj 'jaz' doživeo je kulminaciju sedamdesetih godina“ (Vuletić, 2013: 20). Zbog toga je krizom indukovana realizacija neoliberalnih ideja, kroz sprovođenje konkretnih političko-ekonomskih mera i programa, bila od samih početaka podržana i potpomognuta od strane velikog biznisa – odražavajući interese vlasnika krupnog kapitala: „Neoliberalna učenja su bila široko prihvaćena od strane krupnog biznisa zato što su dala legitimitet njihovom praćenju ličnog interesa i puteva za širenje poslovanja“ (Beder, 2009: 18).

Dejvid Harvi podseća da je ovo bio jedan od dva dominantna potencijalna načina za razrešenje krize, s obzirom da je bilo ozbiljnih naznaka „pretnje“ da se ona mogla razrešiti i *socijalističkom alternativom*: „Komunističke i socijalističke partije su puštale korenje, pa čak i preuzimale vlast... U tome je ležala jasna politička pretnja ekonomskim elitama i vladajućim klasama i to svuda“ (Harvi, 2012: 30).

U tom smislu, niz multidimenzionalnih kriza do kojih je došlo počevši od sedamdesetih godina XX veka i društveno-ekonomska situacija koja je iz njih proizišla nije spontano, niti neizbežno, stvorila ono što se danas naziva neoliberalizmom. Predstavници kapitalističke klase oslonili su se na niz ideja, stvorivši i oblikujući „arhitekturu elitnog planiranja globalne politike“ (Miler, 2012: 37). Prema Mileru „arhitekturu elitnog planiranja globalne politike stvorile su lobističke grupe, trustovi mozgova, istraživački instituti, fondacije koje finansiraju korporacije i slične institucije“ (Miler, 2012: 37). Društvo Mon Pelerin, čiji je uticaj bio izuzetno značajan, „primer je međunarodne i globalne dimenzije elitnog planiranja i kreiranja politike“ (isto: 38). Kako Miler primećuje, *Društvo* kao svoju strategiju nije imalo „ubeđivanje javnosti... već ubeđivanje intelektualaca za koje se smatralo da ih je za sebe pridobio

socijalizam“ (isto: 38). Fridrih Hajek je smatrao da se upravo preko intelektualaca menjaju i stavovi javnog mnjenja i da je ključno pobediti u „borbi za ideje“ (isto: 40). Profesionalni lobisti kao „udarne grupe u borbi za ideje izbegavale su publicitet, opredeljujući se pre za rad među intelektualcima i preko instituta koji su im bili naklonjeni, kao i po drugim uticajnim kuloarima. Rezultat je bio veliki broj trustova mozgova širom sveta“ (Miler, 2012: 39). Iza Društva Mon Pelerin kao i iza više od sto drugih „slobodno tržišnih“ tink-tenkova širom sveta stali su brojni sponzori, korporacije i veliki biznis.

Fleksibilnost neoliberalnih ideja je nužno proizvod činjenice da se one prilagođavaju interesima onih zbog kojih neoliberalizam i nastavlja da funkcioniše: „Veliki biznis, bio on vezan za finansijski sektor ili farmaceutsku industriju na primer, ima gotovo neograničenu finansijsku moć da politički, intelektualni i medijski prostor oblikuje po svojoj volji. Upravo je veliki biznis inspirator i izvor snage neoliberalizma i ta simbioza efikasno funkcioniše“ (Katić, 2010). Istovremeno, država je u eri neoliberalizma bila i ostala ta koja štiti interese krupnog kapitala, pre svega bankarskog i finansijskog. Pogotovo za vreme krize „u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama, epicentru krize, država je sve preduzela da maksimizira njihove dobitke, a socijalizuje gubitke“ (Novaković, 2014: 348).

Još na počecima XX veka Lenjin je pisao o super monopolima u stvaranju svetskog tržišta. XX vek je video kao prekretnicu od starog kapitalizma ka novom – „od vladavine kapitala uopšte ka vladavini finansijskog kapitala“ (Lenjin, 1945). Pisao je o epohi svetske kolonijalne politike koja je najuže povezana sa *finansijskim kapitalom* kao „najrazvijenijim stepenom u razvitku kapitalizma“, o „koncentraciji proizvodnje, monopolima koji iz nje izrastaju, stapanju ili srašćivanju banaka s industrijom...“; o „gutanju“ relativno sitnih preduzeća od krupnih, udruživanju i srastanju banaka sa industrijom, koje su uskraćivale pomoć tim sitnijim preduzećima, stvaranju jedne ili dve grupe preduzeća od nekih sedam ili osam pre 1900. i sl. (posebno analizirajući primer električne industrije između 1908-1912) (Lenjin, 1945).

O snazi i veličini krupnog kapitala moguće je navesti brojne indikativne podatke. Kao najindikativniji je taj da veliki broj „multinacionalnih kompanija često ostvaruju veće profite nego što iznosi bruto nacionalni dohodak mnogih zemalja“ (Milošević, 2004: 149). Najveće i najbogatije kompanije na svetu su pretežno naftne kompanije i informaciono-telekomunikacione firme. Tako se, kao jedno poređenje, može izneti podatak da je zarada Facebook-a 2017. godine bila za milion dolara viša od BDP-a Srbije 2016. godine. Na istom mestu se može naći poređenje za još 24 gigantske multinacionalne kompanije, među kojima

najveće nadmašuju godišnje BDP-e mnogo bogatijih država. *Walmart* kao jedna od najbogatijih kompanija na svetu tako premašuje BDP Belgije, *Apple* Portugala, *Amazon* Kuvajta, itd⁵⁴

Milan Dotlić ističući da je „udruživanje odnosno spajanje kapitala između dve gigantske kompanije ili banke u cilju uspostavljanja monopola postao model neoliberalnog potčinjavanja tržišta“ navodi podatke prema kojima je već sredinom 90-tih godina prošlog veka „pet najvećih kompanija u odgovarajućim oblastima proizvodnje kontrolisalo 70 % svetskog tržišta životnih namirnica, 60 % vazdušnog saobraćaja, više od polovine avio-industrije, proizvodnje elektronske i električne opreme, više od 40 % medija, trećinu hemijske industrije, itd.“ (Dotlić, 2014).

---

⁵⁴ Izvor: <https://www.businessinsider.com/25-giant-companies-that-earn-more-than-entire-countries-2018-7#facebook-income-was-greater-than-serbias-gdp-19>

3.8. NEOLIBERALIZAM, PRIVATNO, JAVNO I ZAJEDNIČKO

*U neoliberalizmu višak vrednosti se stvara
tako što se javni resurs privatizuje uz profit.*

Vladimir Milutinović, Višak vrednosti u neoliberalizmu

*U srcu krize poverenja u politiku leži korozija
javnog sektora etosom privatne dobiti.*

Branko Milanović, The apogee of capitalism and our political malaise

Težnja ka što sveobuhvatnijoj privatizaciji, te širenje sfere komodifikacije društvenih i prirodnih resursa – tržišnih principa na ona područja koja nisu ili nisu prvenstveno tržišno orijentisana i primena cenovnog mehanizma – predstavljaju temeljne karakteristike neoliberalnog političko-ekonomskog diskursa i prakse. Državno vlasništvo i upravljanje preduzećima nužno se ocenjuje kao neefikasno, štetno, rasipničko i uvek u podređenom položaju u odnosu na privatno. Pri tome, na privatno vlasništvo i upravljanje se u neoliberalizmu ne gleda samo kao na efikasniji modus poslovanja. Činjenica je da se ideologija neoliberalizma nije mogla nametnuti samo sa stanovišta efikasnosti poslovanja, profitabilnosti preduzeća, itd. Ona je morala biti podržana određenom etičkom potporom namećući „društvenu svest prema kojoj je 'odbrana privatizacije', pre svega, moralna vrlina, a ne samo ekonomski efikasniji okvir privređivanja“ (Davidson, 1994, prema: Milošević, 2004: 151).

Nužnost ove „moralne pedagogije“ o privatnom kao boljem ima svoju realnu osnovu u specifičnim načinima na koje se u neoliberalizmu stiže višak vrednosti. Ne radi se ovde samo, kao u klasičnom liberalizmu, o višku vrednosti koji nastaje na *tržištu* – gde je „profit posledica spremnosti kupaca da plate više za neku robu nego što je uloženo u njenu proizvodnju“ (Milutinović, 2014). Reč je o inovaciji neoliberalizma – *višku vrednosti koji nastaje privatizacijom javnog sektora i javnih službi*. Ekspanzija na javni sektor predstavlja jednu od osnovnih karakteristika neoliberalne ere:

„U Evropi je taj proces započeo kada je vlada Margaret Tačer 1984. prodala *British Telecom*, a nastavio se tokom idućih decenija, uključujući veliku rasprodaju javnih dobara u sektorima poput telekomunikacija, poštanske službe, snabdevanja plinom i električnom energijom, vodosnabdevanja i odvoza smeća, javnog prevoza i u novije vreme socijalne i zdravstvene zaštite. Dejvid Harvi je za taj proces iskovao termin *akumulacija obezvlaštenjem* ili *akumulacija putem razvlašćivanja*... Umesto da investiraju u nove pogone za proizvodnju uz neizvesna očekivanja u pogledu profita, kapitalisti su se

sve više fokusirali na transformaciju nekapitalističkih sfera proizvodnje, kao što su javne usluge ili javna dobra. Tu se višak povećava sticanjem državnih dobara ili dobara u zajedničkom posedu umesto inovacijom i ekspanzijom postojećih oblika proizvodnje i reprodukcije, a promene se mogu opisati kao akumulacija obezvlaštenjem“ (Hermann, 2014).

U klasičnom liberalizmu podvojenost između javnog i privatnog podvojenost je između države i građanskog društva. Najčešća savremena kolokvijalna konotacija ovih termina se, međutim, uglavnom vezuje za svojinu, iako ovi termini imaju mnogo šire i istorijsko i savremeno značenje.

Činjenica je da je problem načina na koji se iz privatnog interesa konstituiše javni interes i društvo samo, od samih početaka prisutan u liberalnoj ekonomiji i filozofiji, od Adama Smita, preko Dejvida Hjuma, Tomasa Hobsa, Džona Loka, itd. Počevši od Adama Smita i njegove doktrine o *nevidljivoj ruci* prema kojoj čovek treba da se koncentriše na svoj privatni interes i da ne misli na javni interes, s obzirom da će se nevidljiva ruka tržišta (spontano i sama od sebe) pobrinuti za njega, do teoretičara društvenog ugovora

„vidimo da se liberalna koncepcija društva od starta suočava sa dva velika problema. Prvi je što samo zasnivanje društva polazeći od privatnog interesa sadrži jedan skok koji je teorijski teško izvesti, skok kojim se prelazi sa privatnog na društveno (standardno preko institucije sporazuma). Drugi, što čak i ukoliko se ovaj skok na neki način i ostvaruje, u skladu sa ustaljenom upotrebom, to ne možemo zvati niti javno, niti zajedničko, za rečnik tradicionalnih društava ova formulacija ostaje nemoguća, jer su i javno i zajedničko po prirodi podrazumevali odrednicu koja ne polazi od privatnih interesa“ (Cvejić, 2013: 170).

Kategorija javnosti je neraskidivo povezana sa nastankom i razvojem građanskog društva – kao građanska i politički angažovana javnost (Habermas, 2012), koja je formirana najpre u Engleskoj na prekretnici između XVII i XVIII veka, a potom nešto kasnije od sredine XVIII veka u Francuskoj (Habermas, 2012: 113-127). Građanska javnost u svom liberalnom modelu, prema Habermasu, predstavlja „sferu privatnih ljudi koji okupljeni čine publiku“, (Habermas, 2012: 81), *publiku koja javno i politički rezonuje* (Habermas, 2012). Nasuprot ovim „sad već istrošenim oblicima subjektiviteta građanskog društva“ (Marinković i Ristić, 2015: 126), nasuprot građanima koji socijalne, političke i ekonomske probleme pokušavaju *zajednički* uočiti, artikulirati i rešiti, „uzorni neoliberalni građanin“ (Brown, 2005: 43), predstavlja nešto suštinski drugačije. On se sada postulira „kao onaj koji sam za sebe smišlja strategije biranja različitih socijalnih, političkih i ekonomskih opcija, a ne onaj koji u saradnji sa ostalim

građanima pokušava te opcije izmeniti ili na njih uticati. U potpunosti realizovano neoliberalno građanstvo bilo bi u tom smislu sasvim lišeno kategorije javnog. Političko telo prestaje biti telo i postaje skup individualnih preduzetnika i konzumenata...“ (Brown, 2005: 43).

Međutim, ono što je Ričard Senet (*Richard Sennett*) opisao kao nestanak ili pad javnog čoveka (*The Fall of Public Man*, 1976) nije, prema istom autoru, nikakva novina. Prema njegovom mišljenju temeljna promena i prekretnica, kada javni život zapada u krizu, a privatno postaje nadređeno javnom, dešava se kao posledica „trauma kapitalizma“ već u XIX veku. U najvećim zapadnoevropskim gradovima, piše Senet, kao što su London i Pariz, sredinom XIX veka razvili su se znatno drugačiji obrasci ponašanja od onih kakvi su postojali vek pre (Sennett, 1989: 32). Nestanak javnog čoveka dešava se paralelno sa povlačenjem u porodicu koja postaje *pribežište pred strahotama društva*, dok se javni domen inferiorizuje i diskredituje:

„Postavši прибежиште pred strahotama društva, porodica je postepeno postala i moralno mjerilo za mjerenje javnog života prijestolnice. Koristeći porodične odnose kao standard, ljudi nisu javnu domenu percipirali kao ograničen skup društvenih odnosa, kao u prosvjetiteljstvu, nego su je smatrali moralno inferiornom. Skrovitost (*privacy*) i stabilnost pojaviše se sjedinjeni u porodici: pred tim idealnim poretkom došla je u pitanje legitimnost javnog poretka“ (Sennett, 1989: 23).

Dodatna komplikacija analizi nastaje kada se terminima javno i privatno doda i kategorija *zajedničkog* – kao *zajednička dobra* (*commons*), koja se neretko pogrešno izjednačava sa kategorijama javnog i/ili državnog. Pojmom zajednička dobra se u (dalekoj) prošlosti (na engleskom jeziku) označavao „...puk, narod, zajednica i, pre svega, zajednička svojina iz perioda feudalizma“ (Matković, 2018a: 9), dok je ovaj pojam poprimio „u poslednjih desetak godina šire i pre svega političko značenje u odnosu na svoj izvorni smisao. Širom čitavog političkog spektra, od marksističkih, libertarijanskih i liberalnih struja pa sve do Svetske banke i Ujedinjenih nacija, ovaj pojam je najpre počeo da se upotrebljava u kontrastu spram dva dominantna tipa savremene svojine: privatne i javne. Shodno tome, pojam zajedničkog dobra, razvija se i u kontrastu spram države i tržišta, kao oblika upravljanja i raspodele bogatstva“ (Matković, 2018a: 9).⁵⁵

Jedan od najcitiranijih članaka iz časopisa *Science* ikada – članak *Hardina Gareta* pod naslovom *Tragedija zajedničkih dobara* (*Garrett, 1968, The Tragedy of the Commons*) „govori

---

⁵⁵ Više o navedenom, o razlikama između zajedničke, javne i privatne svojine, o istorijskoj činjenici nastanka kapitalizma kroz procese ograđivanja zajedničke zemlje (najpre u Britaniji) i legislativu koja je to omogućila, itd., u Matković, Aleksandar (2018b). *Zajednička dobra i granice kapitalizma*.

o kraju mogućnosti zajedničke svojine, ukoliko su pojedinci pri njoj upotrebi vođeni privatnim interesima“ (Cvejić, 2013: 171). Navedeni članak je, prvenstveno zbog vremena u kojem je napisan, najviše poslužio kao argument za potrebu prisvajanja (privatizacije) zajedničkih, javnih ili kolektivnih dobara navodeći da je to jedini način da se spreči njihova neracionalna i do granica potpunog uništenja eksploatacija, odnosno da je to najbolji način zaštite od *tragedije zajedničke imovine*, dok bi se, argument je (neo)liberala, pojedinci koji su privatni vlasnici mnogo bolje i racionalnije odnosili prema sopstvenim dobrima, imovini i resursima.

Hardinovu tezu o sumraku i tragediji zajedničkih dobara je opovrgla Elinor Ostrom (*Elinor Ostrom*) u svojim istraživanjima opisanim u knjizi *Upravljanja zajedničkim dobrima (Governing the Commons, 1990)*⁵⁶. Ostromova je na osnovu primera pokazala da su mnoge zajednice sposobne za zajedničko i kooperativno očuvanje zajedničke svojine i zajedničkih resursa. Njen pristup analizi (koji je nazvala *novim institucionalizmom*) zajedničkim prirodnim resursima kao što su voda, šume, livade, ribnjaci, itd., polazi od teze da se ni država, ni tržište ne pokazuju kao uniformno uspešni u njihovom očuvanju i održavanju, pokazujući potom brojne primere efikasnog upravljanja njima – primera koji počivaju na unutrašnjem dobrovoljnom sporazumu korisnika, odnosno na samo-organizujućim kolektivnim akcijama (Ostrom, 1990). Za razliku od Hardinovog modela koji „podrazumeva međusobno konkurentne individue, odnosno isključuje samoorganizovanje kao polaznu tačku“ (Matković, 2018b: 23), kod Ostromove je ključan „akcenat na prelaznim oblicima svojine između državnog i privatnog, odnosno na procesu *institucionalizacije* svojine, koja počiva na *samoorganizaciji*“ (Matković, 2018b: 23).

Ostromova je analizirala više od hiljadu slučajeva uspešnog zajedničkog organizovanja i na tim primerima „dokazala mogućnost racionalnog ekonomskog i održivog ekološkog upravljanja zajedničkim resursima od strane lokalnih zajednica, a da ti resursi nisu privatizovani. Odnosno, suprotno, da pojedinci vođeni svojim interesima za uvećanjem profita i bogatstva mogu donositi odluke čija posledica je iscrpljivanje obnovljivih i neobnovljivih resursa“ (Drašković, 2015: 19).

U eri neoliberalizma se paralelno sa svojinskim transformacijama, odnosno razvlašćivanjem javnog sektora – a suštinski kao deo opravdanja i „smirivanja“ javnosti –

---

⁵⁶ Ostromova je zajedno sa Oliverom E. Vilijamsonom za navedena istraživanja dobila Nobelovu nagradu za ekonomiju 2009. godine kao prva žena dobitnica ovog priznanja.

artikulisao i svojevrsan oslobodilačko-moralistički diskurs novog doba. Nasuprot „neslobodnim“ ljudima koji parazitiraju na račun društva i države (koji se paralelno razgrađuju i inferiorizuju), potrebno je bilo izgraditi imidž uspešnog, sposobnog, ničim omeđenog ili uslovljenog (osim svojim ličnim karakteristikama i zaslugama) – pojedinca. Privatne individue zainteresovane jedino za sopstveni interes i potrošnju proizvoda koje slobodno može da bira i konzumira.

Ujedno i na prvi pogled paradoksalno, ali suštinski potpuno predvidljivo, ono što paralelno sa privatizacijom i komodifikacijom svega, ipak postaje *javno* – dakle ide obrnutim smerom u eri četvrte industrijske revolucije – jeste privatni život i privatnost sama. Ovde nije reč samo o „fotošopiranom“ privatnom životu koje kao „na tacni“ nude sami pojedinci putem sve brojnijih društvenih mreža. Ovde je reč o biopolitičkim praksama kontrole, nadzora i nadgledanja, posebno legitimisanih posle terorističkih napada od 11. septembra i koje će se, sasvim izvesno, dodatno legitimisati u vreme globalne pandemije virusa korona. Reč je o „digitalizaciji moći nad životom“ (Marinković i Ristić, 2020), u ime globalne „borbe za život i zdravlje stanovništva“, te „dekonstrukciji privatnosti kakvu smo – možda i kraće od jednog veka – poznavali i koja je u dobu digitalnih tehnologija već ionako na staklenim nogama“ (Marinković i Ristić, 2020).

3.9. NEOLIBERALIZAM I STRAH

Naše vreme je, kao i nekada, vreme straha.

Zigmund Bauman, Fluidni strah

*Nema više bezbednih skloništa gde se čovek može sakriti.
U fluidnom modernom svetu, opasnosti i strahovi su takođe fluidni...*

Oni teku, cure, cede se i nadimaju...

*Do danas nisu izmišljeni zidovi za njihovo zaustavljanje,
iako se mnogi trude da ih izgrade.*

Zigmund Bauman, Fluidni strah

Kažu nam da preduzetništvo ima dušu, što je najzastrašujuća vest u svetu.

*Marketing je sada instrument društvene kontrole i
stvara arogantnu sortu koja je naš gospodar.*

Gilles Deleuze, Društva kontrole

Jedna od bitnih odlika neoliberalne ere sastoji se u sveprisutnosti neizvesnosti kao njegove ontološke kategorije, te straha kao drugog imena koje se daje toj neizvesnosti. Nisu najgori oni strahovi koji pokreću na delovanje, koje je moguće razaznati, sprečiti ili rešiti, oni strahovi koji služe tome da se nasluti opasnost, te za koje je moguće pripremiti odbrambenu strategiju. Oni strahovi koji, rečima Dominika Mojsija (*Dominique Moisi*), predstavljaju „snagu uz pomoć koje se opstaje u svetu koji je sam po sebi opasan“, jer „zec koji se ne plaši lovca neće dugo živeti“ (Mojsi, 2012: 112). Sa takvim strahovima ljudi mogu da znaju šta treba da rade, kako da se odbrane ili kako da ih se oslobode: „Kada saznamo odakle udarac dolazi mi znamo i šta možemo, ako možemo, da uradimo da bismo ga odbili...“ (Bauman, 2010: 9-10).

Takvi strahovi mogu da budu i konstruktivni i izvor nade, kao što su umeli da budu u prošlosti: „Strah od novog rata između Francuske i Nemačke posle Drugog svetskog rata, bio je odlučujući faktor u stvaranju Evropske unije“ (Mojsi, 2012: 113). Danas prema Mojsijevom viđenju strah je dominantna emocija na Zapadu (kako u Evropi, tako i u Americi) i ona proizilazi iz krize identiteta i iz činjenice „da prvi put u više od dva veka, Zapad više nema glavnu reč... Sada se čini da postajemo žrtve sila van naše kontrole“ (isto: 110-111).

Moderni strahovi su, kako to izvrsno zapaža Bauman, fluidni, nejasni, neprepoznatljivog uzroka, za njih nema protivotrova, stoga su oni parališući i najopasniji:

„Strah je najstrašnji kad je difuzan, rasut, nejasan, nevezan, neusidren, u slobodnom pokretu, bez jasnog cilja i uzroka; kad nas opsega bez vidljivog smisla ili značenja, kada se pretnja koje se treba plašiti može svuda naslutiti a nigde videti. 'Strah' je ime koje dajemo *neizvesnosti*: našem *nepoznavanju* pretnje i toga šta nam je *činiti* – šta možemo i šta ne možemo učiniti – da je zaustavimo u mestu – ili da se od nje odbranimo ako ne možemo da je zaustavimo“ (Bauman, 2010: 10)

Strukturalne konsekvence neoliberalizma – ekstremna individualizacija, privatizacija javnih dobara i nužnost pravljenja kompetitivnih izbora na svakom koraku – dešavaju se paralelno sa porastom osećanja nesigurnosti, anksioznosti, stresa i depresije (Hall and O'Shea, 2013: 12). Neoliberalizam stvara usamljenost i „... to je ono što razara društvo... Iako je naše blagostanje neodvojivo povezano sa životima drugih, svuda nam se govori da ćemo uspeti takmičeći se za sopstvene interese i ekstremni individualizam“ (Monbiot, 2016). Činjenica je, pak, da sve što drugi rade utiče na nas i sve što mi radimo utiče na druge: „Ne postoji ništa što mi radimo, ili čega se okanemo, za šta možemo sa sigurnošću reći da neće uticati na budućnost, šanse i snove nekih *drugih* koje ne znamo ili ne znamo ni da postoje“ (Bauman, 2010: 115). Ideologija krajnjeg individualizma, ali i egoizma, dovodi do slabljenja društvenih veza i solidarnosti neophodnih za zajednički život i za rešavanje onih strahova koje pojedinci ne mogu rešiti sami. Ona obiluje simboličnim jezikom slobode, fleksibilnosti, postignuća, životnih šansi, koje uz svu svoju zavodljivu retoriku u krajnjoj instanci mogu doprineti usamljenosti, društvenoj izopštenosti, „izbačenosti“, velikoj nesigurnosti i neizvesnosti, te nemoći kao „najgorem efektu straha“ (Bauman, 2010: 31). Prema Baumanovom mišljenju, uspeh i gledanost *Rijaliti* emisija proizilaze upravo iz toga što one – što čini i da im ime savršeno pristaje – “svakodnevno svedoče o surovoj realnosti strahova“ (Bauman, 2010: 29). One sugerišu da je *realno* ono što pokazuju – strahovi da ćete ostati iza, strahovi od izopštenja, od izbačenosti: „One pokazuju da se stvarnost svodi na neizbežnost izopštenja i borbu da se izbegne izopštenje“ (isto: 29).

Marketinške kampanje obilato se koriste strahom kao formom legitimnog načina predstavljanja proizvoda, s obzirom da one u sebi često sadrže taj elemenat straha koji tera ljude da kupuju, nudeći im tržišna rešenja za sve individualne, pa i društvene probleme: „Potrošačka ekonomija zavisi od proizvodnje potrošača, a potrošači proizvoda koji se suprotstavljaju strahu, ti potrošači koji treba da budu proizvedeni, su plašljivi i zastrašeni potrošači. Oni se nadaju da opasnosti od kojih strahuju mogu biti naterane na povlačenje i da oni to mogu izdejtstvovati (uz plaćenu pomoć, razume se)“ (Bauman, 2010: 16).

Prema viđenju Slavuja Žižeka, današnji dominantni oblik politike jeste kako je on naziva „post-politička biopolitika“ – upravljanje životom samim i to kroz konstantno stvaranje i potpirivanje straha. Ona je post-politika zato što „tvrđi da iza sebe ostavlja stare ideološke borbe i umesto toga se usredotočuje na stručno upravljanje i administriranje“ dok je biopolitika zato što „označava regulisanje sigurnosti i blagostanja ljudi kao svoj primarni cilj“ (Žižek, 2008: 39). Ove dve dimenzije se preklapaju: „pre su postojali veliki ideološki uzroci, a ono što ostaje tek je učinkovito upravljanje životom... *gotovo* jedino to. Odnosno, sa depolitizovanim, društveno objektivnim, stručnim upravljanjem i koordinacijom interesa kao nultom tačkom politike, jedini način uvođenja strastvenosti u ovo polje i aktivne mobilizacije ljudi jeste stvaranje straha, temeljne sastavnice današnje subjektivnosti. Zbog toga je bio-politika u krajnjoj liniji politika straha, ona se usredotočuje na odbranu od potencijalne viktimizacije ili napastvovanja“ (Žižek, 2008: 39). Ova „politika“ „...koja poriče samu konstitutivnu dimenziju onog političkog... pribegava strahu kao krajnjem mobilizacijskom principu: strahu od imigranata, zločina, bezbožne seksualne izopačenosti, strahu od presnažne države kao takve i tereta previsokih poreza, strahu od ekološke katastrofe ili napastvovanja“ (isto: 39).

Manipulacija i pretnja strahom (što jeste jedna forma nasilja) predstavlja jednu od temeljnih odrednica neoliberalne *fleksploatacije* čime se postiže efekat stavljanja pod kontrolu masa prekaritetnih radnika, radnika sa privremeno-povremenim ugovorima, honorarnim poslovima, nesigurnim radnim mestima, itd. Prema Pjeru Burdiju dominantni diskurs neoliberalizma počiva upravo na *proizvodnji straha* kod onih nad kojima se dominira: „U društvu u kome vlada stalni prekaritet, strah od otkaza i od nezaposlenosti, ono što se nad individuum vrši Burdije naziva strukturno nasilje. Subjekte proizvedene strahom, tj. individue prekarizovanih habitusa, onemogućene za pobunu i stavljene u službu neoliberalne utopije, Burdije naziva *rezervnom armijom radne snage ukroćene prekarizacijom*“ (Milović, 2006: 251).

Još je 1943. godine Mihail Kalecki pisao o političkim aspektima pune zaposlenosti, te o „negativnim očekivanjima u smislu nezaposlenosti kao vrhovnom disciplinirajućem sredstvu“ (Josifidis i Lošonc, 2014: 102). Posle posleratnog zenita u ostvarivanju socijalnih i radničkih prava, sa orijentacijom na sigurnost sadašnjosti i mogućnost projiciranja budućnosti, od sedamdesetih godina prošlog veka dolazi do njihovog postepenog ukidanja, proizvođači konstantnu pretnju od gubitka egzistencijalnih sredstava kao svakodnevi miliona i to najviše mladih ljudi, koji ni sadašnjost ne mogu da obezbede, a još teže budućnost da projiciraju. Nesigurnost, neizvesna budućnost koja se teško može staviti pod kontrolu, koja izmiče ne samo pojedincima, nego i pojedinačnim državama, stvara konstantnu klimu straha koja paralelno sa rastom panike nužno pronalazi „neprijatelje“, „krivce“, bilo migrante, bilo teroriste (od

domaćih do islamskih), itd., te dovodi do konstantnog i sve vidljivijeg broja ekstremnih i populističkih grupa, ali i „čvrstorukaša“ na pozicijama moći kojima se „frustrirana javnost“ okreće kao „poslednjem прибежишту: oni mogu da reše inače nerazrešive probleme“ (Metcalf, 2017).

Atmosfera globalnog straha je svoj vrhunac doživela sa 11. septembrom 2001. godine – kao *danom koji je promenio svet* i danom koji je pokazao da niko nigde nije bezbedan. Odgovori koji su usledili proizveli su sve jače i vidljivije mehanizme kontrole i zaštite od terorizma. Od tog momenta je „bezbednosna komponenta globalizacije... postala njen neodvojivi deo, kako u vojnom, tako i u tehnološkom smislu...“ (Dragaš, 2019: 95), konstantno pojačavajući klimu straha i neizvesnosti od izloženosti (stvarnim i izmišljenim) pretnjama. Pretnjama koje su se lako koristile u političke svrhe kroz manipulisanje „strahom od drugog i drugačijeg“ i dovele do jačanja policijskih i bezbedonosnih snaga „kod kuće“ i vojnih u inostranstvu.

Strah od terorizma generisao je permanentnu potrebu za konstantno rastućom „odbrambenom“ industrijom i na taj način ih legitimisao kao neophodne. Prema procenama *Mirovne alijanse* u svetu se na svakih 1 dolar za prevenciju konflikata potroši 1,885 dolara za vojne budžete.⁵⁷ Ujedno, konstantna upotreba „vojnih rešenja“ za rešavanje brojnih društvenih i političkih problema samo je dodatno povećavala konflikte i produžila lance nasilja, konstantno omogućavajući pojedincima, kompanijama i vojno-industrijskom kompleksu da (nastave) da profitiraju od rata. Sintagmom „neoliberalni militarizam“ se stoga označava stanje stvari u kojem se „... odbrambena ekonomija pretvara u permanentnu ekonomiju rata“ (vidi: Calvo Rufanges, 2015).

Krajem 2019. i u prvim mesecima 2020. godine na scenu je stupio novi, globalni razlog za strah. Ovaj put „nevidljivi“ neprijatelj kojem sva vojna mašinerija ovog sveta nije mogla ništa – pandemija novog virusa korona (COVID 19/SARS-CoV-2). U grozničavom iščekivanju vakcine, apelujući na higijenu, zatvaranje i distancu, novi virus je do srži ogolio i bolne posledice neulaganja u javno zdravstvo, prevenciju i kontrolu bolesti. Paralelno sa strahom ono što je novi virus proizveo je i „...činjenicu da po prvi put u istoriji imamo globalizaciju biopolitičkih mera“ (Marinković i Ristić, 2020). U tom smislu, a na tragu analiza Dušana Marinkovića i Dušana Ristića, važno je napomenuti da ono što sve pandemije, pa i ova

---

⁵⁷ Izvor: The Peace Alliance, *Statistics on Violence & Peace* (<http://peacealliance.org/tools-education/statistics-on-violence/>).

Nenad Porobić navodi podatak da se u Velikoj Britaniji na međunarodnu pomoć troši 1,6% državnog budžeta a 13,3% na naoružanje, dok je u SAD-u ta razlika još veća (1% spram 25% budžeta) (Porobić, 2017).

najnovija, donose nije (samo) nova normalnost – naširoko korišćena sintagma kojom se opisuje stanje stvari izazvano pandemijom, nego je to *nova normativnost* oličena u menjanju društvenih normi, odnosno u suspendovanju brojnih društvenih regulativa koje su važile „do juče“ (vidi: Marinković i Ristić (prir.). (2019); Marinković i Ristić 2020). Ova nam je pandemija stoga pokazala „koliko brzo mogu da se dogode korenite promene ustaljenog načina života, tradicija, obrazaca interakcije i funkcionisanje institucija. Takođe nam pokazuje da društvene norme, a pogotovo one 'dugog trajanja', u posebnim društvenim i političkim okolnostima mogu da budu suspendovane“ (Marinković i Ristić, 2020).

Sa počecima globalne pandemije virusa korona, odnosno njenog širenja iz Kine u druge delove sveta, te paralelno sa sveopštim haosom i neorganizovanošću koji su se najjasnije mogli videti u kolapsima zdravstvenih sistema širom sveta, veoma brzo je počelo da se govori o menjanju svakodnevice koja je bila toliko „uzdrmana“ da je dobila globalni opis – „nova normalnost“. Ova se „nova normalnost“ na nivou života svih nas očitovala u menjanju svih onih normalnih – u smislu uobičajenih svakodnevnih navika koje su se preko noći promenile – od ograničenja slobode kretanja, do preporuke i/ili obaveze nošenja zaštitnih maski, distanciranja među ljudima očitovanih i u drugačijim načinima pozdravljanja prilikom susretanja, itd. – jednom rečju, strahu od drugih ljudi kao potencijalnih izvora zaraze, strahu od kontakata sa predmetima koji mogu biti izvor zaraze – od ključeva do kvaka, itd., odnosno strahu od onoga što dodirujemo i najzad, u zavisnosti od rezultata istraživanja o tome koliko se čestice virusa zadržavaju u vazduhu i sl., istraživanja koja su se radila i publikovala neverovatnom brzinom, kao i razumevanja istih – strahu od vazduha samog.

IV

NASILJA NEOLIBERALIZMA

*Istorijsko iskustvo nedvosmisleno pokazuje:
socijalizam bez onog najboljeg iz liberalizma postaje diktatura političke vlasti,
liberalizam bez onog najvrednijeg iz socijalizma pretvara se u diktaturu profita.*

Zoran Vidojević, Je li moguć spoj socijalizma i liberalizma

*Tu je u liberalizmu, koji se inače kleo u svoj najvlastitiji interes,
naime u slobodu, nažalost, ipak prezentno kapitalističko nasilje.*

Alpar Lošonc i Mark Lošonc, Fašizam, post-fašizam i neoliberalizam

*Neoliberalizacija je rođena usred krize akumulacije 1970-ih godina,
pomaljajući se iz materice istrošenog izgrađenog liberalizma
sa dovoljno nasilja da je u stanju da podrži Karla Marksa
koji je zapazio da je nasilje uvek bilo u ulozi babice istorije.*

Dejvid Harvi, Kratka istorija neoliberalizma

Kapitalizam je kroz svoju istoriju „uništavalačko-stvaralačke“ logike formiranja unutrašnjeg, a potom i spoljašnjeg tržišta kroz ratove, osvajanja i kolonizacije, nužno bio obeležen najrazličitijim oblicima direktnog nasilja i eksploatacije. Još je Marks „odlično uočio da prodor kapitalizma u tradicionalna društva razara njihove proizvodne i kulturne sisteme, donosi bedu i nasilje, ali u isto vreme otvara i horizont modernizacije. Kapitalizam porobljava, ali istovremeno nužno stvara pretpostavke za emancipaciju“ (Samardžić, 2018).

Opisujući stvaranje „spoljašnjeg“ tržišta kroz ratove i kolonizaciju Marks u prvoj knjizi svog *Kapitala* piše:

„Otkriće zlatnih i srebrnih zemalja u Americi, istrebljavanje, porobljavanje i zakopavanje urođenika u rudnike, početak osvajanja i pljačkanja Istočne Indije, pretvaranje Afrike u jedan zabran za trgovinski lov na crnokošce, eto šta je navijestilo zoru ere kapitalističke proizvodnje. Ovi idilični procesi jesu glavni momenti prvobitne akumulacije. U stopu za njima slijedio je *trgovinski rat* evropskih nacija, sa čitavim svijetom kao bojištem“ (Marx, 1947: 673).

Proces prvobitne akumulacije kapitala prilikom stvaranja „unutrašnjeg“ tržišta (kojeg je Marks opisao na primeru Engleske 18. i 19. veka) podrazumevao je najpre nasilno ograđivanje do tada zajedničke zemlje i njihovo prenošenje u privatne ruke. To je deo procesa u kojem su neki dotadašnji seljaci postajali najamni radnici: „Eksproprijacija i tjeranje sa zemlje jednog dijela seljaštva ne samo da oslobodava za industrijski kapital radnike, njihove životne namirnice i njihov materijal za rad, nego stvara i unutrašnje tržište“ (Marx, 1947: 669). Navedeno je dostiglo pravu kulminaciju tek sa zamahom krupne industrije, jer tek ona „pruža u strojevima stalnu osnovu kapitalističkoj poljoprivredi, korenito ekspropirira ogromnu većinu seljačkog naroda i dovršava rastavljanje između zemljoradnje i seoske i kućne industrije čupajući joj korijen – pređenje i tkanje. Stoga tek ona i osvaja industrijskom kapitalu čitavo unutrašnje tržište“ (Marx, 1947: 671).

Roza Luksemburg (Luxemburg, 1955) je pisala o *nužnoj stalnoj ekspanziji kapitala i o njegovom inherentnom nasilju*. Prvobitna akumulacija kapitala, što je jedna od njenih središnjih teza, nije i ne može biti ograničena samo na početke kapitalizma, već ona „mora biti sagledana kao *nedovršiv proces*, koji se prostire kroz rasprostiranje kapitalizma u 'globalnim' razmerama“ (Balibar, 2011: 101). Paralelno sa ovom tezom ide i sledeća posledična da se ni nasilje kapitalizma ne ograničava samo na njegove početke, jer „kapital ne poznaje drugo rešenje pitanja osim nasilja, koje je stalan metod akumulacije kapitala kao istorijskog procesa, ne samo pri njegovom postanku, nego i do današnjeg dana“ (Luxemburg, 1955: 283). Nasilje je konstanta kapitalizma i *trajno svojstvo* i metod akumulacije kapitala. U neoliberalnoj fazi kapitalizma se ekspanzija kapitala „umesto zemalja trećeg sveta upotrebljava za ekspanziju na javni sektor“ (Cvejić, 2013: 171).

U navedenom kontekstu bi se kao ključno moglo postaviti pitanje: *šta je to novo u nasilju/nasiljima neoliberalizma?* Da li stoji teza da „kao što je kolonijalizam popločao put do pakla dobrim namerama, neoliberalna uobrazilja potencijalno harmoničnog globalnog sela sada čini to isto“ (Springer, 2016: 154). Da li je neoliberalizam našao samo nove, „blaže“ načine da porobljava nalazeći iznova nove (realne i virtuelne) prostore, da li ih samo drugačije predstavlja ili postoji nešto suštinski novo i drugačije u njegovim nasiljima?

Analiza povezanosti neoliberalizma i nasilja predočena je u sve brojnijim istraživanjima koja se kreću u širokom rasponu tema – od analize ove povezanosti eksplicite problematizovane na nivou pojedinačnih država, regiona, gradova (gde se izdvaja veliki broj istraživanja rađenih na primerima iz Latinske Amerike), do istraživanja koja se bave specifičnim društvenim kontekstima, poput npr. rodno zasnovanog nasilja u doba neoliberalnog kapitalizma.

Sveobuhvatnije teorijske problematizacije i istraživanja uključuju one radove koji povezanost neoliberalizma i nasilja razumevaju u kontekstu zajedničkih pretpostavki inače veoma raznolikih procesa neoliberalizacije u pojedinačnim društveno-prostornim kontekstima, dakle oni radovi koji pokušavaju da nađu bazične zajedničke kako uzroke, tako i posledice i implikacije manifestnih i latentnih oblika nasilja neoliberalizma.

U ovom radu se datoj problematici pristupa kroz analizu strukturalnog, kulturalnog, simboličkog i direktnog nasilja neoliberalizma, kao i kroz njegove konkretne manifestacije ispoljene na sledećim nivoima: na nivou politika kaznenog neoliberalizma i sve aktuelnije problematike privatnih zatvora; na nivou „marketokratije“ u oblastima kulture, obrazovanja i nauke i na nivou sfere rada i nasilja na radnom mestu.

4.1.NASILJE KAO SOCIOLOŠKI PROBLEM

Činjenica da je veliki deo našeg odnosa sa nasiljem i ratom određen našim društvenim karakterom, sugeriše to da bismo ih razumeli, najpre moramo da razumemo društveno.

Siniša Malešević, The Sociology of War and Violence

Problem nasilja tema je koja vekovima zaokuplja pažnju filozofa i naučnika različitih naučnih disciplina. Kao izuzetno složen i multidimenzionalan fenomen, nasilje ima svoje korene u brojnim biološkim, psihološkim, socijalnim, kulturnim, ekonomskim i političkim faktorima, kao i u njihovoj međusobnoj interakciji.

S obzirom da se unutar nasilja na „mnogostruk način prepliću i mešaju bio-psiho i sociokulturni elementi, te racionalni i iracionalni, formalni i neformalni, individualni i kolektivni činiooci, valjano istraživanje nasilja zahteva primenu kompleksnog, višedimenzionalnog i transdisciplinarnog pristupa“ (Tripković, 2007: 347).

U literaturi se mogu naći brojne definicije nasilja. Ove definicije se razlikuju kako s obzirom na početne teorijske i metodološke pozicije svake pojedinačne nauke koja se bavi problemom nasilja, tako i u zavisnosti od osnovnih kriterijuma pomoću kojih se izvodi data definicija.

Nasilje ima svoje brojne pojavne oblike: „nasilje znači ubiti, uništiti, nauditi, opljačkati ili izbaciti. Ovo je pet osnovnih oblika nasilja. Svi oblici nasilja predstavljaju varijante ili mešavinu ovih oblika“ (Von Trotha, 2007: 5202).

Pojam nasilja nije isto što i pojam konflikta, odnosno sukoba: *iako je svako nasilje sukob, svaki sukob nije nužno i nasilje*. Konflikt uopšte ne mora da ima u sebi nasilne elemente, niti nasilne motive u vidu nanošenja štete drugome.

U okvirima različitih naučnih disciplina problemu nasilja se različito i pristupa. Tako dok „biolog istražuje uzroke nasilničkog ponašanja na *nivou strukture mozga*... psihologija istražuje individualne uzroke nasilja, strukturu ličnosti nasilnika, dok se socijalna psihologija zanima za individualno i kolektivno nasilje“ (Koković, 1995: 41). Jedan od savremenih najsveobuhvatnijih pristupa istraživanju problema nasilja je tzv. *ekološki model* koji pokušava da razume višestrukost prirode nasilja. Ovaj model u svojoj analizi datog problema koristi i *Svetska zdravstvena organizacija*.⁵⁸ Nasilje je *de facto* i *bioetički* (Radenović, 2012) i *moralni*

---

⁵⁸ Svetska zdravstvena organizacija *nasilje* definiše kao „namernu upotrebu fizičke sile ili moći, preteću ili stvarnu, protiv sebe, druge osobe ili grupe i zajednice, koja rezultira ili ima veliku verovatnoću da će rezultirati povredama, smrću, psihološkom štetom, nedovoljnim razvojem ili deprivacijom“ (WHO, *World report on violence and health*, 2002: 4)

problem (Magnani, 2011). Sociološko proučavanje nasilja se sastoji u „detaljnoj *analizi socijalnih uslova iz kojih i unutar kojih nasilje postaje manifestno*“ (Koković, 1995: 41).

Za razliku od psihologije koja se prevashodno bazira na nasilničkom *ponašanju i ličnosti* nasilnika, sociologiju sukob, pa i onaj nasilan, zanima kao *društveni odnos* i kao *društvena interakcija*: „u proučavanju situacije sukoba u kojoj *interakcija* ima najveći značaj sociolog mora da proučava odnos sukoba sa isključivim vrednostima ili različitim interesima za koje se bore suprotstavljene strane“ (Kozer, 2007: 71).

Sociološko objašnjenje uzroka, implikacija i posledica nasilja preispituje dati fenomen kao složen *društveni odnos* što omogućava njegovo istovremeno targetiranje na makro, mezo i mikro nivou. Makrosociološki se problem nasilja sagledava kao proizvod strukturalnih uslova i uzroka, te šireg kulturnog obrasca, ali i kao proizvod situacionih i statusnih frustracija, koji proizilazi iz same *društvene strukture*. S druge strane, nezamenljiva vrednost teorija koje apostrofiraju značaj interakcije, kako bi se shvatilo šta se dešava u samoj situaciji nasilnog sukoba, iziskuje obavezu korišćenja rezultata najvažnijih mikrosocioloških teorija nasilja. Razumevanje nasilja kao društvenog odnosa implicira da se njegova kompleksnost „... jasno očituje u preplitanju mikro, mezo i makrosocijalne sfere pretpostavljenih društvenih odnosa“ (Radenović, 2012: 209).

Uopšteno govoreći, makrosociološke teorije problem devijantnosti, uopšte, i nasilja, specifično, posmatraju kao posledicu širih društvenih okolnosti, što implicira da oni svoje korene imaju u društvenoj strukturi i/ili kulturi, odnosno u posebnim kontrakulturnim grupama. Mikrointerakcionističke teorije nasilje posmatraju prevashodno kroz problematizaciju *nasilne situacije* i kroz problem nasilja kao društvene interakcije. Otuda one u centar svoje analize stavljaju *interakciju* „a ne pojedince, društvenu pozadinu, kulturu ili motivaciju: što znači da one sagledavaju karakteristike nasilnih situacija“ (Collins, 2008: 1).

Diferenciranost dimenzija nasilja ukazuju na to da ne postoji jedinstven uzrok kojim bi se ono moglo objasniti. Zbog toga „razumevanje nasilja zahteva analizu mnogobrojnih faktora i aspekata, sintezu raznih pristupa koji povezuju nasilje, promene i konflikte u društvu. Ako ga želimo razumeti u njegovoj višestrukoj dimenzionalnosti onda istraživanje nasilja treba temeljiti na širokom socio-kulturnom kontekstu. Studije nasilja više nije moguće tretirati

površno, isključivo – kao negativan fenomen u terminima agresivnog ponašanja⁵⁹“ (Koković, 1995: 41).

Prema Siniši Maleševiću „nasilje niti je rezultat urođene agresivnosti, niti eksterno uzrokovanih 'društvenih bolesti', već je to nešto što zahteva intenzivnu društvenu akciju“ (Malešević, 2010: 3). Ovakvim svojim početnim stavom Malešević se u *The Sociology of War and Violence* (2010) usprotivio dvema dominantnim alternativnim gledištima i stanovištima o ljudskoj prirodi: 1) prva grupa stanovišta vodi od Makijavelija i Hobsa do današnjih neodarvinističkih interpretacija ljudske prirode kao iskvarene, prevrtljive, pohlepne, nasilne, jer je *čovjek čoveku vuk* i 2) druga grupa stanovišta koju su zastupali Ruso, Kant, Pejn – prema kojima su ljudska bića miroljubiva, razumna, saosećajna i kooperativna, ali zbog uticaja „društvenih bolesti“ postaju nasilna (Malešević, 2010: 1 -2). Dok je „iz prve perspektive društvo spoljni garant očuvanja reda koje umiruje zveri u svima nama, iz druge perspektive su moderna društva odgovorna za kvarenje esencijalno dobre ljudske prirode“ (isto: 2).

Iako su ove dve dominantne grupe stanovišta imale veliki uticaj u poslednja tri veka, nijedna od njih, prema Maleševiću, ne pruža sociološki precizno objašnjenje međuljudskih odnosa u situacijama nasilja. Van psiholoških i bioloških objašnjenja uzroka nasilja, veliki deo ljudskog nasilja je *društveno* po svom karakteru (isto: 2). Shodno tome:

„Kao ljudska bića, mi smo u stanju i skloni kako sebičnosti, tako i solidarnosti. Ključni paradoks Makijaveli/Hobsove vs. Ruso/Kantove debate je da obema nedostaje sociološki pogled i da obe pogrešno procenjuju društvenu realnost: poenta je u tome što kada delujemo u skladu sa Hobsovom vizijom ljudske prirode – kao egoističnih bića koja teže samoočuvanju – to radimo iz vrlo rusooovskih razloga i skoro uvek u rusooovskim kontekstima. Kao što su nam potrebni drugi da bismo ubili, tako nam trebaju i drugi za koje bismo se žrtvovali. Naša društvena ukorenjenost izvor je i naše sebičnosti i našeg altruizma. Borimo se i ubijamo najbolje u prisustvu drugih – da ih impresioniramo, da im udovoljimo, da im se priklonimo, da sakrijemo strah, da profitiramo, da se ne osramotimo i zbog mnogih drugih razloga. Iste društvene veze od nas prave podjednako i istovremeno i mučenike i ubice. Istorijsko iskustvo pokazuje da život postaje 'siromašan, gadan, brutalan i kratak', ne kada smo 'usamljeni', već

---

⁵⁹ Termini *nasilje* i *agresija* se često izjednačavaju i pogrešno koriste kao sinonimi. Međutim, „nasilje je najizostrenija i najgrublja agresija, što će reći svako nasilje je agresija, ali svaka agresija nije ili ne mora biti nasilje“ (Božović, 2007: 102). Ukoliko se nasilje precizira kao „realizovana agresija“ (Popadić, 2009: 15), apostrofira se određenje agresije kao *oblika ponašanja*, onako kako ga sagledavaju socijalni psiholozi. U tom smislu, treba praviti razliku između agresije kao *oblika ponašanja* i agresije kao *emocije, motiva ili stava*: „neophodno je napraviti ovu razliku, jer se često dešava da se termin agresija izjednačava sa negativnom emocijom (ljutnjom, besom), agresivnim motivom koji uključuje želju da se neko povredi ili rasnim i etničkim predrasudama. Svi ovi faktori mogu imati određenu ulogu u agresivnom ponašanju, ali oni nisu neophodni da bi se ono dogodilo“ (Đurić i dr., 2010: 100).

kada i zbog toga što živimo u grupama. Činjenica da veliki deo našeg odnosa sa nasiljem i ratom jeste određen našim društvenim karakterom, sugerise to da bismo ih razumeli, najpre moramo da razumemo društveno“ (Malešević, 2010: 3).

Nasilje ima svoje brojne vrste u zavisnosti od polaznih kriterijuma njegove podele. Kao najčešći se kriterijum uzima *način na koji se nasilje vrši* prema kojem je moguće izdvojiti fizičko, verbalno, psihičko, socijalno, ekonomsko, seksualno, itd. nasilje. Međutim, ovakva podela se zadržava na deskriptivnom nivou i ne govori ništa niti o uzrocima, niti o posledicama nasilja. Problem se dodatno usložnjava ukoliko se ima na umu da je veliki deo nasilja sakriven, nevidljiv, neprepoznat ili nedovoljno jasno prepoznat kao nasilje. Poseban problem predstavlja ona vrsta ne samo ravnodušnosti, nego i dominantne prihvaćenosti raznih vrsta nasilja kao „uobičajenih“ i „normalnih“ – što je u nauci okarakterisano sintagmom *normalizacija nasilja* koja se može odrediti kao „dugotrajan proces koji oslikava promovisanje nasilja kao dominantnog, prihvaćenog, uobičajenog, normalnog, poželjnog oblika ponašanja“ (Radenović, 2012: 214).

Ono što jeste primetna tendencija u poslednjih nekoliko decenija u naučnim krugovima sastoji se u tome da se istraživanja nasilja sve više pomeraju od njegove medijski najekspoziranije i „dominantne predstave kao slučajnog, bezobzirnog i namernog dela zlih ljudi“ (Stanko and Lee, 2003: 10). Inicijalnu zaslugu za pomeranje u razumevanju nasilja van njegovih pojedinačnih, direktnih i jasno vidljivih manifestacija i oblika ponašanja ima norveški sociolog Johan Galtung i njegova koncepcija *strukturalnog nasilja*.

Galtung je samo *nasilje* definisao kao „smetnju osnovnim ljudskim potrebama koja se može izbeći, ili ometanje kvaliteta života koje spušta stepen zadovoljenja ljudskih potreba ispod stepena koji bi potencijalno bio moguć“ (Galtung, 1990: 292). Već iz ove definicije nasilja je uočljivo da ona prevazilazi ono što se obično smatra pod nasiljem (jasno vidljivo nanošenje štete koje jedna ili više osoba mogu da nanesu drugima). To je samo jedna – direktna vrsta nasilja.

Faktor mogućnosti izbegavanja i/ili neizbežnosti je ključan u Galtungovoj definiciji nasilja. Kada nešto može da se izbegne, ali se to ne učini, Galtung smatra da je takav postupak po definiciji nasilan. Kao primer strukturalnog nasilja i kao primer mogućnosti izbegavanja negativnog ishoda Galtung navodi primer medicinskih usluga, koje nisu podjednako dostupne svima: “Ako neko umre od tuberkuloze u XVIII veku, teško bi se moglo zaključiti da je to nasilje, jer je to bilo neizbežno, ali ako bi neko umro od tuberkuloze danas, uprkos svim

medicinskim resursima koji postoje u svetu, onda je prema našoj definiciji, nasilje prisutno“ (Galtung, 1969: 168).

Nasilje nije jednostavno sociološki objasniti, jer ono iako „ima samostalno delovanje i značaj, nikada se ne može posmatrati izolovano od drugih, njemu sličnih ili sa njim povezanih društvenih pojava, kao što su agresija, anomija i društveni sukobi“ (Tripković, 2007: 347). Pored toga što nužno mora uvažavati navedenu činjenicu, sociološko proučavanje nasilja ne može ignorisati ni teorijske i istraživačke doprinose brojnih drugih nauka koje se bave ovim problemom, razumevajući nužnost interdisciplinarnosti kao plodne mogućnosti za ostvarivanje potpunije slike o proučavanom fenomenu. Uvažavajući navedeno, sociologija kao najopštija društvena nauka svoj doprinos proučavanju nasilja daje davanjem odgovora na pitanja kao što su: na koji način društvo proizvodi nasilje; u kakvoj su vezi struktura društva sa strukturom manifestnih i latentnih oblika nasilja u njemu; da li postoji i kakva je povezanost između nasilja i klasnih podela u društvu; kakva je veza između siromaštva i ekonomskih nejednakosti sa intenziviranjem nasilja u datom društvu; kakav to društveno-kulturni kontekst i ambijent uzrokuje, uslovljava i proizvodi nasilje, itd. U odgovoru na ova i slična pitanja sociologija se služi tzv. makrosociološkim objašnjenjima strukturalnih uzroka nasilja i devijantnosti uopšte.

U sociološkoj literaturi problemu nasilja posvećena je značajna pažnja. Problem nasilja se javlja kao jedna od osnovnih tema *sociologije devijantnosti i kriminaliteta* (Von Trotha, 2007: 5202). Oko definicije devijantnosti i „normalnosti“ u sociologiji ne postoji konsenzus, nego teorijski jaz između funkcionalističkih shvatanja i interakcionističkih i socijalno-konstrukcionističkih teorija etiketiranja. Devijantnost nije statična pojava, već zavisi od vremena i društvenih uslova koji je takvom proglašavaju. Kako zapaža Norbert Elias (*Elias*) i agresivnost i (fizičko) nasilje su nekad smatrane „normalnim“ i „poželjnim“ obeležjima ponašanja⁶⁰, dok su sa procesom civilizacije transformisane u nepoželjne i stavljene pod čvrstu socijalnu kontrolu *države* (Elias, 1978: 230), koja jedina ima monopol i pravo, po Veberovoj definiciji, na „legitimno fizičko nasilje“ (Veber, 1998: 103).

Sociološke teorije devijantnosti imaju dugu tradiciju. Ona seže do Dirkema (*Emile Durkheim*) i njegovog razumevanja normalnog i patološkog⁶¹ i posebno njegovog razumevanja zločina (Dirkem, 2012).

---

⁶⁰ Za razliku od modernog doba, piše Elias, u „srednjem veku je društveni pritisak išao u obrnutom pravcu: pljačkanje, tuče, lov na ljude i životinje, sve su to bile uobičajene forme svakodnevnog života, koje su odgovarale strukturi ondašnjeg društva. Pogotovo za jake i moćne, ovo su bile radosti života“ (Elias, 1978: 231).

⁶¹ Dirkem je smatrao da je razlika između normalnosti i patologije neophodno metodološko pravilo za proučavanje društva i društvenih pojava. Za Dirkema je normalno ono što je prosečno (uobičajeno) za najveći broj pripadnika određenog društva: „Neka društvena činjenica je normalna za određeni društveni tip, razmatran u određenoj fazi

Proizišla iz funkcionalističkog krila, verovatno jedna od najuticajnijih teorija devijantnosti u sociologiji jeste teorija anomije ili strukturalnog naprezanja Roberta Mertona. Za razliku od Galtungovog određenja nasilja preko apostrofiranja mogućnosti ili nemogućnosti zadovoljenja *potreba*, Merton apostrofira nejednaku dostupnost legitimnih *sredstava* za ostvarenje (kolektivno postavljenih) *ciljeva* kao osnovni izvor devijantnosti uopšte. Visoka stopa devijantnosti se javlja kada su legitimni načini za postizanje tih ciljeva ograničeni, što među onima koji nemaju pristup legitimnim resursima za ostvarenje ciljeva stvara raskorak između ciljeva i sredstava za njihovo ostvarenje. Kao pet osnovnih orijentacija, koje su reakcija na postizanje, to jest nepostizanje ciljeva, izdvajaju se: *konformizam*, *inovacija*, *ritualizam*, *pobuna* i *povlačenje* (Merton, 1968: 185-194).

Nasuprot makrosociološkoj analizi problema devijantnosti sa stanovišta razmatranja njegovih izvora u društvenoj strukturi, koji se javlja kao posledica nesaglasja između ciljeva i sredstava, mikrosociološke su teorije analizu svele na razumevanje karakteristika procesa socijalne interakcije kroz koje se obrasci devijantnog, kriminalnog i nasilnog ponašanja uče i prenose. Saterlendova *teorija diferencijalne asocijacije*, proizišla iz Čikaške sociološke škole, jedna je od najpoznatijih teorija koja je kriminalno ponašanje, uopšte, objašnjavala preko procesa socijalne interakcije. Prema Saterlendu je kriminalno ponašanje rezultat procesa socijalizacije, tokom kojeg se kriminalne „definicije“ ne prenose samo putem kulture, već su one naučene kroz proces socijalne interakcije sa bliskim grupama (Sutherland and Cressey, 1960).

Pokušaj približavanja teorija devijantnosti sa makrosociološkog aspekta i njegovog razumevanja kroz analizu interakcije sa mikrosociološkog stanovišta je nešto na šta je među prvima ukazivao američki sociolog i kriminolog Albert Koen (*Albert K. Cohen*). Naime, on je u svom članku *The Sociology of the Deviant Act* (1965) pokušao da približi Mertonovu teoriju anomije sa interakcionističkim teorijama devijantnosti. Koen je zamerio Mertonu što je analizu sveo na načine na koji se *pojedinici*, ili nosioci društvenih uloga, adaptiraju na institucionalizovana sredstva za ostvarenje ciljeva, zanemarujući problem interakcije. Prema Koenu je sama „istorija devijantnih akata istorija procesa interakcije... A napravi pokret u devijantnom pravcu – B odgovori – A uzvрати itd.“ (Cohen, 1965: 9). Naime, Koen je smatrao da je veliki deo devijantnog i delikventnog ponašanja *grupna* aktivnost i da je ono proizvod interakcije sa drugima koji imaju isto ili slično iskustvo u nemogućnosti ostvarenja ciljeva. Ova

---

svog razvoja, kada nastaje u prosequ društava te vrste, razmatranih u odgovarajućoj fazi njihove evolucije“ (Dirkem, 2012: 83).

interakcija dovodi do stvaranja delikventne supkulture (kontrakulture) sa svojim specifičnim normama i vrednostima, koja je u suštini proistekla iz istovetnih statusnih frustracija kao glavnih izvora delikvencije (DeKeseredy et al., 2005: 39-40).

Kompeticija kao ključna „igra“ neoliberalnog kapitalizma – kao ne samo poželjna, nego i vrhovna vrednost neoliberalne ere, koja se proteže daleko van ekonomskog domena i biva proširena na druga područja društvenog života – dovodi do borbe oko resursa koji su nužno ograničeni. Bogatstvo i doprinos socioloških istraživanja nasilja sastoji se upravo u dubinskom razumevanju kompleksnosti njegove kontekstualnosti – društvene uzrokovosti i uslovljenosti, u čijim se okvirima nalazi i priča o realnosti „pravedne“ kompeticije. I o realnosti priče o ličnim i pojedinačnim zaslugama koje iz te kompeticije proizilaze.

4.2. STRUKTURALNO NASILJE NEOLIBERALIZMA: nasilje (ekonomske) racionalnosti

*Ne krije li se u tom fokusiranju na subjektivno nasilje
(ono koje proizvode društveni akteri, zli pojedinci,
represivni aparat i fanatična gomila)
nešto sumnjivo, uistinu simptomatično/znakovito?
Ne radi li se možda o tome da ono želi odvući našu pažnju
od samog središta problema,
uklanjajući iz vidokruga ostale oblike nasilja
da bi stoga i samo aktivno sudelovalo u njima?*

Slavoj Žižek, O nasilju

*Neoliberalizam je ubeđen da sprovodi dobro nasilje
u ime svoje sopstvene racionalnosti.*

Alpar Lošonc i Mark Lošonc, Fašizam, post-fašizam i neoliberalizam

*Privid racionalnosti izaziva bes mnogo više
nego interesi koji iza toga stoje.*

Hana Arent, O nasilju

Strukturalno nasilje se postulira kao onaj vid „uobičajenog“, „normalnog“ funkcionisanja sistema koji se zbog toga i ne percipira kao nasilje. Njegovo previđanje dešava se „najviše zato što su ti odnosi obično ustaljeni, čak najčešće i zakonski i moralno legitimni i zbog toga percipirani kao normalna, teško promenljiva ili čak jedino moguća datost“ (Mršević, 2014a: 12). Kod strukturalnog nasilja ne postoji manifestno identifikabilni počinitelj nasilja, niti jasna i neposredno vidljiva „počinilac – žrtva“ interakcija. Strukturalno nasilje je ugrađeno u samu strukturu društva⁶², manifestujući se kao onemogućavanje zadovoljenja potreba pojedinim eksploatisanim, diskriminisanim i marginalizovanim društvenim grupama i pojedincima:

„Strukturalno nasilje predstavljaju sistemski načini na koji postojeće društvene strukture i sistematski nanose trajne štete pojedinim grupama ljudi, sprečavajući ih da zadovolje svoje osnovne egzistencijalne potrebe, npr. marginalizujući ih i diskriminišući ih... tu se kao uzročnici nasilja nalaze društveni i ekonomski odnosi, sistemi i institucionalne strukture... koji nisu uvek i svima razumljivi, vidljivi i prepoznati kao pravi uzročnici nasilja“ (Mršević, 2014a: 11-12).

---

⁶² Koncepcija strukturalnog nasilja „u suštini, predstavlja deo teorije o poreklu agresivnog ispoljavanja iz frustracija, ali insistira na društvenoj strukturi kao njihovom primarnom izvoru“ (Jugović i dr., 2008: 448).

Prema Galtungu „pod manifestnim formama strukturalnog nasilja se podrazumeva naročito institucionalizovani rasizam, seksizam, etnocentrizam, adultizam, nacionalizam, heteroseksizam, elitizam, a tu su i ekstremne manifestacije liberalnog kapitalizma... kao što su institucionalna korupcija, masovna nezaposlenost, dugotrajna recesija, dužnička kriza, bankrotstva celih država, koji se svi u uzročnom smislu zasnivaju na nepravednoj, strukturalnoj podeli društvene moći i bogatstva“ (Galtung, 2010, prema: Mršević, 2014a: 12).

Prema viđenju Slavoj Žižeka u kapitalističkom društvu *objektivno* ili *sistemska* nasilje (koje bi se moglo targetirati kao pandan Galtungovom strukturalnom nasilju) inkorporira ekonomski poredak eksploatacije, glad, siromaštvo, ekološke katastrofe, neadekvatni sistem socijalne zaštite i sistemska nejednakost. Ovo nasilje je najčešće nevidljivo jer ono podrazumeva „normalno stanje stvari“ i odnosi se upravo „na često katastrofalne posledice 'glatkog' funkcionisanja naših ekonomskih i političkih sistema“ (Žižek, 2008: 7). Sistemska nasilje je ono „nasilje koje je sastavni deo sistema: ne samo izravno fizičko nasilje nego i mnogo suptilniji oblici prisile koji podržavaju odnose dominacije i eksploatacije, uključujući i pretnju nasiljem“ (Žižek, 2008: 14). Sistemska, odnosno objektivno nasilje je svoj novi oblik dobilo u kapitalizmu (Žižek, 2008: 16).

Žižek, inače, razlikuje tri vrste nasilja, ukazujući, pritom, na nezaobilazno razumevanje složene interakcije među njima: subjektivno, objektivno i simboličko nasilje. *Subjektivno nasilje* (koje bi se moglo shvatiti kao pandan Galtungovom personalnom ili direktnom nasilju) je „ono koje proizvode društveni akteri, zli pojedinci, represivni aparat i fanatična gomila“ (Žižek, 2008: 15). To je ono nasilje koje je od ove tri vrste najmanifestnije i najlakše vidljivo, njega čini uvek jasno prepoznatljiv počinitelj ili počinitelji. Mediji konstanto prenose to subjektivno, urgentno, SOS nasilje, koje, smatra Žižek, *de facto* sistematski služi da se zamaskira i sakrije simboličko (sadržano u jeziku) i strukturalno (sistemska) nasilje kao što je nasilje kapitalizma, rasizma, patrijarhalnosti, itd. (Žižek, 2008).

Objektivno (sistemska, skriveno) nasilje – ono nasilje koje proizvodi dati politički i ekonomski sistem – je ono nasilje koje, prema Žižeku, zapravo proizvodi subjektivno nasilje. Prema Žižeku ova vrsta nasilja predstavlja „najopasniju i najpodliju varijantu nasilja jer se odnosi katastrofalne posledice funkcionisanja naših ekonomskih i političkih sistema“ (Valentić, 2008: 202).

Subjektivno nasilje je ono koje narušava mirni, normalan poredak stvari, dok je objektivno ono koje odgovara, koje je inherentno tom i takvom „normalnom“ poretku stvari:

„Kvaka je u tome da se subjektivno i objektivno nasilje ne mogu posmatrati sa iste pozicije: subjektivno se nasilje doživljava spram nulte tačke ne-nasilja kao narušavanje 'normalnog' mirnog stanja stvari. Objektivno je nasilje, međutim, upravo ono nasilje inherentno 'normalnom' poretku stvari. Objektivno je nasilje nevidljivo stoga što podržava takvo stanje nulte tačke naspram kojeg – kad se ono naruši – nasilje doživljavamo kao subjektivno: da bismo ga uočili potreban nam je ukošeni pogled, paralaksa“ (Žižek, 2008: 8).

Sistemska nasilje kapitalizma je objektivno, anonimno „reč je o metafizičkom plesu kapitala koji samog sebe pokreće omogućujući promene u stvarnom životu i katastrofe. Upravo u tome počiva fundamentalno sistemska nasilje kapitalizma, neugodnije od bilo kojeg izravnog društveno-ideološkog nasilja u razdoblju pre nastanka kapitalizma: ovo nasilje više nije moguće pripisati konkretnim pojedincima i njihovim 'zlim' namerama, jer je ono u celosti 'objektivno', sistemska, anonimno“ (Žižek, 2008: 17). Ukazujući na Lakanovu (*Jacques Marie Émile Lacan*) razliku između „realnosti i Realnog: 'realnost' je društvena stvarnost stvarnih ljudi uključenih u interakciju i proizvodne procese, dok je Realno nemilosrdna 'apstraktna', sablasna logika kapitala koji odlučuje o tome šta se zbiva u društvenoj stvarnosti“ (isto: 17), Žižek ističe da se taj procep najbolje može videti kada se poseti zemlja koja se nalazi u teškim neprilikama, naočigled se svugde vidi ljudska beda i ekološki problemi, dok ekonomski izveštaj kaže „finansijski zdravo“ ekonomsko stanje (isto: 17).

Ono što je možda najopasniji aspekt veze između neoliberalizma i nasilja, prema analizama Džoane Oksale (Oksala, 2011), nije njegova stalna potreba za instrumentalnim nasiljem, niti njegovo inherentno 'objektivno' nasilje, već činjenica da on *efektivno depolitizuje nasilje preokrećući ga u suštinski ekonomsko, pre nego političko ili moralno pitanje* (Oksala, 2011: 475-476).

Kako Oksala ispravno primećuje, u najvećoj meri na Fukoovom tragu, (neo)liberali poput Hajeka nisu bili u pravu kada su tvrdili da neoliberalno upravljanje rezultira i smanjenjem državne prinude. Ovo prema njenom mišljenju nije samo posledica nepopularnosti neoliberalnih ekonomskih reformi (o čemu je pisala Naomi Klajn u svojoj *Doktrini šoka*). Rasprostranjeno državno nasilje, smatra Oksala, inherentno je samoj racionalnosti neoliberalnog upravljanja. Dok je Hajek bio u pravu kada je insistirao na tome da u liberalnim društvima *državno nasilje* nije potrebno za nametanje ekonomskih izbora i preferencija na način na koji se to radi u totalitarnim sistemima, ono je ipak neophodno na mnogo fundamentalnijem nivou – kako bi se društvo oblikovalo kao ekonomska igra i kako bi se sankcionisalo kršenje

njenih pravila. Slobodno tržište, zaključuje Oksala, nije prirodno dato, ono se mora proizvoditi pomoću sredstava efikasnog upravljanja (Oksala, 2011: 475).

Za Pjera Burdijea u neoliberalizam je utkano nasilje prema njegovim glavnim „metama“ – a to su sve *kolektivne strukture* (od nacija, preko radnih grupa/kolektiva i organizacija za zaštitu prava radnika, do porodice) s obzirom da, prema njegovom mišljenju, neoliberalizam predstavlja „program za uništavanje kolektivnih struktura koje mogu ugroziti čistu tržišnu logiku“ (Bourdieu, 1998a: 1). U tom kontekstu i u odnosu na pojedince *strukturno nasilje* neoliberalizma postulira se kroz nasilje prema zaposlenima – od manipulacije strahom od gubitka posla i „fleksploatacije“, do prekariteta, te lišavanja brojnih radnih prava stečenih i izbornih u prošlosti. To za posledicu ima, s jedne strane, individualizaciju radnih ugovora/pregovaranja na nivou poslodavac-zaposleni, nasuprot kolektivnom pregovaranju i kolektivnim ugovorima, što konsekventno dovodi do „atomizacije radnika“ (Bourdieu, 1998a: 1), a s druge strane, rast nezaposlenosti i stvaranje *rezervne armije nezaposlenih* – kao posledici „’harmoničnog’ funkcionisanja individualističkog mikro-ekonomskog modela“ (Bourdieu, 1998a: 2).

Kao jedan konkretniji primer strukturalnog nasilja neoliberalizma koji za svoju posledicu (može da) ima i stvaranje uslova za razne oblike potencijalno nasilnih konflikata, jesu i neoliberalne *mere štednje*⁶³ posebno uvedene na globalnom nivou posle svetske ekonomske krize. Obrasci „racionalizacije“ proglašeni za nužne i bezalternativne preduslove za izlazak iz globalne recesije nametani širom Evrope i sveta doveli su do: „racionalizacije“ poslovanja – odnosno masovnih otpuštanja, smanjivanja plata i penzija, smanjivanja i/ili ukidanja raznih socijalnih programa namenjenih prvenstveno najugroženijim, itd., dok su države (optuživane kao glavni krivci zbog neracionalnog „rasipanja“ resursa) istovremeno preuzimale na sebe zadatak „spasavanja“ brojnih banaka, kompanija i korporacija, odnosno „socijalizovala“ njihove rizične poduhvate i njihove gubitke. Ne mora se ići dalje od Kejnsa da bi se utvrdilo koliko je nasilna i prinudna štednja zaista (ekonomski) neefikasna na makro nivou, te koliko je izjednačavanje mikro i makroekonomskog nivoa u ovom kontekstu pogrešno. Međutim, ovde je reč o nečem drugom – štednja „funkcioniše“, samo je ključno pitanje *za koga*:

---

⁶³ Lošonc i Perić apostrofiraju da sintagma „*politika štednje*“ predstavlja eufemistički prevod engleske reči *austerity*. Korektan prevod bi bio *politika odricanja*, jer štednja podrazumeva sredstva čija namena nije sadašnja potrošnja, nego njeno odlaganje radi uvećanja tezaursanog bogatstva ili ulaganja tih sredstava u neki preduzetnički poduhvat ili finansijski instrument, gde bi se inicijalna količina sredstava uvećala. Kada danas govorimo o politici štednje, mi tu podrazumevamo odricanje i smanjenje potrošnje širokog sloja stanovništva kako bi se sanirale posledice ekonomske krize koje ono nije izazvalo“ (Lošonc i Perić, 2016: 383).

„Ali, problem nije u tome da štednja kao orijentaciona matrica ne funkcioniše, naprotiv, ona može da radi kao podmazana ekonomska mašina zarad određenih modusa reprodukcije kapitalizma. Funkcioniše, dakle, samo pitanje za koga?... Štednja, zajedno sa finansijalizacijom, jeste izvesna vrsta istorijski nastale vrste tehnologije moći koja realizuje artikulaciju, odnosno, uokviruje kapitalističku moć u poslednjim dekadama. Štednja ne oslabljuje kapital... naprotiv. Štednja je ekcesni uspeh kapitalizma, a ne obrnuto. Odnosno štednja u iznetom smislu nije eksterna u odnosu na kapital – njome se oslobađa prodor za različite oblike kapitala“ (Lošonc i Perić, 2016: 369-370).

U tom smislu, iako su brojne zemlje, među kojima su i zemlje evrozone, odgovarajući na krizu „tržišnom disciplinom“ nametanom putem štednje, sebe osudile „...na usporen ili nikakav rast“ (Schmidt and Thatcher, 2013), ključno je to da štednja funkcioniše, ali na nekom drugom nivou – kao „suštinski momenat u disciplinarnom neoliberalizmu“ (Lošonc i Perić, 2016: 372).

Problem kod identifikovanja strukturalnog nasilja neoliberalizma sastoji se upravo u neprepoznavanju sakrivenih i teško vidljivih strukturalnih i sistemskih odnosa dominacije, eksploatacije i diskriminacije, koje – kao takve – i (p)održava neoliberalna dogma. Oni, po neoliberalnoj dogmi, predstavljaju posledicu „meritokratskog poretka stvari“ koji se ne može pripisati nikom do (ne)snalaženju na tržištu – dakle, pojedinačnom i ličnom (ne)uspehu u snalaženju na inače „pravednom“ tržištu - onome na kojem svako može da uspe, te koje, shodno navedenom, stvara i iluziju društvene pokretljivosti (usponu na lestvicama moći, bogatstva i ugleda) oslobođenu svih društvenih, klasnih, rasnih, rodnih, lokacionih, porodičnih, itd. struktura početnih pozicija. Racionalnost ekonomije (čiji se dometi, etika i metrika šire daleko van nje) postulira se kao „sudbina“, logika kapitala postavlja se kao neupitna i neumoljiva, a nejednakosti i jaz koje proizvodi kao proizvod slepih i „spontano“ funkcionišućih *tržišta* koja „govore kao da su živa“ (Žižek, 2012a) i na kojima onaj ko ne uspe – sam je kriv. Ovakvo shvatanje stvarnosti ne predstavlja ništa drugo do nasilje nad njenom interpretacijom.

4.3. KULTURALNO I SIMBOLIČKO NASILJE NEOLIBERALIZMA: nasilje nad interpretacijom stvarnosti

*Malo je verovatno da će stanovnici sve više
privatizovanog i deregulisanog sveta slati svoje pritužbe
i zahteve na adresu državne vlasti.*

*Stalno im se govori da se oslone na vlastitu domišljatost,
veštine i marljivost, da ne očekuju spas odozgo, da – ako se spotaknu
ili slome nogu na svom individualnom putu prema sreći – odgovornim
smatraju sami sebe, vlastitu ravnodušnost prema radu ili lenjost.*

Zigmund Bauman, Identitet

*Možda to i jeste prava, velika i potpuna ljudska nesreća
kad je čovek nem od gađenja i ukočen od stida zbog onoga što drugi sa njim čini,
tako da ne ume i ne može da brani svoje pravo, nego mora,
pored toga što je žrtva, da uzme na sebe i izgled krivca.*

Ivo Andrić, Zlostavljanje (Znakovi)

*Radikalni metodološki individualizam generira
vlastite etičke pouke: tko nije uspio sam si je kriv.
Društvo treba prvenstveno štiti od onih koji društvo zazivaju,
pravo od onih koji se na prava pozivaju.*

Stipe Ćurković, Tranzicija i solidarnost

Kulturalno i simboličko nasilje predstavljaju *opravdanje* za sveprisutno *strukturno nasilje*, te se u tom smislu ove dve vrste nasilja mogu razumeti kao *svojevrsno nasilje nad interpretacijom stvarnosti*. Sintagma *kulturalno nasilje* izvorno potiče od Galtunga koji je pod njim podrazumevao „one aspekte kulture, simboličnu sferu ljudskog postojanja (utelovljenu u religiji, ideologiji, jeziku, umetnosti, nauci), koja može biti iskorišćena da opravda ili da legitimiše personalno ili strukturalno nasilje“ (Galtung, 1990: 291). Prema Galtungu, kulturalno nasilje čini da direktno i strukturalno nasilje izgleda, čak i da se oseća, ispravno – ili, u najbolju ruku, kao da nije pogrešno. Studije kulturalnog nasilja osvetljavaju načine na koje akti direktnog i činjenice strukturalnog nasilja bivaju legitimisane i prihvaćene u društvu (Galtung, 1990: 291-292).

S druge strane, sintagmu *simboličko nasilje* koristio je Pjer Burdije, kako bi objasnio fenomen neprepoznatosti nasilja kao takvog. Simboličko nasilje se sprovodi bez fizičke prinude, socijalizacijom i internalizacijom društvenih i kulturnih obrazaca, navodeći grupe i pojedince koji su mu izloženi da prihvate potčinjeni položaj – jer to za njih predstavlja

normalno, uobičajeno, sudbinsko i/ili jedino moguće stanje stvari. Simboličko nasilje „povezano je sa klasom koja poseduje simbolički kapital“ (Milović, 2006: 244).

Burdije postojanje i opstanak ovog „fenomena“ objašnjava kroz ono što naziva *pogrešnim prepoznavanjem* (eng. *misrecognition*) – kao procesom u kojem se nasilje ne prepoznaje kao takvo – kao nasilje. Prema njegovom shvatanju, način na koji ljudi „prepoznaju“ stvarnost proističe iz duboko usađenih kognitivnih struktura koje su ništa drugo do proizvod struktura društvenog sveta čiji su sastavni deo. To za posledicu ima predrefleksivno prihvatanje tog sveta takvim kakav jeste, njegovog uzimanja „zdravo za gotovo“, njegovih zakona kao prirodnih: „rađajući se u društvenom svetu, mi prihvatamo čitav niz postulata, aksioma koji se podrazumevaju i koji ne zahtevaju ubeđivanje“ (Bourdieu and Wacquant, 1992: 168). Tu je i jedna od ključnih razlika između Burdijeovog koncepta simboličkog nasilja i Gramšijevog shvatanja hegemonije koje uključuje nametanje određenih ideja drugima, odnosno određene vrste propagande, ubeđivanja i uticaja, jer Burdije, kako sam kaže, „nikad ne govori o uticaju“ (Bourdieu and Wacquant 1992: 168). On govori o „doksičnom“ prihvatanju sveta – takvim kakav jeste, kao posledici direktne podudarnosti između objektivnih i kognitivnih struktura, što predstavlja pravu osnovu svake realistične teorije dominacije i politike (isto: 168). Zato on i definiše simboličko nasilje kao ono „nasilje koje se vrši nad socijalnim akterom uz njegovu saglasnost“ (Bourdieu and Wacquant, 1992: 167).

Simboličko nasilje kao nevidljivo ili manje vidljivo nasilje, prema viđenju Slavoj Žižeka utelovljeno je u jeziku i njegovim oblicima. On simboličko nasilje prepoznaje kao „formu nasilja koja pripada jeziku kao takvom i njegovom nametanju određenog univerzuma značenja“ (Žižek, 2008: 7). Problem, pri tome, nije u jeziku *per se* jer on jeste *miroljubivo sredstvo koegzistencije*, već do problema dolazi kada se „jezik zarazi nasiljem“ (isto: 55).

Neoliberalizam kao sasvim „prirodno“ i krajnje racionalno postulira ideju o isključivoj ličnoj odgovornosti za sve vrste akcija i napretka. Ovaj se princip proširuje na sve ono što se u neoliberalizmu smatra neefikasnom politikom velfarističke države, te se proširuje i na „područje socijalne zaštite, obrazovanja, zdravstvene zaštite, čak i penzija“ (Harvi, 2012: 91). Dok su velfaristički načini regulacije podrazumevali i koncepte društvene solidarnosti, oni se sada zamenjuju oblicima individualne odgovornosti prema kojima se od pojedinaca očekuje da sami brinu o sebi (Lemke and Baele, 2008). U tom smislu se „odgovornost za socijalnu pravdu, dobrobit i zdravlje prebacuje sa države na pojedince budući da se ovi smatraju racionalnim subjektima, ohrabrenim da konkurišu na fleksibilnim tržištima rada, inače zavisnim od

preduzetništva, učenja tokom celog života i veština koje je moguće preneti drugima“ (Berč i Mihnjanko, 2012: 18).

Preusmeravanjem fokusa sa strukturalnih i realnih razloga nejednakosti, nemaštine, nezaposlenosti na priču o ličnoj odgovornosti pojedinca, konsekventno se ne dovodi u pitanje opstanak neoliberalnog kapitalizma kao sistema i društvenih posledica koje on proizvodi. Istovremeno se u tom pomeranju svih društvenih i političkih problema na nivo individualne odgovornosti, odnosno suštinski *u pomeranju problema sa strukturalnog na individualni nivo*, pojedinci koji ne uspeju u utakmici, poput siromašnih, ne vide više samo kao „moralno problematični“, ili, najblaže rečeno, parazitski adiktivni od države, već oni sada postaju i intelektualno nekompetentni. U tom smislu, neoliberalna ideologija počivajući na ideologiji kompetencije, ali i kompeticije, implicira da su najbolji i najsajjniji ti koji trijumfuju, dok „siromašni nisu samo nemoralni, alkoholičari, korumpirani, oni su glupi, neinteligentni“ (Burdije, 1999: 48). Međutim, ovde nije reč *samo* o „fatalističkom diskursu koji se sastoji u pretvaranju ekonomskih tendencija u sudbinu“ (Burdije, 1999: 60). Razumevanje načina na koji neoliberalizam „operiše“ na nivou stvaranja režima istine i stvaranja neoliberalnog subjekta koji su vođeni „sopstvenim“ interesom i nužnošću takmičenja, implicira da neoliberalizam, „nije samo ideologija koja može biti odbijena i raskrinkana, već je to intimni deo kako su naši životi i subjektivnost strukturisani“ (Read, 2009: 34-35).

U tom smislu, krajnja konsekvenca neoliberalne „naturalizacije tržišne logike“ (Peck and Tickell, 2002) i normalizacije njegovog diskursa kao „zdravog razuma“ (Hall, 2005; Hall and O'Shea, 2013, Harvi, 2012), postulirana je ne samo u *depolitizaciji društvenih problema* i u njihovo pretvaranje „...u individualne probleme sa tržišnim rešenjima“ (Brown, 2006: 704), već i u njihovo preseljenje u *unutrašnjost svakodnevice*: „Normalizacija prvobitne neoliberalne prinudnosti preselila se u unutrašnjost svakodnevice i unutrašnjost subjekta koji sebe i svoje akcije sada evaluira u kategorijama sopstvenog tržišnog uspeha i pozicioniranja“ (Marinković i Ristić, 2015: 128).

Prema analizi Vendi Braun, s obzirom da u neoliberalizmu dolazi do proširenja ekonomske racionalnosti u prethodno neekonomske domene, institucije, te dopire do individualnog ponašanja, neoliberalni subjekat se postulira kao onaj koji fukoovski „brine o sebi“ – kao racionalno biće potpuno i isključivo odgovorno za svoje postupke, uspehe i postignuća: „Neoliberalizam normativno konstruiše i interpelira pojedince kao preduzetničke aktere u svakoj sferi života. On oblikuje pojedince kao racionalna, promišljajuća bića čija je moralna autonomija određena njihovom sposobnošću da se *brinu o sebi* – sposobnošću da se brinu za

svoje potrebe i ispunjavaju svoje ambicije“ (Brown, 2005: 42). Na taj način, tretirajući pojedince kao isključivo odgovorne za svoje postupke i, posledično, postignuća, *neoliberalizam*

„...izjednačuje moralnu odgovornost sa racionalnim delovanjem i briše diskrepanciju između moralnog i ekonomskog delovanja oblikujući moralnost kao pitanje racionalnog promišljanja troškova, dobiti i posledica. Na taj način on prenosi individualnu odgovornost na viši nivo: pojedinac koji racionalno promišlja svoje delovanje snosi punu odgovornost za posledice svojih postupaka bez obzira koliko bila snažna ograničenja ili prepreke – npr. nedostatak veština, obrazovanja i dečije zaštite u periodima visoke nezaposlenosti i ograničenih socijalnih beneficija. U skladu s tim – *loše upravljani život* – neoliberalni termin za neuspeh u savladavanju prepreka na putu do prosperiteta – postaje novi modus depolitizovanja socijalnih i ekonomskih snaga koji redukuje političku ulogu građanstva na pasivnost i političku nezainteresovanost“ (Brown, 2005: 42-43).

Neoliberalizam kao vrhovni oblik konzervativne sociodiceje postulira se kao individualna kompeticija građana kao subjekata (ali i objekata) potrošnje na *tržištu* – koje se pojavljuje kao kolektivna sudbina – dok se istovremeno razara tkivo klasičnih oblika društvenosti i samog društva kroz premise „zastarelih“ paradigmi društvene solidarnosti i društvene integracije. Tako Bauman „konstatuje da je tržište promovisano na stepen glavnog sedišta slobode, te se razvoj meri volumenom potrošnje koja postaje smisao progressa i sreće; u tom kontekstu propagira se individualna sloboda, ali ne i kolektivna zaštita i solidarnost“ (Bauman, 1995, prema: Golubović, 2004: 12), dok Harvi podvlači *nameru* „da se svi oblici društvene solidarnosti ukinu u korist individualizma, privatne svojine, lične odgovornosti i porodičnih vrednosti“ (Harvi, 2012: 40). U tom smislu, „neoliberalna je premisa pretvarajući društvene odnose u individualnu kompeticiju na tržištu podrila svaki kolektivni duh i zajedničku podršku“ (Scholte, 2005: 13).

U okvirima neoliberalizma se preko strategije „trke do dna... odgovornost za političke prioritete pomera sve niže, dok se na kraju ne dobije novi model građanstva u kojem prava i odgovornosti društva pretvaraju lične 'nedostatke' (kao što je nezaposlenost) u 'neuspehe' pojedinca, a ne društva... “ (Berč i Mihnjenko, 2012: 18). U tom smislu, iako je, prema neoliberalnoj teoriji „lična i pojedinačna sloboda na tržištu zagarantovana, smatra se da je svaki pojedinac odgovoran za svoje sopstvene akcije i napredak. Ovaj princip se proširuje na područje socijalne zaštite, obrazovanja, zdravstvene zaštite, čak i penzija“ (Harvi, 2012: 91).

Preduzetnička etika lične odgovornosti se u svakodnevnom diskursu često koristi kao mantra koja se priziva kako bi se uticalo na „promenu svesti“ kod (ne)radnika, koji bi menjajući svoje ponašanje i odnos prema radu, mogli doprineti sopstvenom, ali i ukupnom društvenom

napretku. U tom smislu, govori se o odnosu prema radu, o odgovornosti, o značaju obrazovanja, itd., posledično, o svim onim dobrim osobinama i trudu kojeg bi trebalo preduzeti kako bi se poboljšao lični položaj, pa i izašlo iz „kruga siromaštva“. Ovo vrlo jasno koincidira sa učenjima o *kulturi siromaštva* koja impliciraju da je „umesto fundamentalne promene društvenog sistema i temeljnih promena društvene strukture, dovoljno ispraviti društvene radne i psihološke nedostatke ljudi rođenih i odgojenih za život u siromaštvu“ (Koković, 2012: 38).

Neoliberalna ideologija je veoma podudarna sa navedenim učenjima u delu koji implicira „krivicu žrtve“⁶⁴, s obzirom da se prema njoj, „uspeh ili neuspeh pojedinca tumače u odnosu na preduzetničke vrline ili lične propuste (kao što je nedovoljno ulaganje osobe u svoj ljudski kapital kroz obrazovanje) umesto da se pripišu bilo kojoj sistematskoj karakteristici (kao što je isključenje klase uobičajeno povezane sa kapitalizmom)“ (Harvi, 2012: 91). U takvim uslovima etika „preduzimljivosti“ se iskorištava kao deo retorike, kojom se samo pojačava diskurs o ličnoj (ne)odgovornosti, te se *nezaposlenost* targetira kao „odsustvo preduzimljivosti“ (Kuljić, 2012), a *siromaštvo* kao „dokaz nepreduzimljivosti, a ne eksploatacije“ (Kuljić, 2012).

---

⁶⁴ Ovim izrazom se aludira na povezanost sa dve velike grupe (suprotstavljenih) teorijskih pristupa u objašnjenju fenomena *siromaštva* koji se ponekad opisuju kao teorijski pristupi koji „krive žrtvu“ i teorijski pristupi koji „krive sistem“. U *prvu* grupu spadaju teorije koje siromašne pojedince smatraju odgovornim za sopstveno siromaštvo, dok u *drugu* grupu teorija spadaju one koje siromaštvo razumeju kao proizvod strukturalnih sila u društvu (Giddens, 2006: 352).

4.4. DIREKTNO NASILJE NEOLIBERALIZMA

Ne možemo jasno i jednom za svagda sve pojedince ili skupine smjestiti među one koji trpe i one koji provode nasilje. Očigledno je da su primarno oni koji trpe nasilje ujedno i ti koji će mu najverovatnije pribeći.

Étienne Balibar, Nasilje i civilnost

Globalno bezakonje i oružano nasilje međusobno se pothranjuju, međusobno se osnažuju i potkrepljuju... Globalizacija nepravde i štete ima svoj odjek u globalizaciji ogorčenosti i osvete.

Zigmunt Bauman, Fluidni strah

Šire definicije i tipologije nasilja poput Galtungove trijade zasnivaju se na shvatanju da nasilje ne podrazumeva samo najmanifestnije forme jasno vidljivog, direktnog i fizičkog nasilja, već i latentnije forme psihološkog zlostavljanja, socijalnog isključivanja, tlačenja i eksploatacije. Ujedno, vrednost njegovog shvatanja kompleksnosti fenomena nasilja sastoji se i u razumevanju složene interakcije među tri dominantna tipa nasilja. Stukturalno i kulturalno nasilje su u velikoj meri povezani sa direktnim nasiljem, njihova kružna interakcija funkcioniše po principu proizvodnje-pravdanja-izvršenja nasilja, te je neophodno jasno uvideti lance uzročnosti i uslovljenosti među njima:

„Strukturalno/kulturalno i direktno nasilje su u visokom stepenu međuzavisnosti, jer strukturalno nasilje neizbežno proizvodi konflikte i vrlo često direktno nasilje, uključujući porodično i rasno nasilje, ulične nemire, vandalizam i huliganizam, zločine mržnje, terorizam, genocid, građanske i međudržavne ratove. Ignorisanje ili ravnodušnost prema strukturalnom nasilju savremenih ekonomskih odnosa ravno je odsustvu empatije, što je, pak, sa svoje strane, po istaknutom teoretičaru nasilja Sajmon Baron Koenu, jedno od glavnih motivacionih uzroka nasilja svih vrsta“ (Mršević, 2014b: 139-140).

Hana Arent je tvrdila da je nasilje *nemoć*⁶⁵ i da to važi za sve oblike nasilja i za sve njegove počinitelje: „...bilo da je to vlada ili da su to oni nad kojima se vlada“ (Arent, 2002: 110).

---

⁶⁵ Nasuprot uvreženom mišljenju i konsenzusu među „političkim teoretičarima levice i desnice“ da „nasilje nije ništa drugo do najflagrantnija manifestacija moći“ (Arent, 2002: 45), Arentova je poentirala ne samo razliku između *moći* i *nasilja*, nego je razradila argumentaciju o tome da su ove pojave jedna drugoj *opoziti*: „Moć i nasilje su suprotnosti. Tamo gde jedno vlada, drugo je odsutno. Nasilje se pojavljuje tamo gde je moć ugrožena... Nasilje samo može da uništi moć; ono je potpuno nesposobno da je stvori... Nasilje ne može nastati iz svoje suprotnosti, a to je moć“ (Arent, 2002: 70-71). Svako opadanje moći javlja se kao pozivnica za nasilje – „ako ni zbog čega drugog, ono zbog toga što oni koji drže moć a osećaju da im ona izmiče iz ruku, bilo da je to vlada ili da su to oni nad kojima se vlada, uvek teško odolevaju iskušenju da moć zamene nasiljem“ (isto: 110).

Ukoliko se negde potpuno jasno vidi istinitost njenog stava onda je to slučaj kod eksplozivnog, manifestno identifikabilnog počinitelj – žrtva – *direktnog nasilja*. Direktno, eksplozivno, najjasnije i najvidljivije nasilje najčešće se javlja kao realizovani bes proizveden zbog osećanja socijalne nepravde i, u krajnjem, kao puka manifestacija nemoći: „Veza između strukturalnog i direktnog (bihevioralnog) nasilja je pozitivna i snažna: oni koji su hronične žrtve strukturalnog nasilja okreću se direktnom nasilju. Nasilje je odgovor ljudi koji se osećaju poniženo i odbačeno, inferiorno i neadekvatno, a strukturalno nasilje upravo pojačava takva osećanja“ (Jugović, 2014: 54).

Pitanje nasilja kao nemoći povezano je i sa pitanjem ugroženosti ličnog i socijalnog *identiteta*. Ono ulazi u samu srž identiteta i integriteta tela i uma. Od najvećeg nasilja poput genocida i masovnih istrebljenja do pitanja fizičke i moralne patnje pojedinca, njegovog tela, dostojanstva i samopoštovanja (Balibar, 2009: 10-11). Nasilje ugrožava identitet, ali i ugroženi identitet povratno može da odgovori nasiljem.

Problem nasilja, uopšte, prema Edvardu Saidu, povezan je sa pitanjem izgradnje identiteta u modernim društvima i on se javlja kao posledica nerešenih tenzija u njima: „U savremenom svetu takmičenja između stabilnih identiteta koji izviru iz nacionalnosti, obrazovanja, jezika i religije, s jedne strane i raznih vrsta marginalnosti i otuđenosti, s druge strane, ostaju početne i nerešene tenzije. Jedna strana dominira i bliža je centru, druga strana se gura od njega, bilo u pravcu nasilja, bilo ka novim formama autentičnosti kao što su fundamentalističke religije“ (Said, 1988: 55-56).

Još je Engels u prvoj polovini XIX veka u svom *Položaju radničke klase u Engleskoj* pisao o raznim oblicima devijantnog ponašanja engleskih radnika – od napuštanja i zanemarivanja porodica, odrastanja dece u takvim uslovima, odavanja alkoholizmu, te raznim devijantnim oblicima ponašanja koji su posledica njihovog klasnog položaja – uslova života, stanovanja, rada, mogućnosti obrazovanja, itd. Kao dva glavna poroka mnogih engleskih radnika Engels je izdvojio „neumerenost u uživanju alkoholnih pića i neumerenost u polnom životu“ (Engels, 1951: 151), i ti poroci su, piše dalje, „...neizbežna posledica položaja klase, koja je ostavljena sama sebi, a lišena mogućnosti da se tom slobodom koristi kako treba... Kada su ljudi dovedeni u položaj, koji priliči samo životinjama, onda im ne ostaje ništa drugo, nego ili da se bune ili da potonu u bestialitet“ (isto: 151). Za Engelsa nije bilo dileme koji su glavni uzroci prestupa:

„Nepoštovanje socijalnog poretka javlja se najjasnije u svome ekstremu, u prestupu. Ako uzroci, koji radnika demorališu, deluju jače, koncentriranije nego obično, onda će on postati zločinac isto onako sigurno, kao što voda na 80 stepeni prelazi iz tečnog u gasovito agregatno stanje. Usled brutalnih postupaka buržoazije, postupaka koji i njega čine brutalnim, radnik postaje upravo isto tako pasivna stvar kao i voda, i stoga je upravo sa istom nužnošću kao i ona, potčinjen zakonima prirode: u izvesnom momentu on gubi svaku slobodu. Stoga je povećanjem broja proletera porastao i broj prestupa u Engleskoj i britanska nacija je postala najkriminalnija nacija na svetu... U ovoj zemlji se socijalni rat potpuno rasplamteo; svaki živi i bori se za samog sebe a protiv svih drugih i da li će on svima drugima, koji su njegovi otvoreni neprijatelji, naneti štete ili ne, to zavisi samo od egoističkog proračuna o tome šta je za njega najprobitačnije... Jednom rečju, svaki vidi u drugom čoveku svog neprijatelja, koga ima da ukloni s puta ili pak sredstvo koje će iskoristiti za svoje ciljeve“ (Engels, 1951: 152-155).

Davno pre složenih statističkih proračuna koji precizno mogu da utvrde smer i intenzitet veze između siromaštva i ekonomske nejednakosti, sa jedne strane, i porasta raznih oblika devijantnog ponašanja, od kojih se najjače ispoljavaju dela sa elementima nasilja, sa druge strane, u sociologiji se problem devijantnih oblika ponašanja razumevao kao proizvod datog strukturnog i (sup)kulturnog konteksta. Kao poseban doprinos socioloških istraživanja na ovu temu ističe se upravo razumevanje *nasilja kao odgovora* (vidi: Pavićević, Kron, Simeunović-Patić, 2013), kao posledice *krize muškosti*, koja u datim delikventnim supkulturnim (kontrakulturnim) grupama može da postane ne samo prihvatljiv, nego i „poželjan“ oblik ispoljavanja upravo te „muškosti“. Tako je američki sociolog i kriminolog Albert Koen (*Albert K. Cohen*) još pedesetih i šezdesetih godina prošlog veka, dopunjujući i modifikujući Mertonovo shvatanje devijantnosti, o čemu je veći bilo reči,

„...potvrdio Mertonovu generalnu pretpostavku o društvenoj strukturi kao osnovnom izvoru devijantnosti, ali je dodao da postoje oblici devijantnog (i delikventnog, kriminogenog) ponašanja koji se ne odnose na kolektivno postavljene ciljeve u takozvanoj *matičnoj kulturi* i širokom društvenom kontekstu. To znači da postoji čitav niz odstupanja od uvreženih, prosečnih i 'normalnih' ponašanja, koji su deo užih *supkulturnih vrednosnih orijentacija* i normativnih obrazaca, a ne društveno-kulturnih u širem smislu... Takođe, Koen je skrenuo pažnju na to da je sistemska nejednakost ili sistemska nejednaka raspodela moći, ugleda i materijalnog bogatstva, izvor društveno-kulturne deprivacije, te su devijantna i delikventna ponašanja reakcije koje proističu iz *statusnih frustracija*“ (Marinković, 2014: 123).

Ove svoje generalne pretpostavke Koen je izveo iz testiranja omladinskih kontrakultura i svoja stanovišta izneo u knjizi *Delikventi dečaci* (*Delinquent boys* 1955). Koen je zapazio da se dečaci iz niže radničke klase, koji su frustrirani svojim položajem u životu, često udružuju u delikventne supkulture (kontrakulture), kao što su bande. U njima se odbacuju vrednosti srednje klase i zamenjuju se vrednostima i normama koje slave prkos i nipodaštavanje, kao što su delikvencija i drugi akti nekonformizma (Giddens, 2006: 798).

Prema Koenu karakterističan obrazac delikventnog ponašanja predstavlja kolektivnu reakciju na probleme ili nezadovoljstva koja iskušavaju dečaci koji su prisiljeni da se prilagode normama i vrednostima kulture dominantne srednje klase. Mladići iz radničke klase su u tom slučaju suočeni sa dve mogućnosti: *prva* je da se ugledaju na obrazac „momaka sa koledža“ – kojoj se u stvarnosti priklanja manjina i koja, otuda, proizvodi samo individualnu društvenu pokretljivost i *druga* je da se priklone obrascu „dečaka sa ugla“ koji naglašava prilagodljivost grupi. Zbog frustracija koje proizilaze iz neuspeha da se približe svetu srednje klase, mladići iz radničke klase eksplicitno odbijaju i nipodaštavaju njihove standarde, usvajajući sopstvene nasuprot njihovim. Prihvatanje ovih standarda omogućava da delikvent stekne položaj i ugled u očima svojih drugara delikventata. Jednom stvoren kontrakturni obrazac privlači nove pristalice kao odgovor na nemogućnost rešenja različitih problema (Bailey, 1956: 215).

Shodno navedenom, devijantni i nasilni obrasci ponašanja, koji se javljaju u okvirima ovih kontrakturnih grupa predstavljaju odgovor na nemogućnost približavanja svetu srednje klase i otuda se u njihovim okvirima stvaraju nove norme i nove vrednosti kao kontrapunkt vrednostima koje su im uglavnom nedostižne. Dakle, reč je o internalizaciji drugačijih vrednosti koje u okvirima ovih grupa omogućavaju mladićima iz radničke klase da steknu važnost u očima svojih drugara. Agresivnost i nasilništvo se otuda u ovim grupama mogu pojaviti kao za te grupe ne samo normalni, već i prestižni obrasci ponašanja. U tom smislu „ponašanja i vrednosti koje predstavljaju izokrenute vrednosti društva u celini, postaju načini da se u datoj grupi stekne status i ugled. Na ovaj način, delikventna supkultura pomaže da se razreše problemi proistekli iz statusnih frustracija“ (DeKeseredy et al., 2005: 40).

Na – između ostalog – *nasilništvo kao komunikaciju*, koje se smatra „normalnim“ i „poželjnim“ obrascem ponašanja u siromašnim četvrtima, ukazao je i Eliot Lajbov (Liebow) u jednoj od najpoznatijih socioloških studija siromaštva *Telijeve ugao*. Lajbovljeva teorija se u sociologiji naziva i teorijom *muških mana*, jer one, u siromašnim četvrtima, postaju osobine kojima se stiže prestiž i poštovanje (Marinković, 2014: 160).

Kada se kaže da strukturalno nasilje proizvodi direktno nasilje, to znači da potonje može da proistekne iz određenog socijalnog miljea koje proizvodi veliki stepen ekonomske nejednakosti i siromaštva, iz osećanja ozlojeđenosti i osujećenosti usled raznih oblika marginalizacije i diskriminacije: „Nasilje i nejednakost su međusobno konstitutivni. Nejednakost stvara talog nasilja, a nasilje povratno stvara dodatne nejednakosti“ (Springer, 2016: 156).

Iako se veza strukturalnog i direktnog nasilja vrlo često intuitivno podrazumeva postavlja se pitanje kako se konkretno može utvrditi ovaj odnos i u kojoj se meri on može smatrati uzročno-posledičnim. Peter Uvin (Uvin, 2004) ističe da se u literaturi mogu izdvojiti *četiri* osnovna načina i situacija koje povezuju strukturalno i direktno (ili kako ga on naziva *akutno*) nasilje. U prva dva slučaja reč je o akutnom nasilju između onih koji su žrtve i onih koji „profitiraju“ od strukturalnog nasilja, tako da oni predstavljaju lice i naličje jedno drugom:

- 1) u *prvom* slučaju – oni koji su žrtve strukturalnog nasilja će pružiti otpor i pobuniti se koristeći akutno nasilje u cilju promene struktura koje ih tlače;
- 2) u *drugom* slučaju – oni koji imaju koristi od strukturalnog nasilja će koristiti sva raspoloživa sredstva, uključujući i akutno nasilje, kako bi sačuvali svoje privilegije (Uvin, 2004: 155).

Treći i četvrti slučaj predstavljaju situacije u kojima strukturalno nasilje proizvodi akutno nasilje među marginalizovanima, isključenima, „autsajderima“:

- 3) u *trećem* slučaju su situacije koje podvlače mogućnost da će u uslovima intenzivnog takmičenja za bitno ograničene resurse među siromašnima (koja opet proizilazi iz strukturalnog nasilja), doći do žestokih sukoba oko tog sićušnog dela kolača;
- 4) *četvrti* slučaj podrazumeva situacije u kojima se agresivnost i destruktivnost marginalizovanih ne ispoljavaju na sistemu koji ih tlači u pokušajima da se on promeni, već se kroz mehanizme projekcije nasilje usmerava protiv drugih grupa koje se percipiraju kao „inferiorne“. To su razne manjinske grupe i, u zavisnosti od dugotrajnosti i utkanosti datog „tradicijskog“ konteksta, manje ili više večiti „žrtveni jarci“ (Uvin, 2004: 155-156).

Koncept strukturalnog nasilja pruža mogućnost da se uvidi višedimenzionalna priroda dinamike koja dovodi do direktnog nasilja. Međusobna povezanost strukturalnog i direktnog nasilja je veoma intenzivna i to na brojnim nivoima: „Na *ekonomskom nivou*, velika nejednakost

u kombinaciji sa zatvaranjem životnih šansi stvaraju duboku patnju i očajničku potrebu za akcijama koje nose obećanje promene, na *političkom nivou*, dinamika socijalne isključenosti i politika nekažnjivosti uništava društveni kapital i legitimnost ne samo država i vlada, već i zakona i institucija koji služe za odvracanje od nasilja. Na *socio-psihološkom nivou*, simboličko nasilje, neznanje i poniženje proizvode dinamiku 'žrtvenih jaraca' i projekcija koje obično nastaju duž linija identiteta. Sve ove dinamike ojačavaju jedna drugu" (Uvin, 2004: 160-161).

Različitim oblicima direktnog nasilja koje pretpostavlja jasno vidljivu upotrebu fizičke sile, mora se dodati i *direktno političko nasilje* koje se može odrediti kao „ciljano fizičko nasilje i teror koje sprovode oficijalne vlasti i oni koji im se suprotstavljaju kao što su vojna represija, policijska tortura i oružani otpor“ (Bourgois, 2001: 8). Dok se direktno političko nasilje najmanifestnije održava u diktaturama i u ratnim periodima, strukturalno, kulturalno i simboličko nasilje, kao latentniji oblici nasilja, egzistiraju i u miru.

Iako u sociologiji postoji duga tradicija povezivanja siromaštva i ekonomske (prevažodno dohodovne) nejednakosti sa devijantnim, ali i uže delikventnim i kriminalnim ponašanjem sa elementima nasilja, poslednje se decenije odlikuju i utvrđivanjem konkretne statističke veze između navedenih varijabli, posebno empirijska istraživanja koja pokazuju pozitivnu statističku korelaciju između ekonomske nejednakosti sa stopama devijantnih, kriminalnih i patoloških dela sa elementima nasilja. Sve veći broj istraživanja nasilja se temelji na problematizaciji veze i odnosa između ekonomske nejednakosti i interpersonalnog nasilja, sa rezultatima koja pokazuju paralelan rast proučavanih varijabli u eri neoliberalizma, te zaključaka koja impliciraju da je rast ekonomskih nejednakosti kako uzrok tako i ishod porasta nasilja (vidi: Krug et al., 2002; Fajnzylber et al., 2002; Wade, 2004; Smith, 2012, etc.). S druge strane, porast kriminala, posebno onog sa elementima nasilja, te strah od njega doveo je do rađanja „čitave 'industrije bezbednosti' koja od njega ima direktne koristi“ (Jugović, 2014: 52).

4.5. KAZNENI NEOLIBERALIZAM I PRIVATNI ZATVORI

Populacija iza rešetaka udvostručila se u Francuskoj, Belgiji i Finskoj, utrostručila se u Nizozemskoj, Španiji i Grčkoj, a u Sjedinjenim Državama se upeterostručila.

*Loïc Wacquant,
Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity*

*Država više nema monopol na legalno nasilje.
Kao i sve drugo, nasilje je privatizovano.
Kao što su neki ljudi dobili koncesije na vodu,
neki su dobili koncesije na nasilje.*

Andrej Nikolaidis, I nasilje je privatizovano

Globalna tendencija odbacivanja tekovina modela države blagostanja u eri neoliberalizma, sa različitim intenzitetima i dinamikom napredovanja, koja se odlikuje i sveobuhvatnim smanjenjem sredstava koja se troše iz državnog budžeta, s jedne strane i višestrukog porasta broja zatvorenika, s druge strane, bili su glavni argument za uključivanje privatnih zatvora u sistem izvršenja zatvorske kazne: „Prebukiranost zatvora i velika izdvajanja iz državnog budžeta za održavanje sistema penalnih ustanova dominantno su uticali na pojavu modernih privatnih zatvora tokom osamdesetih i devedesetih godina dvadesetog veka, i to pre svega u SAD i Velikoj Britaniji“ (Kovačević, 2012: 195).

Od sedamdesetih godina XX veka stoga, prevashodno u SAD-u, a potom i u Velikoj Britaniji, dolazi do onoga što je Garland okarakterisao terminom „kazneni zaokret“ (Garland, 2001). Ovim se terminom ukazuje na značajne promene koje označavaju suštinska pomeranja u kontroli kriminala posle osamdesetogodišnjeg perioda tzv. *penalnog velfarizma* koji je trajao od 1890-1970. godine (Garland, 2001: 3).

Promene se suštinski odnose na pomeranje od rehabilitativnog pristupa i kriminologije socijalnih uzroka ka strožijem kažnjavanju i kriminologiji kontrole:

„Na krizi države blagostanja rascevala se politika neoliberalizma... Prijestupnici nisu više označavani kao deprivirana sirotinja, nego kao neodgovorni i objesni klijenti socijalne države... Državu koja je meliorativnim djelovanjem svoje socijalne politike trebala iskorijeniti uzroke kriminala zamijenili su država koja strogo kažnjava počinitelje i opća kaznena kultura kontrole. U pozadini je te kulture zamisao da racionalni pojedinac reagira na podražaje okoline. Ako mu se učini da se zločin isplati, on će ga počinuti, pa ga od toga treba odvratiti stogom kontrolom i oštrim kaznama. Kriminologiju socijalnih

uzroka zamijenila je kriminologija kontrole koja je usmjerena na propitivanje okolnosti u kojima zločin nastaje i u kojima treba razviti odgovarajuće kontrolne mehanizme... U skladu sa neoliberalizmom, kaznena je politika privatizirana prema *contracting out* modelu, te je došlo do proliferacije privatnih zaštitnih agencija i velikih zatvora koji se grade iz privatnih sredstava i kojima se upravlja privatno“ (Petković, 2010: 28).

U okvirima *nove penologije*, koja se postulira kao „tipično menadžerska nauka usmerena na što bolje upravljanje zatvorima“ (Stevanović, 2012: 196), a suštinski kao deo neoliberalne politike privatizacije i komodifikacije svega, dolazi kako do izmenjenog pristupa kažnjavanju, tako i do „uključivanja privatnog sektora u delovanju zatvorskog sistema i uopšte u sistem izvršenja krivičnih sankcija“ (Stevanović, 2012: 196). Privatni zatvori su trend prisutan u SAD-u počevši od osamdesetih godina prošlog veka, potom i u Kanadi, dok je prva evropska zemlja u kojoj su otvoreni privatni zatvori bila Velika Britanija, 1992. godine, da bi navedeno potom postala realnost u mnogim drugim državama. Pod opravdanjem prenatrpanosti zatvora i konstantno rastućeg broja zatvorenika sa kojima se suočavaju maltene sve zemlje sveta, s jedne i zbog politika štednje, odnosno stava o „nerentabilnosti“ otvaranja i pravljenja novih državnih zatvora, s druge strane, u zatvorske sisteme se sve više uvodi institucija privatnih zatvora. Međutim, kako se pokazalo vremenom, „privatizacija je za državu samo odložen problem, jer poslednji podaci ekonomskog poslovanja pokazuju da je ušteda države neznatna, a opasnost od iskorišćavanja osuđeničke radne snage mnogo realnija. No, i pored određene opreznosti, sve je prisutnija tendencija privatizacija zatvora, koja se u budućnosti očekuje u većem obimu“ (Stevanović, 2012: 209).

Pored Amerike⁶⁶ kao zemlje sa najvećim brojem osuđenika gde zatvorsku kaznu izdržava čak 730 zatvorenika na svakih 100.000 građana, na drugom mestu se nalazi Rusija sa 529 zatvorenika na svakih 100.000 građana (Petković, 2016).

---

⁶⁶ Milan Balinda navodi podatke prema kojima „u zatvorima širom Amerike čami 2,4 miliona osoba. Taj je broj povećan za 500 odsto u poslednjih 30 godina. I dok Sjedinjene Države predstavljaju samo pet odsto svetskog stanovništva, u američkim zatvorima nalazi se 25 odsto svih svetskih zatvorenika. Poslednji raspoloživi podaci pokazuju da je u toj zemlji jedan od 108 ljudi iza rešetaka, a jedno od 28 dece ima jednog roditelja u zatvoru. Novac je veliki razlog za toliko ljudi na izdržavanju neke zatvorske kazne“ (Balinda, 2016).

Postoji više različitih modaliteta, odnosno načina na koje privatni kapital učestvuje u izvršenju zatvorske kazne. Milica Kovačević izdvaja sledeće:

- 1) „*prvo*, postoji mogućnost da se privatne kompanije angažuju u pružanju raznovrsnih usluga, kao što su pripremanje hrane, zdravstvena zaštita, psihološki tretmani, programi stručnog osposobljavanja, rehabilitacijski programi i slično. Država daje sredstva za pružanje pomenutih usluga vodeći računa o mogućim uštedama, te se rasterećuje od mnogih kompleksnih aktivnosti, a penalne ustanove koje su korisnici usluga privatnog sektora u suštini i nisu privatizovane;
- 2) *drugi* modalitet podrazumeva finasiranje projektovanja i izgradnje zatvora od strane privatnog kapitala, pri čemu u fazi nakon izgradnje objekta država plaća zakupninu i snosi druge troškove u vezi sa izvršavanjem zatvorske kazne koja je inače u potpunosti prepuštena privatnicima;
- 3) *treći* modalitet obuhvata predavanje postojećih državnih penalnih ustanova privatnim kompanijama, koje dobijaju određenu novčanu nadoknadu po svakom zatvoreniku koji izdržava kaznu u privatizovanoj ustanovi. Naime, privatnoj kompaniji sleduje *per diem* naknada, a profit je utoliko veći ukoliko se manji deo ovog iznosa utroši za pokrivanje faktičkih troškova“ (Kovačević, 2012: 199).

Udruženje *American Civil Liberties Union (ACLU)* 2011. godine iznelo je podatke „kako privatni zatvori za odrasle gotovo nisu postojali do ranih 1980-ih, (postojali su u daljoj prošlosti i ukinuti početkom XX veka, *prim. S.K.S.*), da bi se broj zatvorenika u privatnim zatvorima između 1990. i 2009. povećao za oko 1 600%. ACLU takođe piše da u američkim privatnim zatvorima verovatno radi slabo obučeno i potplaćeno osoblje, uslovi su nehygienički i pojačan je nivo nasilja nad zatvorenicima’. ACLU napominje da je najveća američka privatna zatvorska firma, *Corrections Corporation of America*, kada je 2010. saveznom povereništvu podnela godišnji izveštaj, priznala da njihov poslovni model ovisi o visokim stopama presuda na zatvorske kazne“ (navedeno prema: Henderson, 2014).

Prema mišljenju Loika Vakonta (*Loïc Wacquant*), zaokret u smislu oštrije kaznene politike i višestruko povećane primene zatvorske kazne nisu rezultat stvarnog istovetnog porasta broja i težine počinjenih krivičnih dela. Radi se o promeni filozofije kažnjavanja, vodeći ka modelu onoga što je on sam nazvao *neoliberalnom kaznenom državom* – onom koja „kažnjava siromašne“ (Wacquant, 2009). Pod pojmom neoliberalne kaznene države Vakont podrazumeva modifikacije socijalne politike posleratne države blagostanja pod uticajem neoliberalizma. Njegova je središnja teza „... da su socijalna i kaznena politika usko povezane. Ukratko, neoliberalizam je socijalnu politiku zamenio kaznenom. Umesto pokušaja socijalne integracije

marginalnog društvenog elementa nastupila je 'logika segregacijske i retribucijske' politike koja je povećala društvene razlike, istovremeno negativno utičući na nivo zločina u društvu" (Petković, 2011: 51).

To znači da, prema Vakontovom mišljenju, nije došlo do drastične promene i porasta kriminala koji je proizveo ono što je on nazvao „kaznenim neoliberalizmom“, već je on posledica promene paradigme politike kažnjavanja usled *promenjenih društvenih okolnosti* i načina na koji se posmatraju kategorije ljudi kao što su mladi nezaposleni prepušteni ulici, prosjaci i beskućnici, skitnice, narkomani, postkolonijalni imigranti bez dokumenata, itd. Njihovo prisustvo u javnom prostoru je postalo nepoželjno i nedopustivo upravo zbog toga što su oni predstavljali „živu i preteću inkarnaciju opšte socijalne nesigurnosti koja je posledica erozije stabilnih i homogenih nadnica (koji je bio posledica dominantne politike zaposlenosti u decenijama fordističke ekspanzije 1945-1975), te dekompozicije klasne solidarnosti i kulture koja ju je podržavala u okvirima jasno ograničenih nacionalnih okvira“ (Wacquant, 2009: 4).

Neoliberalna kaznena politika prema Vakontu zapaža se osamdesetih godina XX veka u SAD-u, dok dvadesetak godina kasnije (početkom novog milenijuma) dolazi do njenog postepenog prenošenja u Evropu, odnosno do „evropskog puta u penalnu državu“ (Wacquant, 2009: 20). U SAD-u se put u neoliberalnu kaznenu državu detektuje od vremena Ronalda Regana i njegovog objavljivanja rata drogama i drogiranju, sa posledičnim masovnim hapšenjima i „neophodnošću“ formiranja privatnih zatvora:

„Njegova vlada objavila je svoj famozni rat drogama i drogiranju koji je prouzročio nagli rast broja zatvorenika u SAD-u. Zahvaljujući strožem kažnjavanju korisnika i krijumčara droga, u idućih dvadeset pet godina broj zatvorenika u američkim zatvorima se utrostručio na današnju razinu iako je ukupan broj stanovnika u istom razdoblju porastao za tek 40 posto. Jasno je da su s tim snažnim i nesrazmjernim rastom broja zatvorenika, enormno porasli i troškovi američkog zatvorskog sustava. Američka javnost zbog toga je nemali broj puta otvorila pitanje može li država i kako obuzdati te troškove. Kao odgovor javili su se privatni zatvori“ (Vajdić, 2017).

Na području Evrope, zemlja koja je svojom novom „filozofijom kažnjavanja“ najkonsekventnije pratila SAD, izdvojila se ponajpre Velika Britanija: „Razvoj strože kaznene politike, koja podrazumijeva dulje zatvorske kazne i diskurzivno okretanje prema retribuciji i kontroli rizika umjesto rehabilitacije počinitelja, ali i pokušaji ekonomizacije kaznene politike kroz sustav probacije uz elektronički nadzor i privatizaciju zatvora, u Europi su najjače zahvatili

upravo Ujedinjeno Kraljevstvo, a u njegovim okvirima ponajviše Englesku i Wales“ (Petković, 2017: 748).

Velika Britanija se nije suočila sa problemom prenatrpanosti i prenaseljenosti zatvora kao Amerika u periodima Reganovog „rata protiv droge“, ali je tamo u skladu sa dominantnom neoliberalnom paradigmom Margeret Tačer bilo neophodno kako uključiti privatni kapital tamo gde pre njene vladavine nije postojao, tako i suštinski okrenuti kaznenu politiku ka konzervativnom znatno strožijem kažnjavanju:

„... za razliku od SAD, ovde je privatizacija penalnog sistema imala bitno drugačiju političku pozadinu. Naime, po dolasku Margaret Thatcher na poziciju premijera tokom 1979. godine, konzervativci plasiraju neoliberalističku ideologiju, shodno kojoj, po njima precenjena i utopistički osmišljena, država blagostanja treba da ostane negde u prošlosti. Konzervativci se zalažu za sistem u kome caruje slobodna privreda i u kome državna uprava samo omogućava da zakoni konkurencije i samoregulacije tržišta nesmetano funkcionišu. Stoga vlast nastoji da uključi privatni kapital u izgradnju novih bolnica i škola, u pružanje socijalnih usluga, ali i u izgradnju i održavanje kaznenih ustanova. Dakle, u Velikoj Britaniji problem prenaseljenosti nije dosegao takve kritične razmere da bi otvaranje privatnih ustanova postalo neophodnost, već je postojala volja da se i u ovoj oblasti primeni jedna jedinstvena filozofija na bazi koje je trebalo reformisati celokupan sistem funkcionisanja države i privrede“ (Kovačević, 2012: 197-198).

I u SAD-u i Velikoj Britaniji tradicionalno levičarske stranke nastavile su trend svojih prethodnika: „... kao što je i Clintonova (demokratska) administracija u SAD-u zastupala strožu kaznenu politiku, preuzetu od prethodnih (republikanskih) administracija Reagana i Busha starijeg, tako su i britanski laburisti predvođeni Tonyjem Blairom... nastavili i ojačali kazneni zaokret konzervativaca, Margaret Thatcher i Johna Majora...“ (Petković, 2017: 748).

Iako je avgusta 2016. godine za mandata Baraka Obame „američko Ministarstvo pravde objavilo da planira da na federalnom nivou okonča korišćenje privatnih zatvora“⁶⁷ (Balinda, 2016), sa dolaskom na vlast Donalda Trampa 2017. godine od ovoga se odustalo:

---

⁶⁷ Kao razlozi koji se navode ističu se ti što su „ispitivanja pokazala da su ti zatvori znatno manje bezbedni od zatvorskih ustanova pod javnom upravom; da su sukobi među zatvorenicima 28 % češći nego u federalnim zatvorima; da je konfiskovanje švercovanih mobilnih telefona unutar tih privatnih ustanova osam puta veća nego u državnim zatvorima; da se u privatnim zatvorima robijaši devet puta više uključavaju, bez prava na dnevnu rekreaciju i da su učestalo i bez većih razloga zatvoreni u samicama. U nekoliko zatvora zatvorenici su zaključavani u samicama zbog nedostatka mesta u regularnim ćelijama. U 14 privatnih zatvora koji imaju ugovor sa federalnom vladom uglavnom su zatvoreni manje opasne osobe osuđene zbog imigracionih prekršaja. Ti zatvori drže 22.000 osuđenih i za njih godišnje Vašington plaća 600 miliona dolara“ (Balinda, 2016).

„Jeff Sessions... glavni državni odvjetnik SAD-a, izabran na prijedlog Donalda Trumpa, preokrenuo je odluku Obamine vlade i donio osmijeh na lica čelnika kompanija koje upravljaju privatnim zatvorima. Zajedno s rastom koji je krenuo još otkad je Trump pobijedio na izborima, dionice CoreCivica ili GEO grupe, koja se također bavi upravljanjem privatnim zatvorima, su udvostručile svoju vrijednost. Dodatna naredba koja je stigla iz Trumpovog tima koja upućuje imigracijske službe da sve raspoložive snage usmjere u povećanje kapaciteta centara za deportaciju imigranata samo je dodala ulje na vatru“ (Vajdić, 2017).

Privatna zatvorska industrija u SAD-u predstavlja izuzetno veliki biznis. Ne radi se samo o novcu koji privatne „korektivne agencije“ koje stoje iza posla upravljanja zatvorima dobijaju za upravljanje, već i o razvijenoj eksploataciji osuđeničke radne snage – tzv. *zatvorskoj privredi*. Zatvorska privreda u „... u SAD-u nije vezana samo uz novac koji privatne kompanije dobiju za upravljanje zatvorima. Ona je vezana i uz rad samih zatvorenika koje se može angažirati po dampinškim cijenama na raznim projektima koji zahtijevaju manualni rad. Nadalje, riječ je i o kompanijama koje zatvore snabdijevaju svim potrepštinama“ (Vajdić, 2017).

Pored brojnih zamerki na rad privatnih zatvora ističe se upravo ta eksploatacija zatvorenika, koja predstavlja, pogotovo u SAD-u *biznis koji trenutno cveta* (vidi: Vajdić, 2017), kao i problem *prevashodne orijentisanosti privatnih zatvora ka ostvarivanju profita*. U takvim uslovima, u konačnom ishodištu dolazi do toga da privatni zatvori „... ne mare za to da li će se i u kojoj meri zatvorenik resocijalizovati, obučiti za određeno zanimanje, obrazovati i pripremiti za društvenu reintegraciju. Štaviše, privatnim zatvorima ide u prilog da im osuđenici što duže ostanu na smeštaju, a isto tako i da se, pošto jednom napuste ustanovu, što pre i vrate“ (Kovačević, 2012: 203).

Shodno navedenom, širi problem koji se postavlja tiče se razumevanja rada zatvora kao bilo koje druge (privatne) kompanije koja posluje na tržištu, prema tržišnim principima ponude i potražnje, te konkurencije u trci za što većom zaradom. U ovakvim konstelacijama odnosa u pitanju je problem načina na koji se sankcioniše kriminalitet i zanemarivanja činjenice da pravna sankcija mora da ima opšti društveni, a ne (privatno) novčani značaj. To jeste glavno pitanje kada je reč o navedenom području društvene stvarnosti. Neophodnost uvažavanja opšteg društvenog značaja rešavanja problema kriminaliteta i njegovog stavljanja van tržišta.

4.6. KULTURA, OBRAZOVANJE I NAUKA IZ UGLA NEOLIBERALIZMA: KUDA VODI MARKETOKRATIJA?

*Ekonomija u doba neoliberalizma globalizacije 'kraja istorije'
ima realnu moć, politika simboličku, kultura imaginarnu.*

Vesna Stanković Pejnović, Intelektualac u službi neslobode i kapitala

*Baš kao što preduzetništvo zamenjuje fabrike,
škola se zamenjuje kontinuiranim obrazovanjem,
a ispiti kontinuiranom procenom.
To je najsigurniji način preobraćanja obrazovanja u preduzetništvo.*

Gilles Deleuze, Društva kontrole

Smrt humanističkih nauka je sada događaj koji se čeka na horizontu.

Teri Iglton, Kultura

Hegemoni diskurs neoliberalizma otelotvoren u „zdravorazumskoj“ paradigmi subjekta kao preduzetnika uvek i svuda uvodi u kulturu i sam „duh preduzetništva“ u kojem se biznis model i plasiranje kulture kao robe na tržištu zasniva na postulatima takmičenja, profitabilnosti i zarade. Svođenje kulturnih „proizvoda“ na robu koja za krajnji cilj ima ostvarivanje profita, sastavni je deo neoliberalne tržišne logike komercijalizacije i komodifikacije svega. Prema mišljenju Stjuarta Hala (Hall) „u kulturi, u kojoj su neoliberalne ideje široko rasprostranjene, vrednosti su centrirane uglavnom oko novca, bogatstva, robe, potrošnje, tehnologije ili poznatih ličnosti“ (Hall, 2011, prema: Zvijer, 2018: 96).

Prema mišljenju Dejvida Harvija, *postmodernizam*, shvaćen kao „istorijsko-geografsko stanje određene vrste“ (Harvey, 1989: 328), predstavlja kulturne konsekvence dominacije tržišne etike i jeste rezultat krize akumulacije koja je počela krajem šezdesetih godina prošlog veka (Harvey, 1989: 328). Postmodernizam, međutim, nije samo posledica, već i „verni pratilac“ neoliberalne tržišno zasnovane populističke kulture:

„Neoliberalizacija je i na političkom i na ekonomskom planu, zahtevala izgradnju neoliberalne, tržišno zasnovane populističke kulture diferenciranog konzumerizma i individualnog libertarijanizma. U tom svetlu, neoliberalizam se pokazao mnogo kompatibilniji onom kulturnom impulsu koji je bio poznat pod nazivom 'postmodernizam', koji se već dugo skrivao u zasedi, a sada je mogao da se pojavi

u punom cvatu, i kulturno i intelektualno kao dominantan pokret. To je bio izazov koji su 1980-ih godina korporacije i elite razradile do savršenstva“ (Harvi, 2012: 63).

Za razliku od nekadašnje kulture kao „autonomnog polja društvenog proizvođenja vrednosti“ (Marinković, 2012: 95), *postmoderna kultura* se kroz premise „fragmentacije, neodređenosti i intenzivnog nepoverenja u sve 'totalne' diskurse...“ (Harvey, 1989: 9), kao stanje koje karakteriše otklon od modernog, te neverica prema metanaracijama i nužnost sumnje u sve što je postojalo do juče (Lyotard, 1984: 79), sasvim dobro uklopila u tržišnu etiku „komodifikacije svega“, pa i sebe same.

Postmoderna kultura sa svojim *potrošačkim karakterom*, posledično, ruši tezu o tome da je u njoj sve relativno, pa čak i haotično. Upravo se kao „najbolji dokaz da postmoderna kultura nije stanje haosa“ (Koković, 1994: 409), apostrofira činjenica da je „krajnja mera kulturne robe uspeh na tržištu“, s obzirom da postmoderna kultura „sledi pravila tržišne igre“ (Koković, 1994: 409). Tako se postmodernitet pojavljuje kao „kultura privilegovanog dela sveta i on zavisi od visokog stepena potrošnje i obilja“ (isto: 409).

I prema Frederiku Džejmsonu (Jameson) „svaka pozicija spram postmodernizma u kulturi – bilo apologija ili stigmatizacija – takođe je ujedno i *nužno*, implicitno ili eksplicitno, politički stav prema prirodi današnjeg multinacionalnog kapitalizma“ (Jameson, 1991: 2). Pri tome, Džejmson pravi jasnu razliku između postmodernizma kao stilskog koncepta (samo jednog od mogućih) i, onog koji ga prvenstveno zanima, postmodernizma (preciznije *postmoderne*) kao istorijskog koncepta, koji predstavlja „kulturno dominantnu logiku kasnog kapitalizma“. U takvim uslovima je i estetska proizvodnja integrisana u robnu proizvodnju, ali „komodifikaciji svega“ ne podleže samo kultura, nego i seksualnost, istorija, nasleđe, pa i priroda, jer „sve se to svodi na cenu stvari koje faktički nikad nisu proizvedene kao robe“ (Harvi, 2012: 212).

Iako se postmoderna miri „sa činjenicom da svrhe koje su bile prvobitno postavljene – *racionalni poredak* i *apsolutna istina* – neće nikad biti dostignute“ (Koković, 1994: 405), iako se prikazuje kao relativizacija svega, postmoderna se, želela to ili ne, pokazala krajnje kompatibilnom „apsolutnim istinama“ zakona *tržišta* – koje se postulira kao „vrhovno božanstvo“ kojem se sve mora prilagoditi. U tom smislu, u eri neoliberalizma, u kojoj se tržišne vrednosti i tržišna metrika postuliraju kao regulativni i organizacioni principi svakodnevnog života, postepeno dolazi do nečega ipak ozbiljnijeg od komodifikacije kulture i umetnosti. Reč je o problemu „... apsolutne redukcije kulturnih vrednosti na ekonomske vrednosti“ (McGuigan, 2016:184).

Sveprožimajuća logika delovanja neoliberalizma nije zaobišla ni područja (visokog) obrazovanja i nauke, kojom su se doveli u pitanje i sami postulati demokratije, prosvetiteljstva, slobode i jednakosti koji su stajali u njihovim osnovama. Zato se Vendi Braun sa pravom pita: „Kakav se svet stvara kroz koncepte i prakse visokog obrazovanja koje redukuje studente na budući ljudski kapital, građane na izmanupulisane potrošače i javnost na BDP?“ (Brown, 2015a: 181).

Model razvoja ka postizanju ekonomskog rasta, gde i obrazovanje za prvenstveni (možda i jedini) cilj ima ekonomski rast koji se meri preko bruto nacionalnog proizvoda po glavi stanovnika je glavni standard koji koriste ekonomisti „kao da je to dobar znak sveukupnog života kvaliteta nacije“ (Nusbaum, 2012: 356). Glavni argument je da će ekonomski rast sam po sebi doneti dobre rezultate i u drugim oblastima: zdravstvu, obrazovanju, politici, razvoju demokratije. Vreme je pokazalo da dostignuća u obrazovanju i zdravstvu uopšte ne moraju biti u jakoj vezi sa ekonomskim rastom. Niti, pak „političke slobode prate rast, kao što možemo videti na primeru zadivljujućeg uspeha Kine. Dakle, postizanje ekonomskog rasta ne znači postizanje demokratije. Niti znači proizvodnju zdrave, angažovane, obrazovane populacije u kojoj su mogućnosti za dobar život dostupne svim društvenim klasama“ (Nusbaum, 2012: 357).

S obzirom da se na znanje gleda kao na jedan od osnovnih resursa u globalnoj neoliberalnoj ekonomiji, na obrazovanje kao na pripremu za tržište rada, a ne kao na javno i opšte dobro, tako se i visoko obrazovanje posmatra kao još jedna dodatna *investicija u ljudski kapital*. Od univerziteta i visokoškolskih institucija se sve više traži okretanje ka preduzetništvu, razvijanje preduzetničkog duha i kulture, te usklađivanja znanja koja nude, „oblikujući“ ljudski kapital i ljudske resurse prema potrebama tržišta rada. Ovo okretanje ka konkretnim, primenljivim, usko stručnim znanjima, uz negovanje preduzetništva kao poželjne vrednosti i načina shvatanja stvarnosti, tendencija je prisutna u celom svetu. Ova se tendencija vrlo jasno oslikava u sintagmi *preduzetnički univerzitet* koji se postulira kao (poželjni) „model razvoja visoko obrazovnih institucija u budućnosti“ (Ivanović i Radević, 2013: 79).

Pred naletom *preduzetničkog univerziteta* postepeno blede i nestaje ideal tradicionalnog univerziteta zasnovanog na humboltovskim osnovama – prosvetiteljskom klasičnom modelu i konceptu visokog obrazovanja starom dva veka. Od dve podjednako važne oblasti i svrhe visokog obrazovanja – one koje podrazumeva opšte obrazovanje koje od čoveka pravi kritički orijentisanu, autonomnu, svestranu ličnost, s jedne i obrazovanja koje služi za specifično usko strukovno zanimanje, za potrebe globalnog tržišta rada, s druge strane, ostalo je samo ovo poslednje.

U vremenu u kojem „nestaje nekadašnja državna zaštita obrazovne infrastrukture od tržišnih merila“ (Josifidis i Lošonc, 2013: 67) i posledična sve veća korporatizacija visokog obrazovanja, ne čudi da se kao dominantno stanovište ističe ono koje smatra da obrazovanje služi prvenstveno ekonomskom rastu i da će ono samo po sebi dovesti i do razvoja demokratije. Navedeno je, prema viđenju Marte Nusbaum, dovelo do *svetske krize obrazovanja* – „krize koja prolazi uglavnom neprimećena, poput raka, krize koja može biti, na duge staze, mnogo štetnija za budućnost demokratske autonomije“ (Nusbaum, 2012: 349).

Namesto sveobuhvatnog liberalnog *obrazovanja za demokratiju i demokratsko građanstvo* obrazovanje u eri neoliberalizma je prevashodno orijentisano na stvaranje „profesionalaca-stručnjaka“ za potrebe tržišta, poslodav(a)ca i kompanija. Ekskluzivno se usmeravajući na stvaranje profita i ekonomskog rasta, ono dovodi do marginalizacije obrazovanja usmerenog ka stvaranju kompletne, kritički orijentisane ličnosti: „Pred logikom tržišta nestaje ideal humanističke kulture, te je umesto univerzalnog znanja potrebno uskospecifično znanje“ (Stanković Pejnović, 2017: 541).

Komercijalizacija akademske nauke i transformacija univerziteta koji se se pretvaraju u „kompetitivnu globalnu uslužnu industriju“ dovelo je do toga da univerziteti i fakulteti sve više počinju da liče na korporacije. To znači da počinju da gledaju svoje produkte kao „informacije“ i „ljudski kapital“, te da tretiraju svoje studente kao puke korisnike usluga, odnosno kao klijente ili potrošače (vidi: Mirowski, 2011: 22-23).

Kako apostrofira Anri Žiru „pedagogija tržišno orijentisane nepismenosti“ ispraznila je samo značenje slobode, pretvarajući je u velikoj meri u želju za potrošnjom i investiranjem isključivo u one odnose koji služe samo ličnom interesu (Giroux, 2014b: 6). U takvom „nasilju organizovanog zaborava“ (Giroux, 2014c), učenici i studenti postaju samo objekti i korisnici obrazovanja, a „škole i univerziteti su sada univerzalno obavezni da (efikasno i efektivno) stvore novi profil preduzetnika i pojedince koji će zagovarajući tržišne vrednosti predvoditi borbu za globalna tržišta, potrošače i veću zaradu“ (Stanković Pejnović, 2018: 248).

Ujedno, iako se o obrazovanju piše kao o *najdominantnijem kanalu društvene pokretljivosti*, mnogo većem nego što je bio u prošlosti, sveprisutna je i određena *disharmonija između društvenog položaja i školske spreme*, s obzirom na jasno „vidljivu tendenciju da više položaje iz generacije u generaciju zauzimaju sinovi i ćerke iz porodica koje već uživaju visoke položaje“ (Koković, 2011: 40-42).

I Toma Piketi je u svom *Kapitalu u XXI veku* analizirao da li i u kojoj meri, u današnje vreme, obrazovanje i obrazovne ustanove zaista omogućuju društvenu pokretljivost. Na osnovu obimnih empirijskih podataka i statističke građe, izveo je zaključak da se pokazalo da sve manje

važi da je obrazovanje najdominantniji kanal društvene pokretljivosti, kao i da je u SAD-u međugeneracijska pokretljivost u XX i XXI veku manja nego u Evropi:

„Da li, dakle, masovno obrazovanje vodi ka bržoj izmeni gubitnika i dobitnika za nivo lestvice kvalifikacija? Po dostupnim podacima – ne. Međugeneracijska korelacija između nivoa obrazovanja i zarađenog dohotka ne pokazuje dugoročnu tendenciju ka povećanju mobilnosti, čak je u skorašnjem periodu ona smanjena. Međutim, mnogo je teže meriti mobilnost po generacijama nego nejednakost u određenom vremenu. Najjasniji rezultat je činjenica da je međugeneracijska reprodukcija najmanja u nordijskim zemljama a najveća u SAD (dva-tri puta veća nego u Švedskoj). Francuska, Nemačka i Britanija očigledno su negde na sredini, sa manjom mobilnošću od severne Evrope, ali sa većom od SAD. Ti rezultati su suprotni verovanju u 'američku izuzetnost', koje je dugo vladalo u američkoj sociologiji, po kojoj su SAD karakteristične po izuzetno visokoj društvenoj mobilnosti u poređenju sa klasnim evropskim društvima. Jeste društvo kolonista bilo mobilnije početkom 19. veka i jer je nasledstvo tokom istorije igralo manju ulogu u SAD, a koncentracija bogatstva dugo bila manja nego u Evropi, bar do Prvog svetskog rata. Ali, u 20. veku i početkom 21. svi dostupni podaci ukazuju na to da društvena mobilnost ostaje niža u Sjedinjenim Državama nego u Evropi“ (Piketi, 2015: 520-521).

Obrazovanje kao „ujednačavajući“ faktor i kao posleratni najdominantniji kanal društvene pokretljivosti sve više bleđi, s obzirom na konstantno rastuću nejednakost, s jedne i na (ponovnu) tendenciju „nasleđivanja“ položaja, s druge strane. Sve navedeno je dovelo do toga da je već sa počecima druge decenije XXI veka u svet rada počela da ulazi „prva posleratna generacija koja iskušava silaznu pokretljivost“ (vidi: Bauman, 2017). Zbog toga su se „mnogi razočarali u mogućnost obrazovanja kao sredstva koje će dovesti do veće jednakosti... *Izjednačavanje šansi nije moguće ukoliko se ne smanji apsolutni nivo nejednakosti*“ (Koković, 2011: 41).

Lošonc, Ivanišević i Novaković kao „najznačajnije manifestacije neoliberalizacije obrazovanja“ izdvajaju: „povratak elitizma i nejednakosti, razdvajanje između istraživanja i 'misije predavanja', komercijalizacija režima znanja, sužavanje okvira istraživanja, opadanje značaja kritičkih dimenzija znanja koje se stiču u institucionalnim oblicima obrazovanja i promena smisla znanja i nauke“ (Lošonc, Ivanišević i Novaković, 2015).

Ekonomizacija visokog obrazovanja, odnosno njegova redukcija na (profitno) orijentisanu ekonomsku dimenziju, gde „akademski departmani liče na 'centre prihoda', pri čemu su departmani za humanističke i društvene nauke sve više marginalizovani“ (Stanković Pejnović, 2018: 242) i njegova *komercijalizacija* koja je dovela do toga da „visoko obrazovanje sve više liči svakoj drugoj robi koju tržište nudi“ (Stanković Pejnović, 2018: 242), formira atmosferu

koja od fakulteta ne očekuje više da ponudi opšte kompetencije svojim studentima. Uz skoro isključivo (pre)orijentisanje na domenski-specifične kompetencije visokog obrazovanja (koje proizvodi isključivo stručnjake za tržište rada) redukuje se i guši njegova humanističko-emancipatorska i kritička uloga. Obrazovanje postaje roba koja se nudi i prodaje na tržištu, a ne više opšte i javno dobro.

Pored ekonomizacije, komercijalizacije i komodifikacije (visokog) obrazovanja koji se mogu razumeti kao vidljivi oblici njegovog „potržišnjavanja“ treba sagledati i analitički širi kontekst koji se ne može redukovati samo na navedeno: „... neoliberalizam i u odnosu na obrazovanje možemo razumeti samo ako se on ne redukuje na pomeranje ka tržišnim normama, jer time se analitički vrlo malo dobija, nego ga treba shvatiti kao kompleksni program transformacije društva i čoveka“ (Lošonc, Ivanišević i Novaković: 2015).

U vremenu u kojem tržište postaje model za obrazovanje, što implicira obrazovanje za profit i ekonomski rast nasuprot obrazovanju za demokratiju i „inkluzivni model građanstva“, koje, iznad svega implicira kritički orijentisanu i zainteresovanu javnost, dovodi se u pitanje i budućnost *humanističkih nauka* i obrazovanja na njihovim osnovama, kao i onog što bi se moglo nazvati *duhom humanističkih nauka*: „radoznala kritička misao, odvažna imaginacija, saosećajno razumevanje različitih vrsta ljudskog iskustva i razumevanje kompleksnosti sveta u kome živimo“ (Nusbaum, 2012: 352).

Komercijalizacija akademske nauke vodi ka tome da se naučno znanje počinje tretirati kao svaka druga roba kojom se može trgovati na „tržištu ideja“. Naučno znanje prestaje da bude javno dobro i njegova praktično-primenljiva funkcija postaje jedino važna. U takvoj konstelaciji odnosa prioritet se daje istraživanjima „po narudžbini“ koja mogu proizvesti momentalni profit i poštuju se samo visoko primenjena znanja odnosno ona znanja koja mogu „brzo da generišu strategije za proizvodnju profita“ (Nusbaum, 2012: 350). U takvim uslovima – što je tendencija prisutna u skoro celom svetu – najviše stradaju humanističke nauke i umetnost. Neoliberalna mantra usklađivanja obrazovanja sa potrebama tržišta rada, a nauke i naučnih istraživanja sa potrebama tržišta ideja i znanja, podrazumeva svođenje obrazovanja i nauke „... na ekonomski jezik isplativosti i produktivnosti, kvantifikacije učinka i troškova, konkurentnosti kroz kvalitet i efikasnost“ (Pavlović-Breneselović i Krnjaja, 2017: 3). U tom smislu, neoliberalne reforme obrazovanja i nauke, kao uostalom i svih javnih dobara i javnih institucija, ne svode se samo na spoljne, odnosno „... egzogene intervencije poput budžetskih rezova, već se u još većoj meri sastoje od endogenih sadržajnih i formalnih 'inovacija'“ (Krašovec, 2014: 143). Te se promene i inovacije odnose na unošenje etike, metrike i estetike ekonomske preduzimljivosti, efikasnosti i korisnosti u područje obrazovanja i nauke, na

postepeno povlačenje države iz brige o njima, te na rekonstruisanje ovih područja stvarnosti saobrazno dominantnoj i sveprožimajućoj logici tržišta, ekonomskog rasta i profitabilnosti.

Kada se kao osnovni (a možda i jedini) kriterijum uzima da li je znanje upotrebljivo, pri čemu se misli momentalno finansijski isplativo, najviše trpe i stradaju filozofija i one humanističke i društvene nauke, poput sociologije, istorije, književnosti, klasičnih jezika, arheologije, antropologije, etnologije, itd., čija znanja nisu neposredno orijentisana na „potrebe tržišta“ i stvaranje profita. U tom smislu, „neisplativa“ i „jalova“ postaju takva znanja, te ne treba da čudi što predmeti poput filozofije i sociologije bivaju izbačeni ili redukovani kako iz školskih kurikuluma, tako i ovi, kao i brojni drugi „neprofitabilni“ profili, beleže iz godine u godinu konstantan pad novoupisanih studenata na fakultetskim katedrama širom sveta:

„Humanističke discipline i umetnosti se eliminišu, kako u osnovnom/srednjem obrazovanju, tako i na nivou koledža/univerziteta, u skoro svim nacijama na svetu. Pošto ih kreatori javnih politika vide kao beskorisne ukrase, u trenutku kada nacije moraju da se odreknu svih beskorisnih stvari kako bi ostale kompetitivne na globalnom tržištu, one ubrzano gube svoje mesto u nastavnom programu, ali i u umovima i srcima roditelja i dece. Zapravo, ono što bismo mogli nazvati humanističkim aspektima prirodnih i društvenih nauka – imaginativni, kreativni aspekt i aspekt rigorozne kritičke misli – takođe gubi bitku, jer nacije radije streme ka kratkoročnom profitu, kultivirajući korisne i visoko primenjene veštine primerene stvaranju profita“ (Nusbaum, 2012: 349-350).

Tako Teri Iglton – kada govori o „smrti humanističkih nauka“ – apostrofira *globalno opadanje univerziteta* čija se „vekovima stara tradicija... kao centara humanističke kritike trenutno upropašćava njihovim preobraćanjem u pseudokapitalistička preduzeća pod uticajem brutalno filistinske menadžerske ideologije. Nekada arene kritičkog mišljenja, akademske institucije sve više se svode na organe tržišta, uporedo sa kladionicama i prodavnicama brze hrane“ (Iglton, 2017: 119). Kroz svoje *ekspanzionističke* ambicije pozni kapitalistički sistem, piše Iglton „...sada može da kolonizuje maštu i uživanje isto toliko intenzivno kao što je nekad kolonizovao Keniju i Filipine“ (Iglton, 2017: 118).

4.7. NEOLIBERALIZAM, SFERA RADA I NASILJE NA RADNOM MESTU: nezaposlenost, prekaritet, mobing i buling

*Svakom kapitalistu je aposlutno i interesu
da određenu količinu rada
iscijedi iz manjeg broja radnika umjesto po istoj,
pa i po manjoj cijeni, iz većeg broja.*

Karl Marx, Kapital I

*Sve dok je privredni sistem takav da u njemu dolazi do pojave kriza,
problem nezaposlenosti je nešto što nije moguće rešiti
ličnim nastojanjima pojedinaca.*

Rajt Mils, Sociološka imaginacija

Posleratna politika država blagostanja kritikovana od strane (neo)liberalnih ekonomista počiva na tezi da institucije socijalne zaštite i sindikati samo dovode do smanjivanja društvenog blagostanja i izazivaju nezaposlenost mešajući se u tržišne procese. Tržište kao „savršen“ mehanizam je taj koji će (spontano) dovesti i do pune zaposlenosti i sveukupnog (materijalnog) blagostanja samo ako se omogući njegovo neometano funkcinisanje. Upravo su, prema njihovom sudu, političke i državne intervencije *u cilju podizanja nivoa zaposlenosti* te koje mogu da prouzrokuju inflaciju ili da dovedu do rasta nezaposlenosti, mešajući se i time destabilizujući tržišne procese (Palley, 2005: 23).

Na navedenom tragu pod uticajem neoliberalne ideologije i razaranja posleratnog socijalnog konsenzusa između kapitala i rada, te paralelno sa svojinskim transformacijama, privatizovanjem javnih preduzeća i njihovim restrukturiranjem u eri neoliberalizma, došlo je do ključnih *promena u sferi rada i organizacije rada* kao što su:

- „sve veći broj privremeno zaposlenih, zaposlenih na delimično radno vreme,
- razni oblici smanjivanja organizacija, 'izvoza' nekih njihovih funkcija u regije gde je jeftinija radna snaga i gde su slabiji sindikati,
- nastajanje novih i nestajanje starih oblika povezivanja između organizacija i sl.“
(Milošević, 2004: 148-149).

Sve navedeno je u eri neoliberalizma bilo praćeno značajnim izmenama u sferi radnog i socijalnog zakonodavstva, koje su praćene „gubitkom već stečenih radnih prava, a uspostavljanja novih oblika uređenja industrijskih odnosa. Izmenjena je uloga sindikata,

zaposlenih, menadžmenta i poslodavaca“ (Novaković, 2014: 346). Među najvažnijim *posledicama liberalizacije radnog zakonodavstva u razvijenim kapitalističkim zemljama* Novaković izdvaja:

- „pad udela najamnina u BDP-u,
- snižavanje pregovora o zaradama i uslovima rada na nivo pojedinac – poslodavac,
- sve masovnije odustajanje od potrebe sklapanja kolektivnih ugovora
- i sve lakše gubljenje radnih mesta“ (Novaković, 2014: 349).

Svetska ekonomska kriza je dodatno „podstakla proces smanjenja socio-ekonomskih prava zaposlenih“ (isto: 349). Pored masovnih otpuštanja, došlo je do, kod onih koji *nisu* ostali bez posla:

„...tempa povećanja radnog vremena, a snižavanja zarada je ubrzan. Doneti su novi zakoni o radu koji ovu oblast regulišu na štetu zaposlenih, a povećavaju eksploataciju, konkurenciju i profit. Paralelno su smanjene sindikalne slobode i prava, posebno u slučajevima državne intervencije u spašavanju 'dovoljno velikih' banaka i kompanija, čije gubitke je socijalizovala a zaposlene masovno otpuštala. Ovi procesi su se u drugim oblicima preneli i na globalni nivo i dodatno zaoštrili konkurenciju među radnicima i sindikalnim udruženjima. Stvorena je čitava masa najamnih radnika, koja obavlja povremene, nesigurne, slabo plaćene poslove, praćene opštom radnom i životnom neizvešnošću pojedinca“ (Novaković, 2014: 349).

Prilagođavajući se *potrebama tržišta* u doba neoliberalizma država je proizvela značajne promene u sferi radnog i socijalnog zakonodavstva, postepeno smanjujući mehanizame socijalne protekcije, te slamajući moć i uticaj sindikalnog i radničkog organizovanja. Navedeno je za posledicu imalo individualizovanje radnih odnosa i ugovora između poslodavaca i zaposlenih, dovelo do uvođenja odnosa konkurencije među pojedinačne radnike i borbe za sopstveni položaj, pri tom ukidajući klasnu solidarnost koja je jasno artikulisana klasnim interesima. Fleksibilnost je postala ključna reč i „... parola u odnosu na tržišta radne snage“ (Harvi, 2012: 102). Kako Harvi ispravno podvlači „teško je dokazati da je sve veća fleksibilnost u celini loša, naročito sa aspekta visokorestriktivnih i sklerotičnih sindikalnih praksi...“ (Harvi, 2012: 102). Međutim, posledice *fleksibilizacije rada* kao procesa koji je u različitim zemljama „napredovao u različitoj meri“ i kojim se opisuju „formalno-društvene“ promene rada u neoliberalizmu (Krašovec, 2014: 138), svugde su dale slične rezultate: „... niže zarade, veća

nesigurnost na poslu i, u mnogim slučajevima, gubitak prednosti i zaštite na radu“ (Harvi, 2012:103).

Primož Krašovec izdvaja tri *zajedničke tendencije* procesa fleksibilizacije rada – *fleksibilizacija načina zapošljavanja, fleksibilizacija radnog vremena i fleksibilizacija nadnica* (Krašovec, 2014: 138). Prvi oblik *fleksibilizacija načina zapošljavanja* „znači da se (postepeno) umanjuje broj stalnih, klasičnih oblika zapošljavanja i povećava broj nestalnih, prekarnih oblika, odnosno radnih odnosa... Dok stalno zaposlenje uključuje kompletna radna i socijalna prava... prekarni oblici radnog odnosa znače upravo delimično ili celokupno ukidanje tih prava (Krašovec, 2014: 138). Drugi oblik fleksibilizacije rada – *fleksibilizacija radnog vremena* podrazumeva „da se ugovori na neodređeno vreme sve više menjaju ugovorima na određeno vreme ili za ovu ili onu vrstu projektnog, privremenog rada. Pošto su ugovori na određeno vreme 'fleksibilniji', tj. manje štite radnike, to poslodavcima omogućava lakše otpuštanje...“ (Krašovec, 2014: 138). Pored navedenog, tu su i „novine“ u procesu vremenskog organizovanja rada – kao što su „uvođenje i širenje rada sa nepunim radnim vremenom“, kao i „rad na poziv“ (isto: 138-139). Treći oblik, *fleksibilizacija nadnica* znači „da i oblik naknade i njena visina postaju fleksibilniji. Zapravo je i menjanje oblika nadnice (recimo prelaz s redovnih mesečnih isplata nadnice na povremene honorare u slučaju honorarnih radnika) podređeno svrsi fleksibilizacije visine nadnica, odnosno njenog snižavanja svim mogućim sredstvima“ (isto: 138-139). Pored navedenog načina, koji podrazumeva i menjanje oblika nadnice, „postoji više načina promene unutar stalnog radnog odnosa, koji poslodavcima omogućavaju njihovo snižavanje. Jedan je zamena kolektivnih ugovora individualnim... Drugi je unutrašnja raspodela nadnice na 'konstantni' ili osnovni i 'varijabilni' deo...“ (isto: 139).

Svi navedeni oblici fleksibilizacije rada omogućili su razne oblike eksploatacije radnika koji se ogledaju kako u snižavanju troškova rada, nemogućnosti uspostavljanja rada sa punim radnim vremenom i pravima iz radnog odnosa, tako i stavljajući radnike u situaciju u kojoj se bore sa drugima za sopstveni položaj u strahu ne samo da ne postanu nezaposleni, nego, kako to Žižek ispravno primećuje i *nezaposlivi* (vidi: Žižek, 2012b).

Slavoj Žižek, naime, smatra da je u današnje vreme neophodno proširenje samog *shvatanja eksploatacije* koja je drugačija nego što je bila pre: „Ako su u klasičnoj marksističkoj tradiciji nezaposleni bili neophodna rezervna armija, sada imamo nešto što donedavno nije postojalo – klasu ljudi koji nisu samo trajno nezaposleni, nego i trajno nezaposlivi“ (Žižek, 2012b). Pored toga što postoje „...trajno nezaposleni i čitave države, regioni, koji su na neki način izbačeni...“, postoje i ljudi kojima je *uskraćen produktivni identitet*: „Koliko god blesavo zvučalo, niste samo eksploatisani ako vam kapitalista oduzima višak vrednosti, nego ste na neki

način potpuno eksploatisani, jer vam je potpuno uskraćen produktivni identitet, pošto čak, paradoksalno, ne možete ni da uđete u igru eksploatacije“ (Žižek, 2012b).

U uslovima u kojima rad postaje privilegija dolazi do raznih vidova zloupotreba, maltretiranja, eksploatisanja na radnom mestu, sve u cilju neoliberalne (ekonomske) politike smanjenja troškova i povećanja efikasnosti poslovanja. Fleksibilnost tržišta rada i stvarnost povremenih, privremenih i nesigurnih poslova sve većeg broja i to ponajviše mladih ljudi⁶⁸ – onih koji tek ulaze u svet rada – dovodi do stvaranja *prekariteta*. Sintagma *prekarni rad* se u Francuskoj u javnom diskursu počela artikulisati već sredinom prošlog veka, dok je pojam *prekaritet* upotrebio Pjer Burdije definišući ga kao jedan vid strukturalnog nasilja, kao „...sastavni deo jednog modusa dominacije novog tipa, zasnovanog na uspostavljanju opšteg i trajnog stanja nesigurnosti čiji je cilj da primora radnike na potčinjenost, na prihvatanje eksploatacije“ (Burdije, 1999: 98). Preko prekariteta i nezaposlenosti se, smatra Burdije, manipuliše nesigurnošću i stvara se čitava armija ljudi blokiranih strahom. Tako se, piše on, „lomi otpor, a kao cilj postiže samo poslušnost i potčinjenost naizgled prirodnim mehanizmima koji su tako sami sebi opravdanje. Te podređene dispozicije koje stvara prekaritet preduslov su za jednu 'uspeliju' eksploataciju, zasnovanu na podeli između onih, sve brojnijih, koji ne rade – i onih, sve manje brojnih, koji rade, ali rade sve više“ (Burdije, 1999: 99).

Pojam prekaritet, sve korišćeniji pojam kako u javnosti, tako i u naučnim krugovima, dodatno je popularisao Gaj Standing (*Guy Standing*), označivši ga kao *prekarijat* i određivši kao potencijalno „novu opasnu klasu“ (Standing, 2011).

Prema Standingu počevši od 70-tih godina XX veka, a u skladu sa neoliberalnom paradigmom prema kojoj rast i razvoj zavise od tršine kompetitivnosti, „jedna od tema je bila da države treba da povećaju fleksibilnost tržišta rada, što je za posledicu imalo prebacivanje rizika i nesigurnosti na radnike i njihove porodice. To je rezultiralo stvaranjem globalnog 'prekarijata', koji se sastoji od miliona ljudi širom sveta bez ikakvog sigurnog usidrenja. Oni postaju nova opasna klasa“ (Standing, 2011: 1).

Pojmovi *prekarijat* i *prekarizacija* izvorno vode poreklo „od latinske reči *precarius*, što znači neizvesno, ugroženo, opasno ili zavisiti od milosti drugog⁶⁹. U savremenom kontekstu u većini evropskih jezika u pitanju je igra reči: *proletariat* u kombinaciji sa *precarius*, reč koja se

---

⁶⁸ Prema podacima za Evropu za 2019. godinu – podacima Eurostata – 44% „zaposlenih“ u starosnoj grupi između 19 i 24 godine imali su samo privremene ugovore, u poređenju sa 14% populacije u celini (navedeno prema: Deganck, 2019).

⁶⁹ Latinski glagol *prekare* – moliti.

odnosi na životne okolnosti u kojima dugotrajna nesigurnost, nestabilnost i nepredvidljivost ugrožavaju mentalno i materijalno blagostanje ljudi. Iza koncepata krije se stvarnost u kojoj milioni ljudi u svetu rade na povremenim, privremenim, nezahtevnim i loše plaćenim poslovima, sa neizvesnim ugovorima ili samozaposleni, tj. žive u ekonomskoj i socijalnoj nesigurnosti“ (Ružica, 2015: 21).

Miroslav Ružica navodi da „iako je još uvek sve amorfno i fluidno, prvi uvidi ipak ukazuju da u evropskom prostoru prekarijat čine *tri osnovne grupe*:

1. 'suvišni ljudi' ili gubitnici iz kruga klasične radničke klase;
2. 'marginalizovani i isključeni' – migranti, ranjive grupe i osobe bez obrazovanja i kvalifikacija
3. 'kreativni prekarijat' – obrazovani ljudi, posebno omladina i mladi profesionalci koji su frustrirani vlastitim radnim i životnim statusom i izgledima“ (Ružica, 2015: 25-26).

Ekstenzija tržišnih principa u neekonomске sfere života proizvela je nova vrstu moralne filozofije koja nije postojala u klasičnom liberalizmu. Prema Polu Treanoru (*Paul Treanor*) ideja „emplojabilnosti“ je tako tipično neoliberalna ideja. „Emplojabilnost“ se postulira kao „moralna dužnost“ ljudi, a ogleda se u organizovanju života oko maksimiziranja sopstvenih prednosti na tržištu rada. Ideja da svako treba da bude preduzetnik je, takođe, tipično neoliberalna (Treanor, 2005).

Shodno neoliberalnoj predstavi o sebi kao preduzetniku uvek i svuda, nezaposlenost se isključivo tretira kao nesposobnost i kao stigma pojedinca, a ne kao strukturni problem društva. Još je sredinom prošlog veka sociolog Rajt Mils situaciju u kojoj je nezaposlenost opšti, javni i društveni problem, kao problem koji izvire iz socijalne strukture, a kada je lična, privatna poteškoća opisao na sledeći način: „Kada je u gradu od 100.000 stanovnika samo jedan čovek nezaposlen, to je njegova lična nevolja i mi s pravom očekujemo da će se u karakteru čoveka, njegovoj stručnosti i njegovim neposrednim mogućnostima zaposlenja naći leka za njegovu nezaposlenost. Međutim, kada se u jednom narodu od 50 miliona radnika i službenika, njih 15 miliona nađu bez posla, to je onda opšti, javni, društveni problem, te se ne možemo nadati da ćemo rešenje tog problema moći da nađemo u okviru mogućnosti za zaposlenje koje se pružaju bilo kome od njih, uzetih pojedinačno“ (Mils, 1998: 11-12).

Poljski marksistički sociolog Mihal Kalecki je još 1943. godine u eseju „Politički aspekti pune zaposlenosti“ istakao da iako u ekonomiji pune zaposlenosti dolazi do povećane ukupne kupovne moći masa i, posledično, do podizanja profita, otpor kapitalista proističe iz jedne druge

– *disciplinarne kategorije*. Kalecki ispravno primećuje da je u ekonomiji pune zaposlenosti izuzetno smanjen disciplinarni efekat koji se postiže rezervnom armijom nezaposlenih. Ekonomija pune zaposlenosti proizvodi značajne društvene i političke promene, pre svih slabljenje položaja i moći kapitalističke i jačanje položaja, svesti i samopouzdanja radničke klase: „Disciplina u fabrikama i politička stabilnost su više cenjeni od strane poslovnih ljudi nego profit. Njihov klasni instinkt im govori da je dugotrajna puna zaposlenost štetna sa njihove tačke gledišta i da je nezaposlenost integralni deo 'normalnog' kapitalističkog sistema“ (Kalecki, 1943: 326).

Ogromna rezervna armija nezaposlenih uvek je bila plodno tlo za razne vrste eksploatacije, disciplinovanja i zloupotreba. Dok se posleratni konsenzus između kapitala i rada odlikovao i „priznanjem“ brojnih *socijalnih i radnih prava*, dotle je u eri uzleta, a potom i trijumfa neoliberalne ideologije, te pobeđe kapitala nad radom, došlo do toga da su ona postepeno počela da blede i da se značajno smanjuju.

Pored zakonskih rešenja kojima se ukidaju brojna stečena socijalna i radna prava izborna u prošlosti, rešenja kojima se omogućava kroz navedene oblike fleksibilizacije načina zapošljavanja, radnog vremena i najamnina, kao i kroz razne oblike *outsourcinga* (*outsourcing*) ili „iznajmljivanja“ radne snage i sl., dakle, kroz zakonska rešenja koja praktično omogućavaju eksploataciju pretežno prekarnih radnika, može se reći da postoji i jedan drugi „savremeni“ fenomen zlostavljanja na radnom mestu koji je „rezervisan“ za one koji imaju nešto čvršće ugovore o radu i veća prava. Naime, u poslednjih nekoliko decenija kao sve češći fenomen o kojem se u javnosti sve više govori i koji je prepoznat i definisan u brojnim zakonodavstvima širom sveta, javlja se fenomen označen rečju *mobing* (i sličnim značenjskim pandanima, u zavisnosti od govornog područja, kao što su *bulling* i *work abuse*). Ovim se se terminima označava šikaniranje, maltretiranje, psihološko zlostavljanje na radnom mestu, koje najčešće biva „zamaskirano“, nedovoljno jasno prepoznato i još teže dokazivo. Kao moberi se ne pojavljuju samo poslodavci i „šefovi“, nego vrlo često i čitava mreža njima podređenih ljudi, koji, kroz razne oblike šikaniranja targetirane žrtve, imaju za cilj da se, u krajnjoj instanci, taj zaposleni sam odluči na otkaz. I da, shodno tome, ne bude osnova ni za kakvo pravno sankcionisanje, osim eventualno i tragično, za samu žrtvu.

V

NEOLIBERALNA SOCIODICEJA I KRIZA LEGITIMITETA

– NEOLIBERALIZAM POSLE SVETSKE (EKONOMSKE) KRIZE –

*... Oni koji dominiraju mogu da misle kako je opravdano što su nadmoćni,
a oni kojima se dominira mogu da kažu da ne greše što se pokoravaju.
Taj užitak legitimacije je živ, nije dovoljno biti bogat i moćan ili to ne biti,
u oba slučaja ljudi vole i da postoji pravedan razlog za to.*

Pol Ven, Kada je naš svet postao hrišćanski (312-394)

*Moralna gramatika mnoštva nije njena, već buržoaska,
ona se nametala hegemonističkim pristankom.*

*Dušan Marinković i Dušan Ristić,
Genealogija transformacija klasnih strategija: videti, govoriti, znati*

Dok su prvobitne teodiceje „opravdavajući“ boga objašnjavale stvarnost patnje *ljudskog roda uopšte*, kasnije su teodiceje, sa diferenciranjem društva na staleže, a potom na klase i slojeve, predstavljale *religijska objašnjenja za diskrepancije u društvenoj stratifikaciji*. Takvim je teodicejama religija istorijski objašnjavala i opravdavala zbog čega moćni, bogati i privilegovani treba da zadrže svoju moć i privilegije, opravdavajući ih kao znak „božanskog odobravanja“ njihovog napornog rada i moralne ispravnosti (McGuire, 1992, prema: Abazović i Škuljević (ur.), 2008: 262).

Na navedenom tragu kasnije se razvijaju, više ne nužno povezane sa religijskim uticajima, sekularne teodiceje ili *sociodiceje*, u bukvalnom prevodu društveno opravdanje, a u sociološki preciznijem *legitimisanje društvenih nejednakosti*, koje prevashodno *opravdavaju* ljudsku sreću i uspeh samo *jednog dela ljudi*, pri tome drugima „nudeći narative koji im pomažu da razumeju i da se izbore sa globalnom bedom, nepravdom i nejednakošću“ (Heins, 2004: 13).

Prvo sociološki artikulisano značenje sociodiceje povezuje se sa onim što je Maks Veber okarakterisao kao „teodiceja sreće“ (Weber, 1946: 271). Dok se prema Veberovom shvatanju *teodiceja patnje* odnosi na to kako religija objašnjava ljudsku patnju, suštinski se utemeljujući u nadi za spasenjem i nudeći, posledično, kompenzaciju u vidu obećanja, *teodiceja sreće* se „odnosi na nereligijske situacije i zbog toga se kvalifikuje (ne Veberovom terminologijom rečeno, *prim. S.K.S.*) kao 'sociodiceja'“ (Swedberg, 2005: 274). Ova vrsta teodiceje proističe

iz potrebe uspešnih ljudi, koji po pravilu nisu zadovoljni sa onim što imaju, da osećaju da imaju „pravo na sreću“, da budu „ubeđeni da su je zaslužili“, ali „iznad svega toga da je zaslužili u poređenju sa drugima“, jer takvi pojedinci hoće „da im bude dozvoljeno da veruju da su manje srećni to, takođe, zaslužili. Dobra sreća, prema tome, teži da bude legitimna sreća“ (Weber, 1946: 271). Pritom, ne teže samo pojedinci teodiceji ove vrste, već i grupe, jer svaka visoko privilegovana grupa razvija mitove o svojoj superiornosti (Swedberg, 2005: 274).

Pjer Burdije se nekoliko puta vraćao Veberovoj argumentaciji o potrebi ljudi da osećaju da su za svoj uspeh sami zaslužni, iako je u realnosti za njega zaslužna prvenstveno „dobra sreća“ (Swedberg, 2003: 303). Veberova „teodiceja sreće“ ili „teodiceja povlastica“ jeste, prema Burdijeu, jedna *sociodiceja*, koja se može odrediti kao „teorijsko opravdanje činjenice da su oni (dominantni, *prim.* S.K.S.) povlašćeni“ (Burdije, 1999: 48). Burdije govori o „teodiceji povlastica“ ili sociodiceji i kao o „rasizmu inteligencije“ – rasizmu dominantne klase kojim oni opravdavaju sopstveno „superiorno postojanje“ u okvirima datog društvenog poretka. Ovaj rasizam je suptilan, neprepoznatljiv, teško opažen, prepun eufemizama, reprodukovano transmisijom kulturnog kapitala i, neretko, korišćenjem nauke i naučnog diskursa (Bourdieu, 1980: 264). U modernom kapitalističkom društvu, smatra Burdije, obrazovni sistem operiše teodicejom sreće kako bi opravdao postojanje društvenih nejednakosti – oni koji su uspešni to jesu zato što su kompetentniji i obrazovaniji od drugih. Posledično tome, razvijaju se i verovanja da siromašni zaslužuju da budu siromašni zato što su neznalice, neobrazovani, itd. (Swedberg, 2003: 303).

U Veberovoj *Protestantskoj etici i duhu kapitalizma*, gde se problematizuje ideja „pozivnog rada kao bogom traženog“ može se sagledati snaga onostranog opravdanja i prihvatanja ovostranih društvenih nejednakosti – posledično, jedna sociodiceja, s obzirom da je „tretiranje rada kao poziva bilo za modernog radnika isto tako karakteristično kao za preduzimača odgovarajuće shvatanje zarade“ (Weber, 1989: 187).

Kapitalizam je pošto se institucionalizovao postao samodovoljan i nezavisan od duha kapitalizma, te je, posledično, mogao od radnika „bez ikakvih ovozemaljskih premija da iznudi volju za rad“ (Weber, 1989: 187). Međutim, on je „u vreme svog postanka trebao radnike koji će zbog *savjesti* ekonomskoj eksploataciji stajati na raspolaganju“ (Weber, 1989: 187).

Sa pojavom i eskalacijom svetske finansijske i ekonomske krize koja je počela 2007. godine, vezujući se 2008. za određene ključne događaje kao što je krah američke finansijske korporacije *Leman Braders (Lehman Brothers)*, te se postepeno iz SAD-a prelila na ostale delove sveta, kritike na račun neoliberalizma počele su da poprimaju izuzetno velike razmere.

Ova je kriza dovela u pitanje ne samo novu mogućnost transformacije neoliberalizma, nego i sam njegov opstanak. Međutim, vrlo brzo se pokazalo da su pogrešne i krajnje preuranjene bile analize koje su požurile da obelodane kraj neoliberalizma i da ga čak porede sa rušenjem Berlinskog zida i padom komunizma. Ne samo da je navedena komparacija bila pogrešna i da je ostavila otvorenim pitanje šta se to nalazi „sa druge strane zida“, nego i činjenica da su se procesi neoliberalizacije razvijali neujednačeno, te što, posledično, ni ne može biti reči o postojanju jedinstvenog i monolitnog karaktera neoliberalizma koji bi, kao takav, mogao doživeti takav „totalni“ slom i „totalnu“ krizu (Brenner i dr., 2014).

Vrlo brzo se pokazalo da se ova velika strukturna i sistemska kriza kapitalizma „rešila“ na način koji je doprineo tome da u svetu poraste broj milijardera: „Umesto preraspodele od bogatih ka siromašnima, države su svojim intervencijama samo osnažile postojeći trend preraspodele od siromašnim ka bogatima. Otuda ne čudi podatak da je kao posledica krize iz 2008. godine u svetu porastao broj milijardera i njihova ukupna imovina“ (Vuletić, 2013: 26).

U svetlu svega navedenog, pitanje koje se postavlja je odakle neoliberalna ideologija crpi svoj legitimitet, odakle joj opravdanje? I pored „... činjenice da se bogati danas bogate i dok spavaju, na načine koji nemaju nikakve veze sa uložnim trudom, preduzimljivošću ili štedljivošću“ (Varoufakis, 2020), što se dodatno pojačava i posle krize *produbljene* pandemijom virusa korona, dok oni sve malobrojniji „obični“ radnici – oni koji su imali sreće da ne izgube posao i čiji se obim posla samo uvećava – zaista izgaraju, gde pronalazi svoju sociodiceju? I da li joj je uopšte potrebna?

Pitanje koje se sve češće postavlja jeste kako se neoliberalizam samolegitimiše i kako legitimiše posledice četiri decenije duge neupitne ideologije. Činjenica je da od krize iz 2008. godine traje agonija neoliberalizma, agonija koja se sve jasnije ocrta i ispoljava u rušenju legitimiteta ove ideologije, odnosno u sve jasnijem uočavanju okrnjenosti legitimiteta neoliberalne paradigme.

O neoliberalizmu se, naime, ne može više govoriti kao o *pensamiento unico*, niti kao o podrazumevajućoj, neizbežnoj, jedinoj mogućnosti. Istovremeno, dok kritike na račun neoliberalizma i neoliberalne ortodoksije postaju sve glasnije, neoliberalizam i dalje opstaje u okamenjenim makroinstitucionalnim strukturama i „u naslijeđenim makro-institucionalnim pravilima igre – što je posljednje utočište neoliberalizma kao ideologije ‘živih mrtvaca’⁷⁰“ (Brenner i dr., 2014).

---

⁷⁰ O neoliberalizmu kao *zombi* ideologiji i ekonomiji („živih mrtvaca“) govori se zbog toga što je ona – kako to slikovito opisuje Ben Fajn (*Fine*) – u sadašnjoj fazi „... živa, ali nije ‘zdrava’, pošto je istovremeno... po dva

Vivijen Šmit (*Schmidt*) i Mark Tačer (*Thatcher*) u pokušaju da odgovore na pitanje *zašto su neoliberalne ideje toliko otporne* ističu da „postoji *pet* linija analize u objašnjavanju takve izdržljivosti: fleksibilnost osnovnih neoliberalnih principa; raskorak između neoliberalne retorike i stvarnosti; snaga neoliberalnog diskursa u raspravama; moć interesa u strateškoj upotrebi ideja i sila institucija u utemeljivanju neoliberalnih ideja“ (Schmidt i Thatcher, 2013).

Iako su sva ova objašnjenja dovoljno utemeljena, čini se da su upravo posljednje dve tačke suštinski ono što „mrtav, ali hodajuć“ neoliberalizam i dalje održava na globalnoj sceni. Upravo su moć interesa i sila institucija u upotrebi i utemeljivanju neoliberalnih ideja i dalje izuzetno snažne, uprkos tome što sama neoliberalna ideologija gubi na legitimitetu i što postoje sve glasnije reakcije kako na izuzetno veliku ekonomsku nejednakost na globalnom nivou (centar, poluperiferija i periferija), tako i u okvirima pojedinačnih država. U tom smislu, valja se složiti sa konstatacijom Kolina Lejsa (*Leys*, 1990) kada kaže „da bi neka ideologija bila hegemonijska, ona ne mora nužno biti omiljena. Samo je važno da nema ozbiljnog suparnika“ (prema: Brenner i dr., 2014).

Nebojša Katić tako smatra da „neoliberalna politika trijumfuje i onda kada je ideja potučena do nogu“ (Vuletić, 2013: 18), s obzirom da „moć neoliberalne ideje nije ni u njenom kvalitetu, ni u univerzalnosti, već u tome što je u stanju da kontroliše ekonomsku politiku, istovremeno blokirajući svaku kritiku. Snagu joj daju sile koje stoje iza nje, koje je inspirišu, promovišu i podržavaju“ (Katić, 2010). Upravo iz tog razloga što iza neoliberalnih politika „stoji krupni biznis koji oblikuje intelektualni, medijski i politički prostor... on izvodi pesimistički zaključak da će u budućnosti neoliberalizam ponovo prevladati“ (Vuletić, 2013: 18). To je osnovni razlog zbog kojeg, prema njegovim ocenama, neoliberalizam trijumfuje i onda kada su njegove ideje i učenja diskreditovani. Isti je slučaj i sa poslednjom krizom:

„Aktuelna kriza nije promenila ravnotežu snaga. Naprotiv. Finansijski sektor, ključni generator krize je spasen, dodatno ukрупnjen i ojačan. Pri tome je demonstrirao zapanjujuću moć – i kada je najslabiji, uspeva da iznudi onakvu ekonomsku politiku, kakva mu odgovara. U tržišnim ekonomijama neoliberalnog tipa svi su jednaki, ali je finansijski sektor 'jednakiji' od drugih... Sve dok su intervencije države isključivo u monetarnoj sferi, sve dok se novac upumpava u privilegovani finansijski sektor, a upravo se tako danas radi, neoliberali nemaju razloga za brigu. Taj model izlaska iz krize nije kenzijski kako se često i pogrešno sugerira. On je u skladu sa neoklasičnom školom i Fridman bi ga svesrdno podržao“ (Katić, 2010).

---

osnova 'nemrtva'. Najpre, ona u potpunosti parazitira na živima, odnosno hrani se njima, kako bi sebe održala u životu. Drugo, hraneći se tako, ona sve što dotakne uništava i dovodi u sopstveno stanje“ (Fajn, 2012: 178).

U svetlu svega navedenog jedno od ključnih socioloških pitanja koje je moguće postaviti jeste da li neoliberalizam, kojem je legitimitet odavno poljuljan, uopšte potrebuje jednu *sociodiceju*? Da li mu je uopšte potrebno „društveno opravdanje“ u vremenima transponovanja ekonomskih i tržišnih modela na sva područja (društvenog) života? U tom smislu, pitanje koje se postavlja je složenije od činjenice koja se ne može prenebregnuti i koja se postulira u ključu pobjede kapitala nad radom, odnosno u razumevanju snage, moći i interesa krupnog kapitala koji stoje u osnovi opstanka i „žilavosti“ neoliberalizma. Pitanje koje se postavlja tiče se posledica i, u krajnjem, mogućnosti reverzibilnosti sve veće apsolutizacije ekonomskih kategorija, koja se proteže od toga da se u osnovi legitimacije države nalazi famozni ekonomski rast, a u osnovi razumevanja lično profesionalnog pounutrašnjeni tržišni „mentalitet“ o sebi kao tržišnom akteru uvek i svuda.

U središtu neoliberalne sociodiceje povlašćenosti stoji *takmičenje* (Marinković, 2012: 95), ali i retorika *kompetencije* „koju prihvataju, naravno dominantni – to je u njihovom interesu – ali i drugi“ (Burdije, 1999: 48). Dakle, takmičenje kao isti onaj motiv koji, prema Torstenu Veblenu, počiva u temeljima početaka privatnog vlasništva i gomilanja bogatstva. Međutim, dok je nekada, prema Veblenovom mišljenju, bilo potpuno nevažno na koji je način „dokoličarska klasa“ (najimperativnije se, pak, *uzdržavajući od proizvodnog rada*), stekla *bogatstvo*, jer joj je ono, bez obzira na način njegovog sticanja, ali vezujući se uz nekakav podvig, pružalo suštinsku moć i počast (Veblen 2008: 89-100), neoliberalna sociodiceja teži da bude „legitimna sreća“, zaslužena sreća, da pobjednike u tom takmičenju prikaže kao kompetentne, sposobne, kvalifikovane i nadasve vredne i posvećene. Za razliku od vremena o kojem je Veblen pisao za koji je bila karakteristična „upadljiva potrošnja“ bogatih, danas se, pored iste te upadljive potrošnje, dominantno plasira i „upadljivo izgaranje“ – upečatljiva storija o vrlini radne etike bogatih – da li je reč o rijaliti zvezdama ili bogatim preduzetnicima – važno je da se pokaže „zasluženost“ bogatstva.

S obzirom da u središtu neoliberalne sociodiceje stoji takmičenje koje se, kada se primeni na pojedince, postulira kao ideologija *meritokratije* – to se i *nejednakosti* razumeju kao legitimne i zaslužene posledice pojedinačnih napora i penjanja na lestvici društvene hijerarhije kroz obrazovanje i rad. Problem sa ideologijom tamičenja, međutim, sastoji se u tome što se ono može smatrati fer i poštenim jedino kada postoje jednake (početne) šanse za sve u datoj utakmici, što se u postojećoj realnosti veoma retko i dešava.

Neoliberalna sociodiceja je kroz svojevrstu *doksu* imajući na raspolaganju *simboličku moć* kao „moć konstruisanja stvarnosti koja teži da ustanovi gnoseološki poredak, neposredno

značenje (smisao) sveta (posebno društvenog sveta)“ (Burdije, 1977: 25), praktično redukovala liberalno-demokratski i pravno-politički princip građanstva na ekonomski princip tržišnog aktera preduzimača-potrošača u svemu i svuda. Reč je o ekonomizaciji svih oblasti života i područja stvarnosti koje, stoga, svoj legitimitet (treba da) crpe iz uspešnosti u takmičenju na i oko tržišta.

U svetlu navedenog ima autora koji smatraju da ni (neoliberalnoj) državi više nije potrebna jedna sociodiceja, niti da je suočena sa *problemom legitimacije u (kasnom) kapitalizmu* o čemu je davno pisao Habermas (Habermas, 1982), dok god svoje uspehe vezuje sa uspesima tržišta. Tako Vendi Braun (Brown, 2005) podvlači da u neoliberalizmu „legitimacijski deficit nije problem za samu državu“, s obzirom da je ovde na delu stvaranje *nove vrste legitimacije* koja se ogleda u već spomenutom *služenju* države potrebama tržišta: „država otvoreno odgovara na potrebe tržišta, bilo kroz fiskalne ili monetarne političke mere, imigracijsku politiku, tretman prema zatvoreniciima ili strukture javnog obrazovanja“ (Brown, 2005: 41). Delujući „na taj način država nije više sputana opasnošću stvaranja legitimacijskih deficita kakve su predviđali socijalni teoretičari 1970-ih kao Nikos Pulancas (*Nicos Poulantzas*), Jirgen Habermas ili Džejms O’Konor (*James O’Connor*)“ (Brown, 2005: 41). Shodno navedenom, „neoliberalna racionalnost proširena na samu državu odražava uspešnost države prema njenoj mogućnosti da održava i hrani tržište te na taj način veže legitimnost same države uz uspeh tržišta“ (isto: 41). Rečima Nikole Mladenovića „...po pitanju pravne države Karl Šmit je nadjačao Jirgena Habermasa, odnosno za organizacioni princip pravne države izabran je suvereni decizionizam naspram javne sfere; optimističko uravnotežavanje demokratije i tržišta završava primatom tržišta“ (Mladenović, 2019: 21).

Na primeru Srbije kao „nedovršene neoliberalne države“ Mladenović upravo pokazuje to da „... akteri i mislioci tranzicije nisu u potpunosti razumeli samoproklamovani neoliberalizam i uticaj Karla Šmita na njega“ (Mladenović, 2019: 21).

VI

PROCESI NEOLIBERALIZACIJE U SRBIJI

Neoliberalizam ima jednu zanimljivu osobinu – da je nevidljiv. To mu je, doduše, zajedničko sa ostalim ideologijama dok su „u snazi“. One su ono „unknown knowns“, koje postaje poznato onda kada propadne ili kada ga osvetljava prisutna filozofija ili rivalske ideologije. Kod neoliberalizma je nevidljivost zaoštrenija, jer je on, makar na području Srbije, uspeo da neutrališe oba izvora osvetljenja, i filozofiju i rivalske ideologije.

Vladimir Milutinović, Nevidljivi neoliberalizam

U slučaju javnog interesa prevladalo je neoliberalno naspram socijaldemokratskog viđenja; po pitanju pravne države Karl Šmit je nadjačao Jirgena Habermasa, odnosno za organizacioni princip pravne države izabran je suvereni decizionizam naspram javne sfere; optimističko uravnotežavanje demokratije i tržišta završava primatom tržišta.

Nikola Mladenović, Srbija kao nedovršena neoliberalna država: politička, ekonomska i medijska logika

U Srbiji, kao i svugde u svetu, postoje brojne rasprave na temu neoliberalizma. Tendencija negiranja njegovog postojanja u Srbiji prisutna je kod (neo)liberalnih i libertarijanski usmerenih autora i, prevashodno, ekonomista. Najviše naučnih skupova, kao i ubedljivo najveći broj radova na temu neoliberalizma, održali su i napisali upravo ekonomisti. Sa jednog takvog skupa kao paradigmatična i snažna izjava koja se tiče (ne)postojanja neoliberalizma u Srbiji izdvaja se ona koju je izrekao Ljubomir Madžar: „Srbija sa neoliberalizmom ima onoliko veze koliko je imala Albanija Envera Hodže sa demokratijom“.⁷¹

Ovakva i slična negiranja se kod domaćih ekonomista uglavnom baziraju na priču o našoj zemlji, iako ne izostaje ni „svetska“ priča – ona o njegovoj snažnoj ideološkoj obojenosti, o neoliberalizmu u kojem nema ništa novo (što znači da on kao takav ni ne postoji), osim kao ideološko oružje i „babaroga“ koju levičari i „antiliberali“ koriste kako bi objasnili sve svetske nedaće, o njegovoj nedefinisanosti, te „emocionalno nabijenoj“ pežorativnoj konotaciji, bez ikakve potrebe za ulaženjem u detalje njegovog značenja, itd. Većina ovih kritika može stati u

---

⁷¹ Internet izvor: *Neoliberalizam se nije „primio“ u Srbiji*, RTV (https://www.rtv.rs/sr_lat/ekonomija/neoliberalizam-se-nije-primio-u-srbiji_306723.html).

izjavu profesora Ekonomskog fakulteta u Beogradu Milojka Arsića koji kaže „...da ako hoćete da diskreditujete neku ideju ili politiku, samo je nazovete neoliberalnom, a posle nema ni potrebe dokazivati da je to loše i zašto“.⁷²

Postoje autori koji, van ove ekonomske vizure, smatraju da u Srbiji neoliberalizam ne postoji zato što nikada nije uspostavljen liberalizam. Prema (u ovom smislu paradigmatičnom) mišljenju Vesne Pešić u Srbiji „... nema neoliberalizma, jer nikada nije bio uspostavljen liberalizam, koji je na Zapadu mutirao u neoliberalizam. Suština liberalizma su tri stvari: slobode i prava građana, nezavisno sudstvo i tržište. A sve je to ostalo i u neoliberalizmu, opet ponavljam, a kod nas nema ništa od toga“ (Pešić, 2014).

Sukobi između liberala i antiliberala – kako je to Madžar slikovito opisao kao „zjapeće konceptualne raseline između liberalno orijentisanih naučnika (L) i njihovih kolektivističkih, komunitarnih oponenta (AL)...“ (Madžar, 2014: 28) – zasnivaju se na dva pola preterivanja – s jedne strane su oni koji smatraju da neoliberalizma u Srbiji nije bilo i nema ni u naznakama, a na drugom polu oni koji insistiraju na stavu da su neoliberalne (ekonomske) politike potpuno uništile srpsku privredu, te da su isključivi ili najvećim delom glavni krivci za njenu propast. Retki su oni ekonomisti koji daju iznijansiraniju sliku, što ne znači da ih nema. Ali njihova vizura nikada nije samo ekonomska, što i jeste suština razumevanja kompleksnosti fenomena neoliberalizma i procesa neoliberalizacije.

Država Srbija se može okarakterisati kao partokratska država sa socijalističkim nasleđem, razorena nacionalističkim ratovima devedesetih godina, bombardovanjem, ekonomskim sankcijama i lošom ekonomskom politikom, ulančana sa neoliberalnim kapitalizmom poluperiferije. To znači da Srbija nije mogla biti izostavljena iz date političko-ekonomske konstelacije snaga, te je, kao i sve druge post-socijalističke zemlje u transformacijsko-tranzicijskim procesima „uvezla“ neoliberalne politike i manje ili više ih prilagodila svom lokalnom kontekstu.

Ključno pitanje koje se postavlja jeste u kojim to oblastima i u kojoj meri se detektuje postojanje neoliberalnih tendencija, odnosno pitanje je analiza transformacije određenih područja stvarnosti pod uticajem neoliberalizma. Kao oblasti u kojima se jasno mogu zapaziti neoliberalne tendencije u ovom radu se pored nezaobilaznih ekonomskih tendencija, apostrofiraju i oblasti radno-zakonodavne politike i socijalne zaštite, zdravstva i obrazovanja.

---

⁷² Internet izvor: *Šta je neoliberalizam na srpski način. Danas/Ekonomija* (<https://www.danas.rs/ekonomija/sta-je-neoliberalizam-na-srpski-nacin/>).

Ujedno, treba podsetiti na ono, o čemu je na više mesta u ovom radu bilo reči, a to je da se neoliberalizam u globalnim okvirima u prethodnih nekoliko decenija nametnuo kao nešto mnogo više od seta ekonomskih i političkih i doktrina. Njegov se uspeh prvenstveno temelji na tome što je uspeo da postane globalno dominantni način mišljenja i hegemonistički „zdravorazumski“ diskurs. U tim okvirima neophodno je razumeti i procese neoliberalizacije u Srbiji i demistifikovati konkretno značenje neoliberalne misli kao poželjne zamene za sve greške socijalističkog razdoblja, „glomazne“ države i javnog sektora, bolnih rezova posle kojih ćemo se oporaviti, potrebi promene svesti i sl.

U tranzicijski dominantni diskurs i ideološki narativ postepeno je počelo da se uvlači shvatanje koje se jednostavno može opisati rečenicom da je *privatno dobro, a državno loše*. Tako Vladimir Milutinović apostrofira da neoliberalna ideologija uvek „podrazumeva stavljanje negativnog predznaka uz ono što je državno (i javno), a pozitivnog uz ono što je privatno“ (Milutinović, 2012b). Dok se negiranje postojanja neoliberalizma u Srbiji prevashodno argumentuje sa stanovišta ekonomskih performansi i meri parametrima poput učešća države u ekonomiji, javnih rashoda u BDP-u, indeksom ekonomskih sloboda i sl., prema istom autoru, ovakvim se argumentima skrivaju dve stvari:

„Logika 'država (-), privatni kapital (+)' primenjuje se u svim državama sveta, nezavisno od toga koliki je udeo države u vlasništvu. S druge strane, kada govorimo o neoliberalizmu mi govorimo o normativnom okviru, o onome što 'treba', a ne samo o onome što 'jeste'. Dakle, s jedne strane, nikad nije dovoljno malo države da neka država ne bi bila 'etatistička', a s druge strane, nikada nije dovoljno 'rezova' da bi ona prestala da to bude. Isti normativni okvir poznat i pod imenom 'mere štednje', primenjuje se na sve države“ (Milutinović, 2012b).

Međutim, pored ovog poželjnog diskursa o privatnom kao boljem, neoliberalna matrica vidljiva je i u Srbiji u procesima *komodifikacije* i onih područja stvarnosti koja nisu (ili nisu prvenstveno tržišno orijentisana) poput socijalnog staranja, zdravstva, obrazovanja, nauke i naučnih istraživanja, kulture, itd. Dakle, onih područja koja imaju opšti društveni i javni značaj, a na koja se postepeno i manje ili više primetno pokušavaju primeniti sva ona pravila koja važe u ekonomskim aktivnostima i na tržištu i kojima u osnovi stoji dalja oplodnja kapitala – primena cenovnog mehanizma, konkurencija u trci za profitom, itd.

6.1. EKONOMSKE TENDENCIJE

Negiranje postojanja neoliberalizma u Srbiji argumentuje se prevashodno konkretnim ekonomskim parametrima kao što su nivoi javne potrošnje, udeo javnih rashoda u BDP-u, nivoi (de)regulacije/državnog intervencionizma, nivoi javnog duga, indeks (nivo) ekonomskih sloboda, broj zaposlenih u javnom sektoru, (ne)postojanje i obim državnog sektora privrede, zaštita vlasničkih prava, dodajući tu i opštije parametre kao što su pravna država i vladavina prava. Navešće se paradigmatična argumentacija:

„Kada se pogledaju podaci, dobija se matrica koja pokazuje da neoliberalizma u Srbiji nema ni u tragovima: da bi se Srbija smatrala zemljom u kojoj se primenjuje neoliberalna doktrina ona mora imati pravnu državu i vladavinu prava, nisku javnu potrošnju, visok nivo ekonomskih sloboda kao i nizak nivo poslovne regulacije. U Srbiji, sve je suprotno ovome. Srbija se pre može nazvati etatičkim čistilištem nego neoliberalnim rajem“.⁷³

„Ekonomске politike poslednjih 15-20 godina u Srbiji ne mogu se nazvati liberalnim. Neke politike su bile liberalne, ali neke su bile socijalističke, a neke opet nevezane za ideologiju već su samo služile da se održi vlast. Fiskalna politika je u većem delu tog perioda bila daleko od liberalne. Udeo javnih rashoda uglavnom je bio veći od 40 odsto BDP-a. Imali smo visok fiskalni deficit. U strukturi javnih rashoda imali veliki udeo neproaktivnih rashoda, kao što su rashodi za socijalnu zaštitu. Izdaci za penzije u Srbiji su bili među najvećim u Evropi. Subvencije su donedavno bile oko tri odsto BDP-a, što je među najvećim u Evropi. To nije neoliberalizam“ (Milojko Arsić)⁷⁴.

Navedena argumentacija, vidi se, targetira kao ključno državu i njeno „mešanje“ u ekonomiju, te njene prevelike, „neproaktivne“ rashode i sl. Neoliberalizam, smatraju oni koji negiraju njegovo postojanje (u Srbiji), podrazumeva slobodno tržište, meritokratiju, vladavinu prava. Ništa od toga u Srbiji, kažu, ne postoji. I to nije ni liberalizam, ni neoliberalizam, to je nasleđe socijalizma kojeg nikako da se oslobodimo, puki politički oportunistički ili eventualno „burazerski kapitalizam“, koji nema nikakve veze sa „pravim“ kapitalizmom. U osnovi ovakve ocene o „burazerskom“ ili *crony* kapitalizmu stoji mišljenje da su ljudi ti koji kvare „ovdašnji“ kapitalizam, njihova pohlepa i njihovo shvatanje poslovanja. Dakle, ljudi, njihova pohlepa,

---

⁷³ Internet izvor: (<https://libek.org.rs/sr/istrazivanje/2015/06/10/neoliberalizam-u-srbiji>).

⁷⁴ Internet izvor: *Šta je neoliberalizam na srpski način. Danas/Ekonomija* (<https://www.danas.rs/ekonomija/sta-je-neoliberalizam-na-srpski-nacin/>).

burazersko poslovanje, bez uviđanja da se sistemski problemi „burazerskog kapitalizma i neoliberalizma“ neće rešiti samo ukljanjanjem onog „burazerskog“ iz njega:

„U raspravama o neoliberalizmu i levici, ovaj sistemski problem treba da bude glavno pitanje, a ne ovaj navodno 'ljudski' problem, gde se radi samo o tome koliko nam je pohlepe ili 'burazerstva' potrebno. Bez sistemskog razmišljanja sve će se svesti na poviku na tajkune, kojima će u stvari glavni greh biti što nisu naši tajkuni, tajkuni iz naše 'crony' grupe“ (Milutinović, 2015).

Neoliberalne tendencije u Srbiji sastavni su deo konsolidovanja kapitalizma nakon 2000. godine. Srbija u tom smislu nije mogla biti izuzeta iz dominantne i dominirajuće logike tržišne privrede i odnosa koji u njoj vladaju. Ujedno, u Srbiji – kao ni nigde u svetu – se ne može govoriti o postojanju neoliberalizma kao nekakvog monolitnog i jedinstvenog pravca kretanja. Ne radi se, niti se nigde nije radilo o jedinstvenosti nekog pravca i plana nego o ... „turbulentnim strujama neravnomernog geografskog razvoja“ (Harvi, 2012: 117). Zato je i preciznije govoriti o neoliberalnim tendencijama i procesima neoliberalizacije, odnosno o transformisanju različitih područja stvarnosti pod uticajem neoliberalizma i konkretnih neoliberalnih politika, te njihovoj ulančanosti i (ne)spojivosti sa datim političkim, kulturnim i društveno-istorijskim kontekstom.

Kada je reč o o primeni neoliberalizma na ekonomsku politiku u Istočnoj Evropi od 1990., te Evroaziji (državama bivšeg Sovjetskog Saveza), a potom i na Balkanu od 2000. godine, te susretu (neoliberalnog) kapitalizma sa državama koje su prolazile i neke još uvek prolaze kroz tranzicijsko-transformacijske procese, moglo bi se reći da sve ove zemlje spadaju u sledeća dva tipa neoliberalizacije prema tipologiji Boba Džesopa (Džesop, 2012). Naime, neke od tih zemalja su prošle najradikalniju tzv. *neoliberalnu sistemsku transformaciju* (sa njom je pokušano na primer u Poljskoj i Rusiji), dok su druge prošle i prolaze kroz tzv. *neoliberalne programe strukturnog prilagođavanja*. Srbija bi se mogla svrstati u ovu drugu grupu. *Neoliberalni programi strukturnog prilagođavanja* podrazumevaju procese restrukturisanja i promena režima koji su po karakteru više egzogeni i nameću ih vodeće kapitalističke zemlje i/ili transnacionalne ekonomske institucije i organizacije. Ovi procesi uključuju usvajanje neoliberalne ekonomske politike u skladu sa Vašingtonskim konsenzusom, kao delom uslova za odobravanje finansijske i drugih vrsta pomoći privredama pogođenih krizom (Džesop, 2012: 198).

Kako apostrofiraju Hilari Apel i Mičel Orenstejn (*Hilary Appel and Mitchell A. Orenstein*, 2016) „neoliberalne reforme su u postkomunističkoj Evropi i Evroaziji napredovale dalje nego

što je većina analitičara očekivala. Ne samo da je većina vlada od početaka devedesetih godina primenila politike Vašingtonskog konsenzusa, koje su obuhvatale privatizaciju, makroekonomsku stabilizaciju i liberalizaciju trgovine i cena, već su nastavile sa procesima liberalizacije i dvehiljaditih u sklopu priprema za članstvo u EU“ (Appel and Orenstein, 2016: 314). Države poput Poljske su postavile tempo reformi počevši od 1990. godine, dok su balkanske zemlje poput Srbije i Hrvatske uspele dramatično da se liberalizuju (iako mnogo kasnije) uprkos ratovima i političkim promašajima. Istočnoevropske i evroazijske zemlje su nastavile da se reformišu mnogo duže nego što su predviđali politički ekonomisti i to pod vladama različitih političkih usmerenja (Appel and Orenstein, 2016: 314). Autori napominju da su u nekim zemljama Istočne Evrope i Evroazije neoliberalne reforme otišle dalje nego što je to slučaj u zemljama uspostavljenih tržišnih ekonomija Zapadne Evrope i Severne Amerike, odnosno da su neke zemlje „... sprovodile još radikalnije ekonomske reforme nego što je savetovala EU, uključujući poreze na stan, privatizaciju penzionog fonda, smanjenje stope poreza na dobit, ekstremni monetarizam i nezavisnost centralne banke. Neke od ovih avangardnih neoliberalnih reformi politike nisu uspele pod političkim, ekonomskim i kulturnim ograničenjima većine uspostavljenih tržišnih ekonomija Zapadne Evrope i Severne Amerike, ali su široko prihvaćene u Istočnoj Evropi i delovima bivšeg Sovjetskog Saveza“ (Appel and Orenstein, 2016: 314). Iako autori na navedeno gledaju kao na „...jednu od velikih neobjašnjivih misterija tranzicije“ (isto: 314), ipak kasnije daju i jedno potpuno suvislo objašnjenje: „Ključni faktor u prihvatanju neoliberalizma u Istočnoj Evropi i Evroaziji, a posebno avangardnog neoliberalizma, bila je dinamika usvajanja neoliberalnih reformi kao signala za impresioniranje potencijalnih investitora i privlačenje kapitala“ (Appel and Orenstein, 2016: 316)

Neoliberalne tendencije u Srbiji jasno se mogu zapaziti u brojnim oblastima – u zdravstvu, obrazovanju, u oblasti rada i radno-zakonodavne politike, socijalne politike, itd., a koji su posledica ne samo egzogenih, nego i endogenih transformacija pod uticajem neoliberalne filozofije, etike i metrike preduzetništva, kompetitivnosti i profitabilnosti. Kada je reč o *ekonomskim* neoliberalnim politikama i praksama one su u Srbiji sastavni deo konsolidovanja kapitalističkog sistema nakon poslednje decenije XX veka – perioda „blokirane transformacije“ (Lazić, 2011) – posle petooktobarskih promena 2000. godine i početaka perioda „deblokirane transformacije“ (Lazić, 2011). Te se tendencije ogledaju u manjoj ili u većoj meri u *finansijskom sektoru* (restrukturiranje velikih banaka, monetarna stabilizacija), u *sektoru investicija* (dominacija inostranih ulaganja) i u *opsegu implementacije načela Vašingtonskog*

konsenzusa (Lazić, 2011: 64). Domaći ekonomski kritičari neoliberalizma apostrofiraju ekonomske mere koje se ističu kao one koje su, prema njihovom mišljenju, nepovoljno uticale na domaću privredu i životni standard građana, a koje se odnose na stepen implementiranja načela Vašingtonskog konsenzusa i prevashodno posledice brze i izuzetno velike liberalizacije uvoza i sveobuhvatne privatizacije. Navedeno je, smatraju oni, dodatno eskaliralo ili se pokazalo u jasnijem svetlu sa izbijanjem svetske ekonomske krize (vidi: Kovačević, 2012, Dušanić, 2012, Šojić, 2014, Drašković, 2015, itd.).

Tako Božo Drašković kao *osnovne neusphe* neoliberalne ekonomske politike u Srbiji (bazirane na principima brze privatizacije, deregulacije i liberalizacije) navodi: „sлом industrijskog sektora⁷⁵; neodrživi inicijalni rast BDP-a kao rezultat transfera društvene i državne svojine; rast javnog duga kao posledice nedovoljne proizvodnje i nesrazmernog nivoa potrošnje u odnosu na realni ekonomski rast; rast i održavanje visokih stopa nezaposlenosti kao posledici pada investicija i raspada tržišta prethodne Jugoslavije i promenljiv ritam privlačenja stranih direktnih investicija“ (Drašković, 2015: 23). Kao dobri ekonomski pokazatelji se mogu izdvojiti „obuzdavanje inflacije i rast deviznih rezervi“ (Drašković, 2015: 23).

Prema analizama Milana Šojića (Šojić, 2014) prebrza ekonomska i finansijska *liberalizacija* u Srbiji⁷⁶, zajedno sa tranzicijom, dovela je do:

- „velikog rasta uvoza, povećanja spoljnotrgovinskog deficita, deficita platnog bilansa i povećanja spoljne i unutrašnje zaduženosti;
- do gubitka dela inostranih tržišta, pa čak i dela unutrašnjeg tržišta (tekstila, obuće i odeće, nameštaja, trgovine na malo i dr.), s obzirom da su domaći subjekti, oslabljeni sankcijama i ratnim razaranjima, bili nepripremljeni ili pak nedovoljno pripremljeni za ubranu liberalizaciju spoljnotrgovinske razmene;
- do povećanja unutrašnjeg i spoljnog javnog duga i povećanja ukupnog spoljnog duga;
- to je dalje dovelo do usporavanja unutrašnje ekonomske aktivnosti, smanjenja zaposlenosti i povećanja nezaposlenosti;

---

⁷⁵ Drašković navodeći podatke o stanju industrijske proizvodnje i posledicama deindustrijalizacije zemlje iznosi podatak prema kojem je učešće industrijske proizvodnje u BDP-u u Srbiji 2010. godine iznosio 15,9% i bio je manji čak i od onog iz 1960. godine – 16,5%. Maksimalno procentualno učešće industrijske proizvodnje u BDP-u je zabeleženo 1980. i iznosilo je 25% (Drašković, 2015: 24).

⁷⁶ Navedeno u manjoj ili većoj meri važi i za druge tranzicione zemlje Jugoistočne Evrope koje su išle ovim putem (vidi: Šojić, 2014).

- povećanje spoljne zaduženosti u uslovima ekonomske, finansijske i političke globalizacije je dovelo do osetnog jačanja spoljnih uticaja i slabljenja suvereniteta prezaduženih država i povećanja zavisnosti od inostranih finansijskih izvora (primer Grčke i drugih zemalja);
- u uslovima niske konkurentnosti privrede u znatnom delu zemalja Jugoistočne Evrope, uključujući Srbiju i većinu okolnih zemalja, u uslovima liberalizacije i tranzicije, došlo je do znatnih promena vlasničke strukture u realnom sektoru privrede, u trgovinskom sistemu i bankarsko-finansijskom sistemu, sa znatnim povećanjem udela inostranog vlasništva“ (Šojić, 2014: 250).

Srbija, kao zemlja sa razorenom ekonomskom infrastrukturom, devastirana ratovima, sankcijama, bombardovanjem je, tada kao republika u okviru SR Jugoslavije, od 2000. godine krenula putem kojim su posle pada Berlinskog zida krenule tranzicione zemlje Centralne i Istočne Evrope, kao i bivše zemlje Sovjetskog Saveza:

„Sa takvom ekonomskom zaleđinom pokrenut je program strukturalnog prilagođavanja privrede uz treći talas privatizacije, diktiran od strane MMF-a i Svetske banke, u osnovi sličan sa drugim programima ovog tipa u regionu. Program se zasniva na zahtevima za uklanjanjem svih prepreka za međunarodnu trgovinu i strane investicije, privatizacijom javnih usluga, fleksibilizacijom tržišta rada i smanjenjem svih socijalnih troškova. Određeni su prioriteti reforme domaćeg sektora, uključujući primenu privatizacije i strukturalnih reformi kao i politike, sa ciljem ohrabivanja stranih direktnih investicija, eliminisanja neobučenosti tržišta rada, smanjivanja rigidnosti legislative u ovoj oblasti, unapređenja liberalizacije trgovine, smanjenja javnog sektora i opšteg nivoa javne potrošnje (*European Commission, 2004*)“ (Dokmanović, 2017: 46).

Kao i u svim zemljama u tranziciji, ovde su se ti procesi dešavali, nametali i uspostavljali „odozgo“ i uglavnom su imali karakter onoga što je Naomi Klajn (*Klein*) okarakterisala kao „šok terapija“ i „kapitalizam katastrofe“ (Klajn, 2009). U tom smislu, neoliberalizacija je u Srbiji, kao i u drugim zemljama u tranziciji, „morala da ima karakter implementacije, to jest, odozgo upravljano procesa“ (Lošonc, 2007: 105), pri čemu je u ovim državama, a za razliku od starih zapadnih država blagostanja, primetna značajno veća tendencija izostanka mehanizama *socijetalne zaštite i kontrapokreta* (vidi: Lošonc, 2007).

Lošonc tako navodi podatke za bivše socijalističke zemlje koje su se priključile EU i koje se, uz ne male razlike, odlikuju i nekim značajnim zajedničkim tendencijama. Dok se, apostrofira Lošonc, „EU harmonizovala upravo na osnovu konvergirajućih normi

neoliberalizacije... elementi intervencije u socijalnu sferu su ostavljeni diskrecionoj politici pojedinih država“ (Lošonc, 2007: 105).

Uz uvažavanje različitosti među starim zapadnim državama blagostanja, kao i novijim članicama EU – zemljama postsocijalizma, Lošonc targetira neke njihove zajedničke tendencije. Ove tendencije *za ocenjivanje državnih učinaka u tranziciji* govore u prilog tezi o većem izostanku „zaštitnih“ mehanizama u postsocijalističkim zemljama u odnosu na zapadne zemlje članice:

- „neke zemlje iz reda pomenutih zemalja nisu čak ni 2003. dostigle nivo GDP iz 1989; a realne najamnine iz 2000. su u sedam zemalja bile manje nego 1989; (samo su Poljska, Mađarska, Slovenija i Slovačka bile u mogućnosti da premaše GDP iz 1989);
- i na početku trećeg milenijuma ostaje stabilna razlika između GDP u različitim delovima Evrope, jer je 2000. polovina zemalja koje su se kandidovale imalo 50% GDP per capita u odnosu na prosek EU-15 (Slovenija i Kipar su imali 70%), a to dovodi u sumnju mogućnost simultanosti ekonomske konvergencije i socijalne harmonizacije na evropskom planu;
- kvalitativne ocene o učincima na polju blagostanja beleže slabije efekte u tranzicijskim zemljama nego u drugim zemljama EU; 2000. su u EU-15 državni izdaci bili u proseku 27,3% u odnosu na GDP, dakle, čak i u slučaju Slovenije, koja slovi kao najuspešnija u trci za tranzicionim dobicima, mora se reći da sa 25% izdvajanja socijalnih izdataka u odnosu na GDP zaostaje u odnosu na prosek zapadnih članica EU;
- nejednakost je veća u postsocijalističkim zemljama, dovoljno je navesti podatak da je na kraju poslednje dekade XX veka Gini-koeficijent u pomenutim zemljama bio 31,9 u odnosu na zapadnoevropski prosek od 26, a da se ovakav koeficijent približava koeficijentu u SAD (34);
- uprkos tome što su tranzicijske zemlje imale različite faze transformacije (od tranzicione recesije do rekonstitucije, odnosno, imale su različite generacije reformi), nezaposlenost je ostala konstantna u ovom delu Evrope; pri tome radi se o dugoročnoj nezaposlenosti (duža od godinu dana) čija stopa je u deset novih članica bila 7,1% u odnosu na 3,3% u zemljama Zapadne Evrope;
- mere tzv. pasivne i aktivne politike prema tržištu rada su mnogo slabije u tranzicijskim zemljama, državni izdaci za 'pasivnu politiku' su iznosili 0.06 u zemljama koje su se približavale EU (američka stopa je ista), a ista stopa je iznosila 0.26 kod zapadnih članica, (inače 0.23 je prosek u zemljama OECD); državni izdaci za aktivnu politiku prema radu su iznosili 0.04 u Srednjoj i Istočnoj Evropi, i to u odnosu na 0.16 kod ranijih članica EU;
- u privatnim sektorima koji nastaju u tranzicijskim zemljama nema sindikata, što znači da je ostvarena neoliberalna projekcija radne snage kao fleksibilnog faktora proizvodnje, to jest, došlo je do pomeranja odnosa moći prema kapitalu; ova ocena stoji čak i u onim slučajevima

gde je došlo do značajnog ekonomskog oporavka posle recesionih tendencija, jer nije došlo do osnaženja politike rada i sindikata; ako se fleksibilnost posmatra na skali od 1-7, prosek EU je 2,9, a isti prosek je u postsocijalističkim zemljama 4,6;

- 'pokrivenost radnika sindikalnim organizacijama' je 24,6% u nedavno priključenim članovima EU, a u 'starim' evropskim zemljama isti podatak iznosi 38,2%; doduše, pad stope sindikalizovanosti se može registrovati i u zapadnim zemljama EU, ali je pad neuporedivo veći u srednje i istočnoevropskim zemljama; istraživanja pokazuju da kolektivni sporazumi u novim članicama EU ne pokrivaju najznačajnije dimenzije rada, nego ostaju samo na tematizaciji dinamike nominalne najamnine; dakle, ne postoji namera ni od strane države ni od strane poslovnog sektora u pogledu pospešivanja socijalnog dijaloga i stvaranja društva sa jačom socijalnom inkluzijom;
- poreska politika se isto tako orijentiše shodno neoliberalnom programiranju društva, jer se manja poreska stopa razrezuje na kapital, a veći porezi se razrezuju na rad i na potrošnju“ (Lošonc, 2007: 106-107).

6.2. RADNO ZAKONODAVNA POLITIKA I SOCIJALNA ZAŠTITA

Sve promene koje su se dešavale u ekonomskoj sferi bile su praćene značajnim pomeranjima u socijalnoj sferi. Čak i oni dobri ekonomski pokazatelji koji su se već na počecima tranzicije ogledali u znatnoj makroekonomskoj stabilizaciji, obuzdavanju inflacije i dobrom rastu, nisu bili praćeni zadovoljavajućim socijalnim pokazateljima, s obzirom na prateće tendencije izražene najpre u posledicama privatizacionih procesa, a potom i u merama štednje posle svetske ekonomske krize. U tom smislu, ekonomski oporavak početkom novog milenijuma nije bio praćen rastom zapošljavanja, niti smanjenjem nezaposlenosti. Upravo suprotno, kao posledica privatizacije preduzeća u društvenoj svojini vrlo brzo je počeo da raste broj novonezaposlenih koje „sporo rastući privatni sektor nije mogao da asimilira“ (Dokmanović, 2017: 46). Od prodaje preduzeća najmanje su profitirali njihovi nekadašnji radnici, oni koji su u privatizacionim procesima ostali bez posla i koji su već tada označeni kao gubitnici tranzicije. Veliki broj novih vlasnika nije privatizovao preduzeća zarad održavanja, razvijanja ili unapređivanja proizvodnje i poslovanja, nego zarad dalje preprodaje i zarade. U takvim uslovima jedino je profitirao vrlo uzak sloj izuzetno bogatih ljudi, dok su pripadnici pretežno srednje klase, koja je postepeno počela da se rastače, i oni zaposleni u državnim preduzećima, privremeno osetili dobitak u vidu povećanja prihoda kao posledica priliva sredstava u državnu kasu.

Svojevrsno „otrežnjenje“ je došlo sa sve jasnijim pomaljanjem posledica svetske ekonomske krize i još većim rastom nezadovoljstva, koje je kulminiralo 2012. godine kada su demokratske vlasti smenjene na talasu ogromnog nezadovoljstva upravo gubitnika tranzicije. Potom je usledila racionalizacija javnog sektora, ograničenje broja zaposlenih u javnom sektoru, iskazana i u merama *zabrane zapošljavanja* donesenih krajem 2013. (koje su bile na snazi sve do 01. januara 2021.). Ovom merom su najviše bili pogođeni zdravstvo, obrazovanje, ustanove kulture, i sl., dovodeći „do prekarizacije rada u javnom sektoru“ (Stojiljković, 2019b: 864). Čini se da je tek tada počeo da se oseća snažniji pritisak s obzirom da su posledice sve više i jače počeli da osećaju i pripadnici srednjih slojeva.

Do svega navedenog došlo je kroz postepeno prilagođavanje socijalne politike u oblastima rada, socijalne zaštite, obrazovanja, zdravstva itd. sa dominantnom neoliberalnom matricom i njenom ulančanošću sa domaćim i lokalnim društveno-istorijskim kontekstom. Kako napominje Danilo Vuković, Srbija, kao i sve druge zemlje, nije mogla biti izuzeta iz procesa transformacije *socijalnih prava*, koja su, „iako nova pojava... pred većim izazovom nego mnoga druga. Tek što su dobila 'pravo građanstva' u drugoj polovini prošlog veka, promene u kapitalističkoj proizvodnji, neoliberalna ideologija i globalizacija, stavili su ih pred veliki test“ (Vuković, 2017: 9). Ovaj „talas pritiska na socijalna prava polako se preliva na zemlje poluperiferije... i dovodi do trke ka dnu... u pogledu zaštite prava radnika, siromašnih i socijalno isključenih, mladih, nezaposlenih“ (Vuković, 2017: 9). Ono što je posebno indikativno je to što Vuković u svojoj knjizi *Preoblikovanje neoliberalizma: socijalna politika u Srbiji* dokazuje da su pored elite, važnu ulogu u procesu oblikovanja navedene oblasti u Srbiji imali i *srednji slojevi* i njihovi interesi (Vuković, 2017).

Vuković napominje da je u oblasti obrazovanja (svih nivoa), oblasti rada i socijalne zaštite, u područjima kojima se posebno bavio u navedenoj studiji, „početni koncept reforme inspirisan neoliberalnom agendom. Taj akademski i politički izvor inspiracije posredovan je, zapravo, izveštajima i uticajima međunarodnih organizacija“ (Vuković, 2017: 163).

U oblasti radnog zakonodavstva u Srbiji je već 2001. godine došlo do značajnih izmena sa donošenjem novog *Zakona o radu* koji je pratio trend liberalizacije po uzoru na druge tranzicione zemlje. Suština *liberalizacije radnog zakonodavstva društava u tranziciji*, prema Nadi Novaković, sastoji se u:

- „smanjenju i ukidanju već dostignutih prava iz rada;
- marginalizaciji sindikata i sindikalnih sloboda;

- smanjenju prava na kolektivno pregovaranje i sklapanje kolektivnih ugovora svih nivoa;
- restrikciji prava na bezbedne uslove rada;
- ukidanju osnovnih standarda i pretpostavki za dostojanstven rad i život radnika i njegove porodice“ (Novaković, 2014: 350).

U Srbiji je već sa pomenutim *Zakonom o radu* iz 2001. godine „započet proces smanjivanja obima i kvaliteta prava zaposlenih koji nije do danas prekinut“ (Vuković, 2017: 265). Njime je pojačana „fleksibilizacija zapošljavanja i otpuštanje radnika, smanjena otpremnina otpuštenim radnicima i u znatnoj meri su olabavljene obaveze poslodavaca prema zaposlenima“ (Dokmanović, 2017: 47). U takvim uslovima Srbija se susrela sa *problemom prekarnog rada*, koji pored opštih karakteristika, uzroka i praksi, ima i neke specifičnosti vezane za lokalni kontekst „... koje proizlaze iz nefunkcionisanja pravne države: stranački klijentelizam, zloupotreba radne regulative i odsustvo reakcija inspekcije u slučaju kršenja zakona“ (Bradaš, 2019: 44).

Čitavi setovi naknadnih zakona i podzakonskih akata koji su regulisali oblast radne legislative samo su dublje gurali radnike u „fleksibilne“ i prekarne radne odnose. Ovde se posebno može istaći *Zakon o radu* koji je usvojen na leto 2014. godine: „Kao uvod u program fiskalne konsolidacije i kao znak dobre volje prema stranim investitorima i međunarodnim organizacijama koje pozivaju na deregulaciju tržišta rada radi povećanja konkurentnosti srpske privrede, u julu 2014. godine usvojene su značajne izmene Zakona o radu... Iako se za neke od izmena može reći da predstavljaju pozitivan pomak, većina usvojenih amandmana na postojeću radnu legislativu negativno je uticala na kvalitet zaposlenosti i životni standard radnika“ (Aleksić i Arandarenko, 2020: 16). Kao najsvežiji primer se može istaći i *Zakon o agencijskom zapošljavanju* iz 2019. godine „koji bi trebalo da reguliše oblast ustupanja zaposlenih, poznatiju kao 'lizing' radnika“ (Reljanović, 2019). Uz napomenu da je dobro što je zakon uopšte donet, s obzirom da ozakonjuje oblast čija je pravna regulativa nedostajala celu deceniju, Reljanović konstatuje da su „interesi krupnog kapitala, ovoga puta oličenog u velikim agencijama za lizing radnika, još jednom... pokazali kako se efikasno lobira za donošenje zakona“ (Reljanović, 2019). Ujedno, ovaj je zakon, napominje Reljanović „... ironično počeo da se primenjuje na samom početku korona-otpuštanja, pokazao zašto je loš i zašto agencijski radnici nisu gotovo ništa dobili njegovim usvajanjem. Ali to je i bila namera zakonodavca, pa se može reći da je ZAZ uspešno položio prvi neoliberalni test“ (Reljanović, 2020).

Položaj radnika (zaposlenih) u Srbiji se konstantno pogoršava i sa opadanjem snage i moći *sindikata*, kao onih koji su tradicionalno čuvali i štitili njihov ekonomski i socijalni položaj. Oni se u Srbiji „od početka tranzicije suočavaju sa problemom smanjenja stope sindikalizovanosti zbog gašenja radnih mesta u sektoru industrije i narastanja zaposlenosti u uslužnom, privatnom sektoru koji nije tradicionalno uporište sindikata“ (Bradaš, 2019: 44). Neoliberalizam, više je puta napomenuto, gaji animozitet i netrpeljivost prema svim oblicima kolektivnih nastupa i kolektivnih borbi, pa tako i prema sindikatima „tvrdeći da sindikalna aktivnost može samo da šteti tržištu i proizvede dugoročnu nezaposlenost i slabu efikasnost“ (Stojiljković, 2019a: 23-24).

Kako napominje Zoran Stojiljković Srbija „na globalnom indeksu sindikalnih prava – godinama unazad dobija 4 što označava sistematsko kršenje sindikalnih prava. Ne radi se proizvoljnoj oceni već o složenom, kompozitnom indeksu koji se sastoji od 5 elemenata sa 97 pokazatelja. Njih upravo čine kolektivna prava zaposlenih na: (1) građanske slobode, (2) pravo na osnivanje sindikata, kao i prava na (3) sindikalne aktivnosti, (4) kolektivno pregovaranje i (5) štrajk“ (Stojiljković, 2019b: 866). Prema analizama istog autora „aktuelno stanje industrijskih odnosa u Srbiji i većini drugih zemalja u tranziciji ima šest svojih temeljnih karakteristika:

- 1) nekoordinirani sindikalni pluralizam;
- 2) sve manju stopu sindikalizovanosti;
- 3) sve više preduzeća bez sindikata;
- 4) sve restriktivnije radno zakonodavstvo, uključivši i norme kojima se reguliše delovanje sindikata;
- 5) istovremeno odsustvo dovoljno relevantnih poslodavačkih organizacija i
- 6) nedovoljno razvijen socijalni dijalog“ (Stojiljković, 2019b; Stojiljković, 2020).

Parelelno sa pogoršanjem položaja zaposlenih, u Srbiji je mnogo gori položaj nezaposlenih lica i načina na koji država rešava ovu oblast. Naime, država prateći *neoliberalnu ideološku matricu služenja tržištu* sa sebe skida teret dužnosti da ispuni svojim građanima pravo na rad, odnosno da im obezbedi zaposlenost. Namesto toga stoji tendencija države da što veći broj stanovnika učini *zapošljivim* „...neoliberalna transformacija dovodi do fokusa na politike povećanja zapošljivosti, a ne zaposlenosti“ (Vuković, 2017: 289). Ovo u praksi praktično znači da država preko *Nacionalne službe za zapošljavanje* vrši obuke, dokvalifikacije i prekvalifikacije nezaposlenih u skladu sa potrebama tržišta rada i zahtevima poslodavaca.

Dokvalifikacije se ne odnose samo na nezaposlene bez ikakvih kvalifikacija. Od brojnih obrazovnih za tržište rada nepotrebnih profila, među kojima prednjače diplomirani i master studenti sa društvenih i humanističkih fakulteta, koji godinama, pa i decenijama provode na biroima za zapošljavanje, se tako traži da se dokvalifikuju, prekvalifikuju, te steknu nove veštine i znanja koja su potrebna tržištu rada.

Ujedno, zakoni o zapošljavanju, kao i strategije koje su pratile navedenu oblast tendenciozno su od samih početaka uređivanja ove oblasti bili prilagođeni interesima i potrebama poslodavaca: „Nova politika zapošljavanja u mnogim svojim aspektima stavlja na prvo mesto interese poslodavaca tako što se zalaže za fleksibilne oblike zapošljavanja sa manjim pravima radnika“ (Vuković, 2017: 271). Već su sa prvim zakonom koji reguliše problem zapošljavanja i osiguranja u slučaju nezaposlenosti smanjene naknade za nezaposlene, što je bio slučaj i na počecima tranzicije u drugim tranzicionim zemljama Centralne i Istočne Evrope: „Prve zakonske promene u oblasti zapošljavanja doneo je Zakon o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti iz 2003. godine. Njime su smanjeni iznosi i dužina naknada za nezaposlenost u odnosu na prethodna rešenja“ (Vuković, 2017: 272).

Prema analizama Danila Vukovića, Srbiju kada je reč o problemima (ne)zaposlenosti odlikuje:

- 1) „veoma veliki broj ljudi koji nema posao ili uopšte više ni ne pokušava da ga nađe;
- 2) znatan broj onih koji rade, ali ne uspevaju da obezbede dovoljno prihoda sebi i svojim porodicama i
- 3) mala podrška onima koji izgube posao“ (Vuković, 2017: 275).

U Srbiji od početaka tranzicija, i kada je prolazila kroz periode ekonomskog rasta, nije dolazilo do rasta zaposlenosti ili standardne zaposlenosti. Napominjući da je „posebno negativan uticaj na broj zaposlenih imala i ekonomska kriza... između 2008. i 2012. godine, broj zaposlenih opao je za 600.000“ (Vuković, 2017: 275), Vuković iznosi i podatak da je „2016. godine Srbija ima pola miliona zaposlenih manje nego 2000. godine“ (isto: 275). S druge strane, u periodima kada se i beleži rast broja zaposlenih (pitanje statističkog tretiranja zaposlenih lica je, doduše, posebno problematično), kao što je na primer od 2013. godine, ovaj rast se dešava paralelno sa opadanjem kvaliteta zaposlenosti. Zato Aleksić i Arandarenko napominju da se u Srbiji u dve decenije tranzicije dešavaju potpuno različite relacije zaposlenosti i BDP-a, dok, istovremeno, porast zaposlenosti nije praćen i porastom kvaliteta zaposlenosti, nego naprotiv: „Dok je u prvoj deceniji zaposlenost opadala uprkos pozitivnim

stopama privrednog rasta, u drugoj je zaposlenost kontinuirano rasla čak i u godinama kada je registrovan pad privredne aktivnosti. Međutim, kretanje zaposlenosti u poslednjoj deceniji ne može se u potpunosti oceniti pozitivnom ocenom iz razloga što je kvalitet zaposlenosti u istom intervalu znatno opao. O tome svedoči sve veće učešće nestandardne zaposlenosti – zaposlenih na određeno vreme, zaposlenih sa nepunim radnim vremenom, neformalno zaposlenih i radnika angažovanih putem atipičnih ugovora“ (Aleksić i Arandarenko, 2020: 17). Isti autori napominju i posledične akutne probleme srpskog društva – kako ogromnu dohodovnu nejednakost, tako i problem „radnog siromaštva“,

“Poboljšanje indikatora tržišta rada, a pre svega broja i stope zaposlenosti, ostvareno je nauštrb kvaliteta zaposlenosti... Rezultat takvog porasta zaposlenosti delimično se očitava u zadržavanju izuzetno visokog nivoa nejednakosti dohotka. Veoma visoki kvintilni odnos i vrednost Gini koeficijenta stavljaju Srbiju rame uz rame sa najmanje jednakim zemljama u Evropi. O neadekvatnom položaju samih radnika govori i činjenica da Srbija spada u zemlje sa najvećim učešćem radnika sa niskim zaradama“ (Aleksić i Arandarenko, 2020: 11).

U tom smislu, iako je u 2020. godini u Srbiji radilo oko 600.000 osoba više nego pre sedam godina, više različitih indikatora ukazuje da takav rast zaposlenosti nije rešio problem sve većeg broja ljudi koji se nalaze u riziku od siromaštva, kako među nezaposlenima, tako i među onima koji rade, ali ne uspevaju da obezbede osnovne životne potrebe, zatim veliki rizik od socijalne isključenosti i izuzetno visok nivo nejednakosti dohotka: „Navedeni rezultati opominju da nije adekvatno oslanjati se na porast zaposlenosti kao na jedini instrument koji treba da reši probleme siromaštva i visoke dohodne nejednakosti. Ono što zaposlenost nije uspela da učini potrebno je nadomestiti adekvatnom mrežom socijalne zaštite...“ (Aleksić i Arandarenko, 2020: 14-15).

S druge strane, prema istim autorima kad je reč o oblasti *socijalne zaštite* u Srbiji ona je „jedna je od problematičnijih oblasti i zahteva još dosta unapređenja... Reforma sistema socijalne zaštite koja se dogodila nakon 2000. godine nije u dovoljnoj meri obezbedila pristup pravima socijalne zaštite samozaposlenima, poljoprivrednicima i onima koji su angažovani na osnovu fleksibilnih ugovora o radu“ (Aleksić i Arandarenko, 2020: 15). Aleksić i Arandarenko navedenim upućuju na pristup pravima socijalne zaštite koji je *povezan sa statusom zaposlenosti* i koji je tako prilično diskriminišući „... prema sve većem broju radnika koji se nalaze izvan formalne zaposlenosti za platu i njihovim porodicama“ (Aleksić i Arandarenko, 2020: 15).

Inače je već u prvim godinama tranzicije paralelno sa povećanjem broja onih kojima je bila potrebna socijalna pomoć udeo budžeta za socijalnu zaštitu drastično opadao i uglavnom se obezbeđivao putem donacija razvijenih zemalja (Dokmanović, 2017: 47). Međutim, ovde nije reč samo o siromaštvu države Srbije i o njenoj nemogućnosti da pomaže socijalno najugroženije članove društva. Ovde je reč o matrici i ideološkoj potki koja na čitav sistem socijalne zaštite gleda na bitno drugačiji način od onog koji je karakterisao socijalističko razdoblje. Ovde će se navesti jedan, u tom smislu, vrlo paradigmatičan primer.

Naime, Srbija se 2014. godine svrstala u red zemalja u kojima se *Uredbom o merama socijalne uključenosti korisnika novčane socijalne pomoći* Vlade Republike Srbije uveo svojevrсни *vorkferizam* odnosno *radna aktivacija korisnika novčane socijalne pomoći*. Ovom se uredbom, koju kritičari ocenjuju kao neustavnu⁷⁷ i protivnu Zakonu o socijalnoj zaštiti, korisnici novčane socijalne pomoći za dobijanje iste uslovljavaju uključivanjem u sledeće *vidove aktivacije* kao što su: školovanje – uključivanje u formalno i neformalno obrazovanje, zapošljavanje, lečenje, društveno koristan rad, odnosno rad u lokalnoj zajednici⁷⁸.

Ovo je samo jedan od primera transformisanja oblasti socijalne zaštite pod uticajem neoliberalizma. Suštinski se ova matrica sastoji u tome da, o čemu piše Vuković (Vuković, 2017), pravo na socijalnu zaštitu prestaje da bude univerzalno pravo građana koji se pretvaraju u „korisnike usluga“, dolazi do povlačenja države iz oblasti socijalne zaštite, paralelno sa njenom postepenom marketizacijom – okretanjem tržištu i tržišnim mehanizmima, te, najzad, do prenošenja odgovornosti na pojedince, povezujući se, kao i u drugim oblastima, sa neoliberalnom ideološkom matricom o individualnoj odgovornosti: „U skladu sa idejom individualizacije odgovornosti, programima socijalne zaštite prilazi se kao i bilo kom poslovnom poduhvatu: sklapaju se ugovori, definišu ciljevi, nagrade, sankcije. Rezultat je ponovna komodifikacija rada“ (Vuković, 2017: 289). Od građana, tj. „korisnika usluga“ se tako traži da stalno povećavaju sopstvene kapacitete i kompetencije: „... aktivno traženje posla,

---

⁷⁷ Prema poznavacima Ustava i kritičarima neoliberalizma i naš najviši pravni akt se odlikuje nepostojanjem efikasnih mehanizama socijalne pravde i zaštite ekonomskih i socijalnih prava: „Ustav Republike Srbije karakteriše nekritičko prihvatanje neoliberalnog modela ekonomskog uređenja, što se ogleda u pre naglašavanju privatno-svojinskih prava, zaštiti prava stečenih kapitalom i forsiranju otvorenog i slobodnog tržišta, a s druge strane, nepostojanju efikasnih mehanizama socijalne pravde i zaštite ekonomskih i socijalnih prava. Ustav navodi da se stečena prava ne mogu umanjiti, no garanciju za održavanje nivoa stečenih prava daje jedino za prava stečena ulaganjem kapitala, koja se ne mogu umanjiti čak ni zakonom“ (Dokmanović, 2017: 70).

⁷⁸ Izvor: Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, Vlada RS, (<https://www.minrzs.gov.rs/sr/aktuelnosti/vesti/uredba-o-merama-socijalne-ukljucenosti-korisnika-novcane-pomoci>).

stalno unapređivanje znanja i veština, konstantna briga o preventivnom zdravlju, preuzimanje odgovornosti za spostvene izbore, itd.“ (Vuković, 2017: 221).

Sve navedeno, na Lošoncovom tragu, svedoči o nedostatku kontrapokreta i mehanizama socijetalne zaštite na primeru Srbije, o činjenici da se snažne, „šok terapija“ neoliberalne reforme najlakše i najjednostavnije, o čemu je već bilo reči, sprovode u zemljama sa manjkom demokratije, bez izgrađenih institucija, uz paralelnu razgradnju svih onih dobrih tekovina iz razdoblja socijalizma koje su odbačene zajedno sa „propalom“ ideologijom – brojna socijalna i radnička prava, sveobuhvatna socijalna zaštita, opšte dostupna i besplatna zdravstvena zaštita, besplatno obrazovanje, itd. Činjenica je da je najsnažniji pritisak na socijalna prava pod uticajem savremenog neoliberalnog kapitalizma tamo gde je „otpor najmanji, u siromašnim zemljama i među siromašnim građanima“ (Vuković, 2017: 10).

Srbija je jedna od njih, te u njoj neoliberalne tendencije pokazuju svoje najgore lice, dok ih sprovodi autoritarna i partokratska vlast praveći „povoljnu poslovnu klimu“ kroz subvencionisanje velikih stranih investitora po radnom mestu, zanemarujući male i srednje preduzetnike, konstantno smanjujući radna prava i svodeći ih u polje fleksibilnih i prekarnih radnih odnosa:

„Sve zajedno, to je razorna kombinacija neoliberalizma i partijskog kapitalizma, to je, dakle, još gore. Jer, neoliberalni kapitalizam je uređen procedurama i kakvim-takvim antimonopolskim zakonodavstvom. Ovde je neoliberalna priča bez institucija, bez procedura, periferijska... sa porukom koje bi se drugi stideli, a ovde se ponose – da imamo jeftinu radnu snagu“ (Stojiljković, 2018).

6.3. ZDRAVSTVO

Prema analizama *Centra za politike emancipacije (CPE, Kako izlečiti zdravstvo*, Veljić i dr., 2016), *kao osnovne posledice i manifestacije neoliberalnih politika na ukupno stanje zdravstva i zdravstvenog sektora*, a koji su posledica „racionalizacije“ javnog sektora, privatizacije i komodifikacije javnih dobara i usluga, te posebno mera štednje uvedenih širom Evrope posle svetske ekonomske krize, *mogu se izdvojiti*:

1. prebacivanje finansijskog tereta zdravstvene nege na pojedince i porodice, „čime se zapravo smanjuje pristup zdravstvenoj nezi za one sa nižom platežnom moći“;
2. produženje vremena čekanja na određene usluge (kao što su pregledi, operacije, itd.) koji su posledica mera koje dovode do smanjenja kapaciteta zdravstvenih ustanova;

3. demotivisanost ljudi da odlaze kod lekara koji su posledica dodatnih finansijskih tereta i liste čekanja: „S obzirom na povećanje finansijskog tereta, mnogi ljudi se u zemljama gde je to dostupno okreću samoorganizovanim socijalnim klinikama i apotekama u kojima medicinsko osoblje radi na volonterskoj bazi“;
4. negativan uticaj mera štednje vidljive su i smanjenju preventivnih i protektivnih mera: „To se može ogledati u smanjenom broju dece koja se vakcinišu, povećanju broja suicida, HIV infekcija, tuberkuloze, ograničenju usluga koje su pre toga spadale u univerzalne, itd.“ (Veljić i dr., 2016: 23).

Kad je reč o Srbiji, prema istim autorima, ona nije mogla biti izuzeta iz datog političko-ekonomskog konteksta i u njoj su, „kao i u drugim zemljama, neoliberalni procesi... uticali na ograničavanje ulaganje u sistem zdravstvene zaštite i sve veći broj ljudi ostavljali bez pristupa kvalitetnim zdravstvenim uslugama“ (Veljić i dr., 2016: 25). U skladu sa neoliberalnim tendencijama koje se ogledaju u komodifikaciji svega i „zdravstvene usluge se sve više tretiraju kao roba čije troškove proizvodnje treba smanjiti, bez obaziranja na nivo zadovoljenih potreba onih koji nemaju da za njih plate“ (Veljić i dr., 2016: 25). Prema analizama istraživanja kao osnovni problemi koji se ističu u *zdravstvu Srbije* su:

1. *sve veće prebacivanje troškova lečenja na pojedince*: „pregledom kretanja ulaganja u zdravstvo možemo videti da je na snazi proces prebacivanja troškova sa tereta državnog budžeta na leđa korisnika/ca zdravstvenih usluga“ (Veljić i dr., 2016: 25). Iako „najveći deo zdravstvenih troškova i dalje čine javni izdaci za zdravstvo od 2002. godine, kada je procenat javnih izdataka za zdravstvo iznosio 72% ukupnih zdravstvenih troškova, država Srbija procentualno izdvaja sve manji iznos za zdravstvene usluge. Godine 2014. ovaj procenat je opao na svega 62%. Ovi podaci se podudaraju sa porastom privatnih troškova za zdravstvenu zaštitu, među koje spadaju donacije, novčana sredstva iz različitih projekata, privatno zdravstveno osiguranje i izdaci koje građani izdvajaju direktno iz sopstvenih džepova“ (Veljić i dr., 2016: 27-28);
2. pored pacijenata, navedenim politikama *drastično su oštećeni i zdravstveni radnici*. Zabrana zapošljavanja u javnom sektoru uz prateće mere štednje i smanjenje zarada, te prateće konstantno povećanje lekara na birou rada i egzodus zdravstvenih radnika iz zemlje, doveli su do toga je „prema podacima Svetske zdravstvene organizacije (SZO) Srbija 2014. godine imala jedan od najmanjih brojeva zdravstvenih radnika i radnica po glavi stanovnika u Evropi (svega 2,46 na 1000 stanovnika). Poređenja radi, u Hrvatskoj

- ovaj broj iznosi 3,13, a u Grčkoj čak 6,26 na 1000 stanovnika... Zabrana zapošljavanja, kombinovana sa prirodnim odlivom medicinskog osoblja usled odlaska u penziju, dovela je stanje u zdravstvu do nivoa zdravstvene katastrofe“ (Veljić i dr., 2016: 29). Prave razmere ove katastrofe potpuno je ogolila epidemija virusa korona 2020. godine;
3. Istovremeno, „nastavlja se sa razvojem procesa *komercijalizacije zdravstva*. Jedan od primera je i promocija medicinskog turizma. Za navedeno ilustrativno je pitanje privatizacije banja“ (Veljić i dr., 2016: 31).

„Racionalizacija“ javnog sektora dovela je do toga da Srbija ima „manji broj javnih službenika po glavi stanovnika nego što je evropski prosek, uključujući i zdravstvene radnike/ce“ (Veljić i dr., 2016: 45). Pandemija virusa korona do srži je ogolila sve navedeno i mnogo više od toga. Sistemsko smanjeno ulaganje u javne službe najviše kroz sprovođenje famoznih mera štednje, mera koje su tretirale javne službe i javne usluge kao trošak, a ne kao investiciju, dovele su do konačne devastacije državnog zdravstva u Srbiji, paralelno sa bujanjem privatnog zdravstva i sveopštom komodifikacijom zdravstvenih usluga kao robe za one koji imaju (mnogo) da plate.

6.4. OBRAZOVANJE

U Srbiji sa tranzicijsko-transformacijskim procesima dolazi i do transformisanja shvatanja svih nivoa obrazovanja, u skladu sa uvezenom neoliberalnom paradigmatom, kao samo i skoro isključivo *pripreme za tržište rada*. Neoliberalni tržišni principu postaju vodilje kako u područjima osnovnog i srednjeg obrazovanja, tako i novog visokoškolskog sistema.

Tri ključne koncepcije u kojima se ogleda neoliberalno ideološko pomeranje na svim nivoima obrazovanja u Srbiji, kako u osnovno i srednje školskom, tako i visokoškolskom, prema Vukoviću su:

- 1) „prva među ovim novim koncepcijama jeste promena ideološkog legitimisanja obrazovnog sistema, to jest, postepeno i suptilno, pomeranje od građanskog ili nacionalnog ka tržišnom i ekonomskom modelu legitimacije. Javni obrazovni sistem sada se više ne posmatra kao mehanizam za građansku socijalizaciju, već prosto kao jedna komponenta ekonomskog sistema;
- 2) Druga dimenzija neoliberalne koncepcije obrazovanja odnosi se na uvođenje mehanizama marketizacije, konzumerizma i menadžerizacije u obrazovni sistem. Među njima poseban značaj imaju kompetitivnost obrazovnih institucija i takozvane 'tabele uspeha', jedinstveni kurikulumi i participacija korisnika u vođenju sistema;

- 3) Konačno, neoliberalna agenda u obrazovanju sadrži i ideju o individualizaciji odgovornosti. U ovom slučaju, reč je o odgovornosti za ishode obrazovnih politika. Iako je jasno da su država i profesionalne zajednice imale odlučujući uticaj na njihovo formulisanje, one ne pokazuju spremnost da preuzmu odgovornost za neke od najjasnijih posledica, posebno onih koji se tiču slabijih obrazovnih postignuća, a time i uzlazne društvene pokretljivosti dece iz nižih društvenih slojeva“ (Vuković, 2017: 136-139).

Kao ni osnovno školsko i srednje školsko obrazovanje, ni visoko školstvo u Srbiji i univerziteti nisu mogli biti izuzeti iz neoliberalne etike i metrike kompetitivnosti i profitabilnosti, te logike razvoja preduzetničkog duha. Reforme visokog školstva u Srbiji „odlikuje tri ključna pravca promene: ’bolonjizacija’, privatizacija i marketizacija“ (Vuković, 2017: 201-202). Tržišna reforma sistema visokog obrazovanja u Srbiji očitovana je u *Bolonjskoj deklaraciji* sa čijom je primenom u Srbiji zvanično počelo 2005. godine.

Pregledom zakonskih i podzakonskih akata o univerzitetu i visokom obrazovanju, kao i čitavom nizu (vrlo često nepotpunih, netransparentnih i teško dostupnih) informacija koje se prevashodno tiču načina finansiranja fakulteta i univerziteta u Srbiji, sa vremenskim okvirom od 1992-2014. godine, Jelena Veljić je u članku „*Od javnog ka privatnom: neki aspekti finansiranja visokog obrazovanja u periodu konsolidacije kapitalizma*“ (2015) empirijski potkrepila i problematiku okretanja politike univerziteta ka obrazovanju usmerenog tržištu i kapitalu: „U domaćem kontekstu, neoliberalizacija visokog obrazovanja podrazumevala je najpre postepeno povlačenje države iz finansiranja koje se ogleda u stagnaciji ili tek blagom povećavanju broja studenata kojima se odobrava finansiranje studija iz republičkog budžeta. Sa druge strane, uspostavljanje kategorije samofinansirajućih studenata/kinja, odnosno uvođenje školarine i različitih taksi, pratio je i konstantan rast broja odobrenih mesta za upis na fakultet za ovu kategoriju“ (Veljić, 2015: 350). Bolonjski proces je inače u svim zemljama podrazumevao upravo „kako uvođenje školarina gde ih ranije nije bilo, tako i progresivno smanjivanje budžetskih mesta na osnovu rangiranja studenata, tamo gde postoje kategorije budžetskih i samofinansirajućih studenata“ (Šaćirović, 2011: 206).

Paralelno sa trendom opadanja budžetskih izdvajanja za univerzitete/fakultete, kao i dugovanjima prema njima, odnosno uskraćivanjem sredstava na koje se zakonom obavezala, i na taj način ih „podstičući“ da stiču sopstvene prihode (Veljić, 2015: 390), država Srbija je u „Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. godine“ dala *formalni izraz* onome što se u može nazvati komercijalizacijom visokog obrazovanja, odnosno okretanjem univerziteta tržištu. Veljić navodi da okretanja tržištu podrazumeva nekoliko različitih oblika: „Sa jedne

strane fakulteti se ohrabruju da se na ove ili one načine takmiče za studente/kinje. S druge strane, potrebno je ostvarivati partnersku saradnju sa privrednim subjektima kako bi zajedničkim snagama pomogli razvoju privrede, što obukom kadrova neophodnih (uglavnom privatnim) preduzećima, što sprovođenjem različitih istraživanja za potrebe privrede“ (Veljić, 2015: 394).

Odgovarajući na (neoliberalnu) mantru tranzicione Srbije o *neophodnosti usklađivanja obrazovanja sa potrebama tržišta*, te očekujući od obrazovanja da promoviše kompetitivni preduzetnički duh, znanja i veštine, država je svoj pečat dala i donošenjem *Zakona o dualnom obrazovanju* u srednjim (stručnim) školama 2017. godine, a potom i *Zakona o dualnom modelu studiranja* koji je usvojen septembra 2019. godine. Ovim se zakonima formuliše način sticanja prakse kod poslodavaca kroz formu „učenja kroz rad“, dakle, bez prava iz radnog odnosa jer se ni ne tretira kao takav, sa određenim primanjima, odnosno „džeparcem“. Dok će, prema donosiocima zakona, oni doneti benefite svima, jer se đaci i studenti uče veštinama, možda i nadaju budućem zaposlenju, prema njihovim kritičarima se kao najvažnija, iako svakako ne jedina, može istaći upravo zamerka da navedeno predstavlja plodno tlo za široko polje iskorištavanja mladih ljudi, s obzirom da ne postoji apsolutno nikakva garancija da će poslodavci zadržati te iste ljude, već da će ih samo iskorištavati pod plaštom sticanja prakse.

Paralelno sa reformom obrazovanja u Srbiji dolazi do sve većeg uključivanja privrednih subjekata u ovo područje. Tako je *Privredna komora Srbije* zadužena za proveravanje ispunjenosti uslova za izvođenje dualnog obrazovanja kod poslodavca, što nije sporno i neobično. Ono što je daleko indikativnije i podložno preispitivanju sastoji se u činjenici da su predstavnici Privredne komore Srbije shodno aktuelnom *Zakonu o visokom obrazovanju* uključeni u odlučivanje o *akreditaciji* visokoškolskih ustanova i studijskih programa u Republici Srbiji s obzirom na učešće u radu Nacionalnog saveta za visoko obrazovanje (NSVO) i u Upravnom odboru Nacionalnog tela za akreditaciju i proveru kvaliteta u visokom obrazovanju (NAT).⁷⁹ Dovoljno je na ovom mestu istaći samo činjenicu da u Upravnom odboru NAT-a od ukupno *sedam članova* (koje imenuje Vlada Republike Srbije) *isti* broj predlažu zajedno Konferencija univerziteta, odnosno Konferencija akademija i visokih škola, sa jedne i Privredna komora Srbije, sa druge strane – i to po dva člana. Preostala tri člana se imenuju na predlog nadležnog Ministarstva. Privredna komora je, dakle, kada je reč o broju predstavnika u Upravnom odboru NAT-a izjednačena sa brojem članova koji su izabrani na osnovu predloga

---

⁷⁹ Vidi: Zakon o visokom obrazovanju Republike Srbije – posebno: Član 11 – Sastav Nacionalnog saveta za visoko obrazovanje i Član 16 – Upravni odbor Nacionalnog tela za akreditaciju.

predstavnik fakulteta, odnosno univerziteta.⁸⁰ Iako se na navedeno (*kao i na nadležnosti i sastav Nacionalnog saveta za visoko obrazovanje koji je viša instanca u odnosu na NAT, s obzirom da on može, shodno slovu Zakona, pa i suprotno odluci NAT-a, u krajnjoj instanci, sam akreditovati neki fakultet*), u akademskoj i stručnoj javnosti uglavnom gleda kroz prizmu mogućnosti političkog uplitanja u donošenje odluka o akreditaciji visokoškolskih ustanova i studijskih programa, s obzirom na povezanost vlasti i Privredne komore Srbije, problem je širi i obuhvata i nužno razmatranje sve veće tendencije podređenosti visokog obrazovanja „potrebama tržišta“.

Zajedničke karakteristike tranzicijskih zemalja koje se mogu pripisati konsolidaciji i uspostavljanju (neoliberalnog) kapitalizma odnose se na „odbacivanje *kolektivističkih tekovina* kao što su: društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, obaveze države da obezbeđuje radna mesta i stambeni prostor radnicima ili opšte dostupnosti javnih službi poput školstva i zdravstva“ (Šaćirović, 2011: 201). Ujedno, ono što je zajednička karakteristika tranzicijskog konteksta jeste to što je u njemu neoliberalizam poprimio oblik „šok terapije“, uz paralelno nepostojanje stabilnih i izgrađenih institucija koje su bile potpuno razorene u uslovima sloma socijalističkog sistema.

Promene koje podrazumevaju prilagođavanje država i društava neoliberalnim tendencijama, nigde nisu bile niti jednostavne, niti jednosmerne. One su svugde ulančane sa lokalnim kontekstom proizvodile, uz krizu kao rodno mesto, manje ili više jasno vidljive posledice. U kontekstu države Srbije, one su podrazumevale najpre egzogene „šok terapija“ ekonomske reforme, reforme socijalne politike u oblastima radnog zakonodavstva, socijalne zaštite, obrazovanja, zdravstva, itd., uz paralelno nepostojanje stabilnih demokratskih institucija i tekovina država blagostanja koje su i u najrazvijenijim zapadnim demokratijama u poslednje četiri decenije na velikom udaru.

Pored navedenog, neoliberalne endogene tendencije uključuju sve ono što se od uvođenja i konsolidacije kapitalizma u Srbiji opisuje sintagmom „potreba promena svesti“ ka ideološkoj potki jačanja individualnog postignuća, potrebi za većim radom, jačanju preduzetničkog duha, znanja, veština, itd. U uslovima razvijenog kapitalizma, gde se građanin transformiše u preduzetnika i potrošača, gde slabi demokratija i jača populizam, negativne tendencije

---

⁸⁰ Detaljnije vidi u: Stefanović, Marija i Sonja Kuzmančev-Stanojević (2020). *Analiza normi i praksi akreditacije visokoškolskih ustanova i studijskih programa u Republici Srbiji*. Beograd: Mreža akademske solidarnosti i angažovanosti (MASA).

neoliberalizma se, negde u manjoj, negde u većoj meri, nužno ublažavaju preostalim jakim institucijama, žilavim demokratskim procedurama, mehanizmima socijalne zaštite, kontrapokretima, itd. Jači i rogovatniji neoliberalizam, bez sistema, bez zaštite, neoliberalizam polu-periferije kakav postoji u Srbiji, uz partokratiju kao njenu svojevrsnu „sudbinu“, dovelo je do toga da se na ovim prostorima negativne tendencije neoliberalnog kapitalizma preslikavaju u jačem obliku, pokazujući još jednom i vrlo jasno, da autokratija nije smetnja neoliberalizmu. Naprotiv, u uslovima kada je potrebno uvesti krajnje nepopularne i nehumane reforme, autokratski lideri i neizgrađeni demokratski, ali i zaštitni mehanizmi, idealan su spoj.

VII

ZAKLJUČAK

MOGUĆNOSTI PREVLADAVANJA NEOLIBERALIZMA

*Upravo sada kada živimo (i umiremo) posledice pandemije,
jasno se vidi koliko je carpe diem ideologija sebičnog individualizma
devastirala sve javne institucije i učinila svet nespremnim za bilo kakve ozbiljne šokove.*

Saša Dragojlo, Neoliberalizam na respiratoru

*Nema lokalnih rešenja za globalno stvorene nevolje.
Globalni problemi mogu se rešiti – ako se uopšte mogu rešiti –
globalnim delovanjem.*

Zigmund Bauman, Identitet

*Ne postoji takva ideologija, doktrina ili teorija koja će zauvek ukinuti alternative.
Istorija, kao i budućnost, jeste pronalaženje alternativa.*

*Dušan Marinković, Kratka istorija dugoročnih posledica –
Dejvid Harvi: Kratka istorija neoliberalizma*

Za razliku od prethodnih varijeteta kapitalizma, neoliberalizam je uspeo za veoma kratko vreme da preoblikuje svet, kulture, društva i celokupno shvatanje civilizacije (Saad-Filho and Johnston, 2005). On je „radikalno remodelovao državu i ekonomiju, 'kolonizovao' civilno društvo i postao zdrav razum čiji su efekti bili epohalni“ (Hall, 2005: 319), snažan diskurs i *pensamiento unico* (u stvarnost pretvarajući izjavu Margaret Tačer da *nema alternative*). Imao je snažne de-demokratizujuće efekte jer je, udružen sa neokonzervativizmom, „devalvirao pitanja političkih sloboda, jednakosti, principa građanstva i vladavine prava u korist upravljanja prema modelima tržišta... i time podrio kulturu i institucije konstitucionalne demokratije“ (Brown, 2006: 690). Neoliberalni kapitalizam „uparen sa procesima globalizacije, ne samo da je razgradio državu, već i *društvo* razarajući društvenu solidarnost i društvenu integraciju“ (Marinković, 2012: 87) i preko „efekta privatizacije društvenih potreba“ (Hall, 2005: 328), konvertovao „sve političke ili društvene probleme... u individualne probleme sa tržišnim rešenjima“ (Brown, 2006: 704).

Iako je neoliberalizam „za veoma kratko vreme diskreditovan“ (Četerton, 2012: 219), iako se odavno pišu njegove istorije, greška je bila u proceni da je neoliberalizmu kao ekonomskoj doktrini došao kraj najavljivan (najmanje) dva puta tokom prethodnih kriza – posle azijske krize 1997-1999. i posebno posle svetske ekonomske krize 2008. godine. Ovim krizama može se dodati i 11. septembar 2001. – datum kada je neoliberalizam „umro“ kao *politička doktrina* (vidi: Žižek, 2010).

Posebno posle svetske ekonomske krize iz 2008. godine su bile izuzetno aktuelne, doduše često uz znak pitanja, brojne analize i problematizacije „*kraja neoliberalizma*“ (Kehil, 2008), „*kraja jednog ekonomskog poretka*“ (Berč i Mihnjenko (ur.), 2012), „*zagrobnih života*“ ili „*smrti*“ *neoliberalizma* (Brenner, Peck i Theodore, 2014), neoliberalne i „*mrtve i žive*“ ili „*zombi ekonomije*“ (Fajn, 2012), *čudne ne-smrti neoliberalizma* (Crouch, 2011), itd.

Činjenica je da iako su kritike na račun neoliberalizma postajale sve glasnije, on je posle svetske ekonomske krize nastavio da se sprovodi prevashodno kroz globalne (finansijske) institucije, te se njegova moć „parazitiranja na živima“ prvenstveno održavala na mantri bezalternativnih *mera štednje*, koje su i ovaj put kao samoispunjavajuće proročanstvo reaktuelizovale sintagmu Margaret Tačer da *nema alternative*. Ova se sintagma od vremena Margaret Tačer predstavljala ne kao nemanje alternative nekakvoj (neoliberalnoj) ekonomskoj ili političkoj doktrini, već upravo samom *razvoju*, dok se posle svetske krize kroz „moralizaciju štednje“ postulirala i kao jedina mogućnost samom opstanku.

Neoliberalni „zdrav razum“ je nastavio da živi, ali na nezdravom telu kojeg je sam stvorio, proizvodeći sve dublja nezadovoljstva i sve jače i vidljivije društvene i ekonomske nejednakosti. Stoga je, vremenom se pokazalo, velika greška bila u proceni da je neoliberalizmu kraj, jer je on kao sistem i posle 2008. opstajao uspevši da preživi finansijski slom (vidi: Mirowski, 2013a).

S obzirom da su se *procesi neoliberalizacije* razvijali neujednačeno i da, posledično, ne može biti govora o njihovom jedinstvenom karakteru, ni odgovori na krize neoliberalizma, niti na njegove potpune ili delimične, ali uglavnom „hibridne manifestacije“, niti jesu, niti su mogli biti isti. Ujedno, važno je zapaziti da se bez obzira na postojanje mnoštva pojavnih varijeteta, neoliberalizam u poslednjih nekoliko decenija uspeo postulirati kao „ekspONENT imperijalizma univerzalnog“ (Marinković, 2012: 101) i time nametnuo kao nužna, bezalternativna, a potom i samorazumljiva datost. I dalje opstajući kao *način diskursa* koji je *ostvario hegemoniju*, s obzirom da, valja ponoviti, „ima prožimajuće efekte na način mišljenja sve do tačke gde postaje inkorporisan u zdravorazumski način na koji mnogi od nas tumače, žive i razumeju svet“ (Harvi, 2012: 16), neoliberalizam se u poslednjih nekoliko decenija nametnuo kao nešto mnogo

više od seta političkih i ekonomskih doktrina. Njegov se uspeh prvenstveno temelji na tome što je uspeo da postane dominantni *način mišljenja*.

Međutim, neoliberalizam je i posle svetske ekonomske krize i dalje opstajao kao dominantna, ali ne više i kao jedina misao ili unisono mišljenje (*pensamiento unico*). Njegova snaga je *prvenstveno* zavisila od snage njegove strukturne i institucionalne utemeljenosti na globalnom nivou: „Sa izbijanjem krize, oko 2008. godine, dolazi do ekonomskog kolapsa i pokušaja kapitalističkih država da nađu neka rešenja koja bi sanirala posledice krize. Ova rešenja, koja su zapravo podrazumevala intenzivnije sprovođenje neoliberalnih reformi putem uvođenja mera štednje, pored toga što nisu adekvatno odgovorila na aktuelne probleme, dovela su i do generisanja novih“ (Veljić i dr., 2016: 21).

Neoliberalna matrica koja je javne usluge tretirala kao trošak, a ne kao investiciju, shvatanje koje je svoj puni zamah dobilo upravo sa merama štednje koje su bile nametnute posle finansijske krize 2007-2009., dovele su do onesposobljavanja zdravstvenih sistema da se bore protiv bolesti, što je svoj kataklizmatični izraz dobilo 2020. godine sa pandemijom virusa korona. U tom smislu, iako je neoliberalizam kao sistem opstajao i posle krize iz 2008., pitanje koje se sve češće (ponovo) nameće jeste da li će u svetlu najnovije „korona krize“ preživeti. Uveliko se (opet) govori o tome da je sada neoliberalizmu definitivno došao kraj i da povratka na staru normalnost više nema. Ujedno, „ono što je prebrzo definisano kao 'nova normalnost' pokazalo se više kao 'nova normativnost' koja disciplinuje i sankciniše“ (Marinković and Major, 2020: 499).

Sa „korona krizom“ ponovo se proglašava smrt neoliberalizma ili eventualno njegov skorašnji kraj: neoliberalizam je poput miliona ljudi širom planete „na respiratoru“ (Dragojlo, 2020), ova je kriza za doba neoliberalizma označila „posmrtno zvono“ (Fukujama, 2020), „korona-kriza i društveno-ekonomske mere za spas sistema ubili su neoliberalne dogme, jednu po jednu“ (Vandepitte, 2020), službeni „kraj“ neoliberalizma je označila izjava aktuelnog britanskog premijera Borisa Džonsona (Johnson) – stranačkog kolege Margaret Tačer – koji je i sam inficiran virusom korona iz samoizolacije, pozivajući ljude na zajedništvo i zajedničku pobedu, izjavio: „Mislim da je korona kriza već dokazala jednu stvar a to je da zaista postoji tako nešto kao što je društvo“ (Johnson, 2020). Na navedeno se gleda kao na dan kad je „proglašen službeni kraj neoliberalizma“ (Kostanić, 2020), dok se na ovu „političku zabludu“ gleda kao na „razlog zašto smo dočekali krizu koja je navodno dokazala da društvo postoji nepripremljeni. Jer smo postepeno uništavali institucije koje čine društvo sve kako bi se u maniri samoispunjujućeg proročanstva dokazala tvrdnja Margaret Thatcher“ (Kostanić, 2020).

Pitanje koje ostaje otvoreno je da li su najave definitivnog kraja neoliberalizma sa najnovijom „korona krizom“ još jednom preuranjene i da li će doći do *pravih promena* – do *promene paradigme*. Čini se ispravnim stav da „... strukturni uslovi za promenu paradigme nikad nisu bili bolji. Velike krize često donose i novu energiju i solidarnost među ljudima, a ovoga puta tu je i kolektivno saznanje, čak među pobornicima sistema, da je globalni ekonomski sistem postao previše autodestruktivan, ugrožavajući opstanak i ljudi i planete“ (Dragojlo, 2020). Do promene vladajuće paradigme obično dolazi sa velikim krizama koje su u stanju da značajno uzdrmaju vladajuće ideološke obrasce, međutim, krizne okolnosti same po sebi ne donose automatske promene. One mogu biti povoljan uslov za (prave) promene, kao što su mnogo puta u prošlosti i bile, ali krize same po sebi nisu i dovoljan uslov za njih.

Na jednoj večeri 2002. Margaret Tačer je upitana šta smatra svojim najvećim dostignućem. Odgovorila je: *“Toni Bler i Laburisti. Mi smo naše protivnike naterali da promene mišljenje”* (navedeno prema: Bregman, 2020). Britanski primer skretanja ka neoliberalizmu poslužio je Piteru Holu (Hall, 1993) da pobliže obradi i objasni ono što je nazvao promenama prvog, drugog i trećeg reda u politici, sa posebnim akcentom na najvažnijoj i suštinskoj promeni – *promeni paradigme*.⁸¹ Naime, Piter Hol uopšteno razlikuje tri reda promena u politici. Promene prvog reda ili „promene politike“ podrazumevaju samo prilagođavanje postavki postojećih instrumenata; promene drugog reda ili „promene programa“ odnose se na inovacije u samim instrumentima politike; najfundamentalnije su, međutim, promene trećeg reda koje podrazumevaju istinski pomak u paradigmi odnosno „promenu paradigme“ koje podrazumevaju radikalno odbacivanje načina na koji se nekad razmišljalo o organizovanju društva i promenu njegovih filozofskih osnova (Hall, 1993; Orbie and De Ville 2020).

Kako apostrofiraju Žan Orbi i Ferdi de Vil (Jan Orbie and Ferdi de Ville) krize nisu objektivni fakti koji mehanički proizvode društvene promene. Da li će doći do *promene paradigme* ili ne u svetlu najnovije – *korona krize* – zavisi od tri ključne stvari:

1. kako će se kriza definisati i interpretirati;
2. kakav je kredibilitet alternativa i
3. kolika je snaga i moć saveza koje promovišu te alternative (Orbie and de Ville, 2020).

---

⁸¹ Navedeno se može smatrati pandanom tzv. *paradigm shift* Tomasa Kuna (Thomas Kuhn) koje je on problematizovao u svojoj čuvenoj *Strukturi naučnih revolucija* (*Structure of scientific revolution*, 1962). Kun je svoje shvatanje promene paradigme ograničio na nauku, kako bi opisao ključne i suštinske promene u osnovnim konceptima i praksama u naučnoj disciplini, koje se stoga i opisuju kao prave naučne revolucije.

Iz navedenog slede i dalja pitanja: *prvo* – čega je tačno ovo kriza i kako je moguće rešiti; *drugo* – da li su alternativne paradigme lako dostupne i smatraju li se legitimnim; *treće* – koliko je kriza uzdrmala postojeće strukture moći. Ko dobija i ko gubi iz krize i mogućih alternativa? (Orbie and de Ville, 2020: 4).

Ova kriza jeste pokazala da je država jedina ta koje krizu može da reši, ali zar nije to isto pokazala i za vreme svetske ekonomske krize kad je socijalizovala gubitke i spašavala banke i multinacionalne korporacije? Ključno pitanje nije šta se dešava sada dok kriza traje, nego šta će biti kada kriza prođe. Da li će država povratiti svoju moć i kakva će ta moć biti? U vremenima pandemije upravo se pokazalo da su države, kako slikovito opisuje Varufakis (*Yanis Varoufakis*) „preko noći... pustile kandže i pokazale zube. Zatvarale su granice i spuštale avione, uvodile zabrane kretanja u gradovima, ukidale pozorišta i muzeje, zabranjivale nam da poslednji put vidimo roditelje na samrti. Učinile su i ono za šta niko nije verovao da će se dogoditi pre Apokalipse: otkazale su sportske događaje“ (Varoufakis, 2021). Ono što nas je naučila 2020. godina, podvlači Varufakis je to da „države itekako poseduju moć koju im niko ne može oduzeti.... države su samo birale da tu moć ne koriste, da bi oni koji su se od globalizacije obogatili mogli da koriste svoje moći“ (Varoufakis, 2021).

Da li će se kada pandemija prođe kapitalizam u svom neoliberalnom obličju ugasiti, da li će se vratiti u svoje nekadašnje okvire ili će ga zameniti nešto potpuno novo? Činjenica jeste međutim da to što se dešava i rešava *ad hoc* u kriznim periodima ne znači da će se nastaviti i posle. Privremena rešenja koja se donose u krizi nisu dovoljan znak da bi se govorilo o njihovom nastavku i pri povratku u „normalno“ stanje. Ujedno, zar nije neoliberalizam umirao već nekoliko puta? Zar ne umire već bezmalo 12-13 godina? Dakle, šta to znači?

Postoje brojna pitanja i mogućnost odgovora na njih, kao i mogućnost njihove realizacije, te mogućnost reverzibilnosti četiri decenije dugih neupitnih procesa. Upitna je reverzibilnost projekta neoliberalizacije kao, harvijevskim rečima, (uspešnog) projekta za obnovu i uspostavljanje klasne moći, koja je najvidljivija upravo u rastućim i enormnim prihodima od kapitala, s jedne i decenijskoj stagnaciji prihoda od rada, s druge strane. Upitna je i sama moć države da obezbedi barem minimum blagostanja svojih stanovnika, prepuštenih individualnoj kompeticiji na kvazi slobodnom tržištu. Upitna je i reverzibilnost neoliberalne premise potpune privatizacije, uključujući tu i javna dobra i javne prostore i, u trci za profitom, komodifikacije svega – od prirode do kulture i, negde između, svih nas. Na kraju, upitno je i samo postojanje društva, ukoliko ono podrazumeva više od interesne i kratkotrajne povezanosti pojedinaca kao „racionalnih subjekata“ koji teže „racionalnoj koristi“.

I neoliberalizam je pre multidimenzionalne krize iz sedamdesetih godina prošlog veka bio ne samo na marginama javnog diskursa, nego je u vremenima uzleta posleratne države blagostanja smatran za izrazito radikalni skup ekonomskih i političkih doktrina. U svetlu četiri decenije dugog zdravorazumskog poimanja neoliberalizma koji se postulirao kao samoispunjujuće proročanstvo bezalternativne stvarnosti, skoro se i zaboravilo na ovu činjenicu. Međutim, svakodnevnica – znaju sociolozi – nije zacementirana. Predstava o sebi kao tržišnom akteru uvek i svuda, sa svojom osnovnom etičkom i metričkom vrednošću – takmičenjem – može da se promeni. Tome nas je naučila i „nova normalnost“ korone. Ono što je do juče bilo nezamislivo sa cunamijem korone postalo je uobičajeno, „novo“ normalno.

Ujedno, pandemija virusa korona nije otkrila ništa novo o svetu kakav je postojao pre nje, samo je do srži ogolila strukturne i sistemske probleme neoliberalnih kapitalističkih društava i država kako centra, tako i država polu-periferije. I pre korone su se dešavali veoma značajni „sudbinski“ događaji koji su ukazivali kako na približavanje *nove svetske ekonomske krize*, tako i na ogroman i sve veći rast nezadovoljstva ljudi širom sveta. Nebojša Katić tako tvrdi da se početak nove ekonomske krize video već u *septembru 2019. godine*:

„Pandemija će imati razorne ekonomske posledice, ali velika ekonomska kriza je bila neminovna i bez nje. Početak krize se jasno video još u septembru 2019. Pandemija će sada poslužiti da se ta činjenica sakrije, a neugodna pitanja gurnu pod tepih. Sve velike ekonomske krize, od trijumfa neoliberalizma osamdesetih godina prošlog veka do danas, imale su isti uzrok – veliki, kombinovani rast zaduženosti građana, države i privrede. U drugoj polovini 2019. visina globalnih dugova je dostigla neverovatnih 350.000 milijardi dolara i prešla je 320 procenata globalnog bruto domaćeg proizvoda. Obe brojke su daleko iznad nivoa koji je viđen 2008. i koji je tada izazvao krizu strašnih razmera. Za razliku od prethodnih kriza koje su bile krize tražnje, ova danas je istovremeno i kriza tražnje i kriza ponude jer je veliki deo privrede (pogotovo servisni sektor) stao. To je kombinacija kakva se sreće samo u sankcijama i ratovima“ (Katić, 2020).

Sa korona krizom već se zaboravilo na ono što se dešavalo samo par meseci pre nje – kada je 2019. godina proglašena „godinom protiv neoliberalizma“ sa protestima koji su nazvani „jesen nezadovoljstva“ (*autumn of discontent*). Jeseni kada se obeležavalo 30 godina od pada Berlinskog zida dešavali su se protesti širom sveta, prvenstveno (iako ne isključivo) mladih koji se bune protiv klimatskih promena, neoliberalni politika, itd. – od Čilea do Libana, preko Barselone, Londona, Belfasta, Haitija, Hong Konga, itd. S druge strane, ogromna nataložena nezadovoljstva gubitnika globalizacije – radnika i srednje klase sa zapada – decenijsko stagniranje njihovih prihoda uz istovremenu razgradnju „zaštitnih“ tekovina država blagostanja

– dovela su do za mnoge veoma iznenađujućih i neočekivanih krupnih događaja, koja su se odlikovala onim što nije bila karakteristika razvijenih zapadnih demokratija. Zatvaranje, izolacionizam, okretanje ka populizmu i sl., postali su stvarnost nekada najrazvijenih zapadnih demokratija, a u poslednjih nekoliko decenija najneoliberalnijih država sveta. Reč je naravno o primerima iz SAD-a i Velike Britanije, odnosno dolasku Donalda Trampa na vlast (2017. godine) i izglasavanju izlaska Velike Britanije iz EU – Bregzita (2016. godine). Jačanje desnice i populizma u celom zapadnom svetu bi se u velikoj meri moglo pripisati posledicama stagniranja i opadanja položaja zapadne srednje klase i radnika, uz paralelnu devastaciju mehanizama socijalne zaštite, odnosno kao posledica nataloženog nezadovoljstva onih, koji su, prema Branku Milanoviću, od globalizacije imali najviše štete. S druge strane, dobitnici globalizacije, pored bogatih i najbogatijih, u poslednjih 30 godina su – prema istom autoru i njegovom čuvenom „slonovskom grafikonu“ – i veliki delovi populacije Kine, Indije i ostatka Jugoistočne Azije (vidi: Milanović, 2016).

Neoliberalizam je uglavnom izgubio sav kredibilitet, ali ključno pitanje koje se postavlja nije (samo) pitanje (ne)postojanja alternative, niti je to pitanje nepostojanja iscrpnih, validnih i ostvarivih ekonomskih teorija, kako se to često želi predstaviti. Pitanje mogućnosti prevladavanja neoliberalizma nije ni (samo) pitanje „dozvoljavanja promene“ od strane interesnih krugova i krupnog biznisa koji stoje iza njega. Neoliberalizam nije *samo* ekonomska politika, niti je *samo* ideologija. Pravo pitanje i *mnogo veća poteškoća*, valja ponoviti Dejvisovim rečima „... leži u zamišljanju drugačijeg oblika sociološke modernosti od one koju predstavlja neoliberalizam. Živimo u društvu koje sada posmatra zajedničke obaveze kao formu duga, egzistencijalna pitanja kao stvar preduzetništva i kulturni pluralizam kao još jednu formu takmičenja“ (Davies, 2016). Pitanje koje ostaje otvoreno tiče se, pre svega, *realnosti* globalnih strukturnih zaokreta koji se kreću u okvirima mogućnosti reverzibilnosti svođenja svega u tržišne okvire i na tržišni mentalitet – od (neoliberalne) države do (neoliberalnog) subjekta, uz potiranje onoga što mu je na tom putu najviše smetalo – društvo samo. Zato će u velikoj meri u zavisnosti od odgovora na ovo varirati i odgovor na još jedno, mnogo kompleksnije pitanje: *dokle će kroz diskurs normalizacije i naturalizacije tržišne logike, potrebe „bezličnog“ tržišta usmeravati i osmišljavati ne samo potrebe, nego i vrednosti svih nas?*

Da bi se odgovorilo na ovo pitanje neophodno je vratiti se na ono što je već više puta napomenuto, a to je da neoliberalizam niti je fokusiran (samo) na ekonomiju, niti se odnosi na puku deregulaciju, odnosno nemešanje države u ekonomska pitanja. Razumevanje mogućnosti prevladavanja neoliberalizma stoga opet vraća na Fukoa, koji, valja podsetiti, *prvo* ne analizira neoliberalizam kao (samo) ekonomsku doktrinu i *drugo* targetira ono ključno *ново* u

neoliberalizmu. Za Fukoa „neoliberalizam nije Adam Smit“ (Fuko, 2005: 185), što ne implicira (samo) promene u „teoriji ekonomije liberalizma koliko u liberalizmu kao veštini vladanja ili... doktrini upravljanja“ (Fuko, 2005: 147).

Praveći od ekonomije *model za sve* u neoliberalizmu dolazi do ekonomizacije brojnih područja društvene stvarnosti. Neoliberalizam se, na Fukoovom tragu, kao forma upravljanja razumeva kao „veština izvršavanja moći u obliku ekonomije“ (Senelar, 2014: 384). Zato se neoliberalna deregulacija suštinski postulira kao svojevrsna *reregulacija* odnosno „pomeranje od državnog intervencionizma ka upravljanju koje omogućava tržište“ (Scholte, 2005: 10).

Reč je o tendenciji potčinjavanja celokupnog (društvenog) života zakonima tržišta i tržišne etike kompetitivnosti kao njene dominantne vrednosti, proširujući je na sve institucije i društvene akcije, i više od toga, konstruišući pojedince kao neoliberalne subjekte. Preciznije, ne radi se ovde (samo) o pukoj dominaciji tržišta nad državom, te nad političkim, društvenim i ličnim životom, nego o tendenciji njihovog *organizovanja po uzoru, principima, modelima i zahtevima tržišta*: „Drugim rečima, neoliberalizam zahteva da država facilitira ekonomiju, ali takođe zahteva da država sebe rekonstruiše u skladu sa zahtevima tržišta kao biznis i da vodi naciju kao biznis. Zahteva da država razvija procedure i političku kulturu koja ne samo što facilitira kapital, već da građane i građanke postavi i organizuje kao potpuno racionalne ekonomske aktere u svakoj sferi“ (Brown, 2015b). Tako, razumevanje veštine upravljanja samim (neoliberalnim) subjektima i pokazuje „... kako se preko procesa oblikovanja subjekta kao individue, prema modelu preduzetnika, stvaraju uslovi mogućnosti tržišta“ (Matković, 2013: 176).

Neoliberalizam se postulira kao politička ontologija koja oblikuje naše trenutno iskustvo sveta, te je problem neoliberalizma suštinski problem shvatanja ljudske svakodnevice i modernosti kakva postoji. To znači da u neoliberalizmu nije reč o korišćenju tržišta ili kompeticije za rešavanje usko ekonomskih problema, već o njihovom proširivanju na rešavanje fundamentalnih problema modernosti – zato je to više sociološki koncept. Vrlina kompeticije isto tako iz neoliberalne perspektive nije da poveća blagostanje, već ona predstavlja pravo rešenje svih institucionalnih, kulturnih i političkih problema (Davies, 2016).

Zato kada se govori o kraju ili opstanku neoliberalizma ne govori se (samo) o ekonomiji i njenim receptima. Govori se mnogo dublje o načinima na koje je u eri neoliberalizma kapitalizam došao do tačke kada je uspeo da komodifikujući i komercijalizujući sve dovede do „...prepravljanje svega na svetu u sliku ekonomije, ne samo ekonomije, već ljudskih bića, društava, škola, radnih mesta, gradskog planiranja, društvenih života, psiha i više od toga“ (Brown, 2015b).

Zato „zamišljanje“ drugačije modernosti ne uključuje ni samo diskreditaciju neoliberalnog predstavljanja i poimanja stvarnosti, jer neoliberalizam je odavno diskreditovan. Ne uključuje ni (samo) dodatno oporezivanje bogatih i superbogatih što i traže neki od njih (vidi: Varoufakis, 2019). Ne uključuje ni samo „brigu“ Davosa za radnike koji 2020. u nameri da transformiše kapitalizam *nudi socijalizam* kako zabrinuto „tvrde kritičari ove namere“ (vidi: Brkić, 2020).

Prava promena sastoji se u mogućnosti i realnosti reverzibilnosti „prepravljanja svega na svetu u sliku ekonomije“ (Brown, 2015b), u kojem granica komodifikacije zapravo više nema. Upravo je, čini se, ovo ključno pitanje koje se postavlja kada se dođe do rasprave ne samo o budućnosti neoliberalizma, nego i kapitalizma uopšte. Jedan od argumenata u prilog tezi o skorom kraju kapitalizma i ulazak u drugačiji svet *postkapitalizma* – kako je Pol Mejson nazvao svoju istoimenu knjigu (Paul Mason, *Postcapitalism: A Guide to Our Future*, 2015) sastoji se (u inače staroj tezi koja se slično može naći i kod Roze Luksemburg) u činjenici da komercijalizujući i komodifikujući sve kapitalizam nužno dolazi do tačke nultog profita, jednom kada sve bude iscrpljeno. Ali, kako u prikazu iste knjige Branko Milanović zapaža – problem je sa *internalizacijom kapitalističkih vrednosti*, dakle sa onim što je duboko u nama. Zato, smatra Milanović, Mejson nije u pravu kada „optimistički veruje da postoje granice komodifikacije“:

„Gde on greši u tumačenju komodifikacije? Ona nam nije samo spolja nametnuta od strane kompanija u potrazi za profitom. Mi dobrovoljno saradujemo u tom procesu, jer su kroz dugotrajnu socijalizaciju u kapitalizmu i zahvaljujući njegovom globalnom dosegu, i otuda mimikriji onih koji nisu bili na taj način socijalizovani – ljudi postali kapitalističke računске mašine. Svako je danas mali centar kapitalističkog rezonovanja kojim se našem vremenu, našim emocijama i porodičnim odnosima određuju implicitne cene“ (Milanović, 2018).

Zato Milanović smatra da će kapitalizam „... trajati veoma dugo zato što je uspešan u transformisanju ljudskih bića u računске mašine obdarene potrebama kojima nema granica“ (Milanović, 2018). On je jedan od onih autora koji se protivi tezi o najavi skorog kraja kapitalizma smatrajući da kapitalizam ne samo da nije u krizi, nego kako sam kaže, on se „nalazi na vrhuncu svoje istorijske ekspanzije“ (Milanović, 2019b). Nasuprot predviđanjima o krizi, pa i (skoroj) propasti kapitalizma, od kojih se kao najznačajnija i najsveobuhvatnija ističe analiza krize kapitalizma kao *istorijskog društvenog sistema* iz perspektive teorije svetskog sistema

Imanuela Volerstina⁸² (Wallerstein, 1986; Volerstin, 2003; Volerstin, 2008; Volerstin, 2014), Milanović argumentuje suprotno tvrdeći da je „kapitalizam jedini preostali način organizovanja proizvodnje“ te da se „stvarne bitke danas... vode unutar kapitalizma, između njegova dva suprotstavljena modela... sa Sjedinjenim Državama i Kinom kao najpoznatijim predstavnicima“ (Milanović, 2020).

U Hajekovom se *Putu u ropstvo* nalazi ideja koja se, posebno posle pada Berlinskog zida i sloma socijalizma, u javnosti i naučnim krugovima sve češće počela artikulirati kao tačna i ispravna. Naime, reč je o tezi koja je uspon fašizma i nacizma videla kao nužan proizvod socijalističkih tendencija: „Malo je ljudi koji se spremni priznati da uspon fašizma i nacizma nije bio reakcija na socijalističke trendove prethodnog razdoblja, već upravo neizbežan ishod tih tendencija“ (Hayek, 1944, 4). Demonizacija socijalizma koja je usledila posle hladnoratovskog perioda je najgore iskustvo staljinističkog tipa poistovetila sa socijalizmom uopšte. Sa usponom neoliberalne ideologije počevši od sedamdesetih godina XX veka i posebno posle pada Berlinskog zida i „kraja istorije“, na delu je bilo potpuno dezavuisanje socijalističkih ideja i njihovo stavljanje ne samo na margine javnog diskursa, nego i na stub srama, sa akcentom na „neupitnoj potvrdi istorije“ da se socijalizam nužno završava u diktaturi i totalitarizmu. U krajnjoj instanci, kao proizvod „... teze o dva totalitarizma, jest ta da alternative nema...“ (Zovak, 2016).

Sve do izbijanja krize 2007-2009. godine kapitalizam je u zemljama centra svetskog sistema posmatran kao neupitan, a njegov neoliberalni varijetet kao *pensamiento unico* (što svakako ne znači da nisu postojale plodne kritike, naprotiv, ali su one ostajale uglavnom na marginama naučnog diskursa). Sa ovom krizom kritike na račun neoliberalizma i kapitalizma počinju da se uvećavaju, ambijent počinje značajno da se menja, dovodeći do toga da se čini da sada svi kritikuju neoliberalizam, pa čak i njegovi nekadašnji pobornici. Ujedno, na scenu ne samo da se vraćaju socijalističke ideje, nego vrlo važni i prisutni *politički akteri* (koji i dalje gube izbore⁸³, neki u svojoj stranci, neki na samim izborima), dok je socijaldemokratija koja se

---

⁸² Pored teorije istorijske krize iz perspektive strukturalne istorije (istorije dugog trajanja) Fernana Brodela (*Fernand Braudel*), Volerstinove analize krize iz perspektive *teorije svetskog sistema* predstavljaju jednu od najuticajnijih i najznačajnijih savremenih rasprava o krizi.

⁸³ Ovde se prvenstveno misli na političke aktere u naj(neo)liberalnijim državama sveta poput Bernija Sandersa (*Bernie Sanders*), Elizabet Voren (*Elizabeth Warren*), Aleksandrije Okasio-Kortez (*Alexandria Ocasio-Cortez*), itd. u SAD-u, do Džeremija Korbina (*Jeremy Corbyn*) u Velikoj Britaniji.

pokazala kao deo (neoliberalnog) establišmenta, dobila ne samo novi naziv (demokratski socijalizam), nego i idejno i suštinski jače skretanje ka levici.

Poslednje godine druge decenije XXI veka odlikuju se uviđanjem neodrživosti sistema čak i kod onih koji su od njega imali najviše koristi. Posebno je u jeku pandemije virusa korona postalo jasnije da se ključni problemi i krize ne mogu rešiti na način koji znači ostajanje u logici profita. Izazovi pred nama sastoje se u rešavanju velikih globalnih kriza među kojima se izdvajaju klimatske promene i globalno zagrevanje, sadašnja i buduće potencijalne pandemije, ekonomske recesije i konstantno rastuća i neodrživa ekonomska nejednakost. Nove dileme i krize, pojednostavljeno rečeno, odgovore traže u (starim) idejama poput spašavanja kapitalizma ili njegovog „popravljanja“, kako bi bio pravedniji i pošteniji, preko novijih ideja o „bitkama“ unutar današnjih najdominantnijih varijeteta kapitalizma, do onih o njegovom potpunom odbacivanju sa velikim rasponom ideja koje staju pod sintagmu demokratski socijalizam. Predviđati buduća kretanja je nezahvalan, a možda i nemoguć posao. Ali, ukoliko bi smrt neoliberalizma značila i kraj kapitalizma, s obzirom da je neoliberalizam kapitalizam sam, realkapitalizam, bez rukavica, u svom punom sjaju, činjenica jeste da je njihov kraj zaista teško zamisliti. Teže je zamisliti kraj kapitalizma nego kraj sveta.⁸⁴ Teže jeste, ali ne i nemoguće.

---

⁸⁴ Navedenim se aludira na čuvenu izjavu Frederika Džejmsona (*Jameson*) da je lakše zamisliti kraj sveta, nego kraj kapitalizma.

LITERATURA

- Aalbers, B. Manuel (2016). Regulated Deregulation. In: Springer, Simon, Kean Birch and Julie MacLeavy (eds.). *Handbook of Neoliberalism*. New York and London: Routledge, pp. 563–573.
- Abazović, Dino i Željko Škuljević (ur.). (2008). *Sociologija religije sa metodologijom*. Sarajevo: Transkulturalna psihosocijalna obrazovna fondacija.
- Agamben, Giorgio (2006). *Homo sacer: Suverena moć i goli život*. Zagreb: Arkzin.
- Aleksić, Dragan i Mihail Arandarenko (2020). Radno siromaštvo i niske zarade u Srbiji. U: Stojiljković, Zoran, Aleksić, Dragan, Arandarenko, Mihail i Nebojša Katić (2020). *Sindikati i društvene promene – Predlozi za progresivnu ekonomsku i socijalnu politiku*. Beograd: Fondacija Fridrih Ebert, str. 11-18.
- Anderson, Perry (2000). Renewals. *New Left Review* 1: 5-24.
- Appel, Hilary and Mitchell A. Orenstein (2016). Why did Neoliberalism Triumph and Endure in the Post-Communist World? *Comparative Politics* 48(3): 313-331.
- Arent, Hana (2002). *O nasilju*. Beograd: Alexandria Press; Nova srpska politička misao.
- Babović, Marija (2015). Teorijski i istraživački pristupi u proučavanju strukturnog, kulturnog i direktnog nasilja. *Sociologija* 57 (2): 331-352.
- Bailey, C. Wilfrid (1956). Book Review: Cohen, Albert (1955). Delinquent Boys: The Culture of the Gang. Glencoe: The Free Press. *American Anthropologist* 58 (1): 215-216.
- Balibar, Étienne (2009). Violence and Civility: On the Limits of Political Anthropology. *Brown University and Differences: A Journal of Feminist Cultural Studies* 20 (2-3): 9-35.
- Balibar, Étienne (2011). *Nasilje i civilnost*. Beograd: Centar za medije i komunikacije, Zagreb: Multimedijalni institut.
- Balinda, Milan (2016). Privatni zatvori, javni problem. *Konkursi regiona* (<https://konkursiregiona.net/milan-balinda-privatni-zatvori-javni-problem/>, preuzeto 18.02.2020.)
- Bauman, Zygmunt (1998). *Globalization: The Human Consequences*. New York: Columbia University Press.
- Bauman, Zygmunt (2009a). *Identitet*. Zagreb: Pelago.
- Bauman, Zygmunt (2009b). *Fluidni život*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Bauman, Zygmunt (2009c). *Fluidna ljubav*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Bauman, Zygmunt (2010). *Fluidni strah*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Bauman, Zygmunt (2011). *Tekuća modernost*. Zagreb: Pelago.
- Bauman, Zygmunt (2013). Does The Richness Of The Few Benefit Us All? *Social Europe*. (<http://www.socialeurope.eu/2013/01/does-the-richness-of-the-few-benefit-us-all/> preuzeto 17.01.2016.)

- Bauman, Zygmunt (2017). *A Chronicle of Crisis 2011-2016*. Social Europe Edition. (https://www.amazon.com/dp/B0733SD68P/ref=rdr_kindle_ext_tmb#reader_B0733SD68P, preuzeto 08.03.2019.)
- Beder, Sharon (2009). Neoliberalism and the global financial crisis. *Social Alternatives* 8 (1): 17-21.
- Berč, Kin i Vlad Mihnjenko (ur.). (2012). *Uspon i pad neoliberalizma: kraj jednog ekonomskog poretka?* Beograd: Zavod za udžbenike.
- Berč, Kin i Vlad Mihnjenko (2012). Svet okrenut udesno. U: Berč, Kin i Vlad Mihnjenko (ur.). *Uspon i pad neoliberalizma: kraj jednog ekonomskog poretka?* Beograd: Zavod za udžbenike, str. 11- 31.
- Berč, Kin i Adam Tikel (2012). Stvaranje neoliberalnog poretka u Sjedinjenim Državama. U: Berč, Kin i Vlad Mihnjenko (ur.). *Uspon i pad neoliberalizma: kraj jednog ekonomskog poretka?* Beograd: Zavod za udžbenike, str. 57-75.
- Birch, Kean and Vlad Mykhnenko (2008). *Varieties of Neoliberalism? Restructuring in large industrially-dependent regions across Western and Eastern Europe*. Working paper No. 14. Centre for Public Policy for Regions.
- Blagojević, Bojan (ur.). (2018). *Mesto i uloga društveno-humanističkih nauka u savremenom svetu* (Nauka i savremeni univerzitet, knjiga 2). Niš: Filozofski fakultet.
- Blok, Volter (2004). Hajekov „Put u ropstvo“. *Katalaksija: Internet magazin za liberalnu Srbiju*. (<http://katalaksija.com/2004/09/01/hajekov-%E2%80%9Eput-u-ropstvo/>, preuzeto 12.04.2015.)
- Boas, C. Taylor and Gans-Morse, Jordan (2009). Neoliberalism: From New Liberal Philosophy to Anti-Liberal Slogan. *Studies in Comparative International Development* 44 (2): 137-161.
- Bobio, Norberto (1995). *Liberalizam i demokratija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Bockman, Johanna (2013). Neoliberalism. *Contexts* 12 (3): 14-15.
- Bourdieu, Pierre (1980). Le racisme de l'intelligence. *Questions de sociologie*. Paris: Editions de minuit, pp. 264-268.
- Bourdieu, Pierre (1998a). Utopia of endless exploitation: The essence of neoliberalism. *Le Monde Diplomatique*. December: 1-5.
- Bourdieu, Pierre (1998b). *Acts of Resistance: Against the New Myths of Our Time*. UK: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre and Loïc Wacquant (1992). *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Bourdieu, Pierre i Loïc Wacquant (2001). Nova planetarna vulgata. *Diskrepancija* 2 (3): 45-48.
- Bourgois, Philippe (2001). The power of violence in war and peace: Post-Cold War lessons from El Salvador. *Ethnography* 2 (1): 5-34.
- Božović, Ratko (2007). Agresija i nasilje u sportu. *Sociološka luča* 1 (2): 100-112.

- Bradaš, Sarita (2019). *Prekarni rad u Srbiji – Izveštaj iz istraživanja*. Fondacija Centar za demokratiju (<http://www.centaronline.org/userfiles/files/publikacije/fcd-prekarni-rad-u-srbiji.pdf>, preuzeto 07.12.2020.)
- Bregman, Rutger (2020). *Era neoliberalizma se završava. Šta je sledeće?* The Correspondent/CAAS: Centar za antiautoritarne studije (<https://www.caas.rs/era-neoliberalizma-se-završava-sta-je-sledece/>, preuzeto 21.09.2020.)
- Brenner, Neil i dr. (2014). Zagrobni životi neoliberalizma: „Smrt“ neoliberalizma? *Pravo na grad* (<http://pravonagrad.org/zagrobni-zivoti-neoliberalizma/>, preuzeto 01.03.2015.)
- Brkić, Miša (2020). Davos nudi socijalizam. *Danas* (<https://www.danas.rs/nedelja/davos-nudi-socijalizam/>, preuzeto 10.01.2021.)
- Brodel, Fernan (1989). *Dinamika kapitalizma*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Brown, Wendy (2005). Neoliberalism and the End of Liberal Democracy. In: *Edgework: Critical Essays on Knowledge and Politics*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, pp. 37-59.
- Brown, Wendy (2006). American Nightmare: Neoliberalism, Neoconservatism and De-Democratization. *Political Theory* 34 (6): 690-714.
- Brown, Wendy (2015a). *Undoing the Demos*. New York: Zone Books.
- Brown, Wendy (2015b). Kritički život 7: Vendi Braun – Kulture uveličavanja kapitala: Ko je neoliberalni subjekat i šta zna o demokratiji? *Rekonstrukcija ženski fond* (<https://www.rwfund.org/kriticne-teme/izvori-epistemologije-kriticki-zivot/kriticki-zivot-7-vendi-braun/>, preuzeto 02.03.2019.)
- Burgin, Angus (2012). *The Great Persuasion: Reinventing Free Markets since the Depression*. Harvard University Press.
- Burdije, Pjer (1977). Simbolička moć. *Kultura* 38: 23-30.
- Burdije, Pjer (1999). *Signalna svetla: Prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Calvo Rufanges, Jordi (2015). War profiteering: the neoliberal militarism. *War Resisters' International* (<https://wri-irg.org/en/story/2015/war-profiteering-neoliberal-militarism>, preuzeto 26.02.2020.)
- Chakraborty, Aditya (2016). Kraj neoliberalizma? *Peščanik/The Guardian* (<https://pescanik.net/kraj-neoliberalizma/> preuzeto 03.04.2018.)
- Chappel, James (2015). Neoliberalizam i religija. *Peščanik/ Boston Review* (<https://pescanik.net/neoliberalizam-i-religija/> preuzeto 25.03.2019.)
- Cohen K. Albert (1965). The Sociology of the Deviant Act: Anomie theory and Beyond. *American Sociological Review* 30 (1): 5-14.
- Collins, Randall (2008). *Violence: A Micro-sociological Theory*. Princeton University Press.
- Crouch, Colin (2004). *Post-Democracy*. Cambridge: Polity Press.

Crouch, Colin (2011). *The Strange Non-Death of Neoliberalism*. Cambridge and Malden: Polity Press.

Cullen, T. Francis and Robert Agnew (eds.) (2006). *Criminological Theory: Past to Present*. Los Angeles: Roxbury Company.

Cvejić, Igor (2013). Privatno, javno i zajedničko. *Stvar* 5: 165-172.

Četerton, Pol (2012). Uradi sam – politika za promenu našeg sveta. U: Berč, Kin i Vlad Mihnjenko (ur.). *Uspori i pad neoliberalizma: kraj jednog ekonomskog poretka?* Beograd: Zavod za udžbenike, str. 214-233.

Ćirić, Jovan i Luka Breneselović (prir.). (2017). *Zbornik za percepciju naučnog rada i poznavanje rekvizita njegove ocene* (Knjiga 1). Beograd: Institut za uporedno pravo.

Ćurković, Stipe (2011). Tranzicija i solidarnost. U: Popović, Željko i Zoran Gajić (prir.). *Kroz tranziciju: prilozi teoriji privatizacije*. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija – AKO, str. 223-233.

Davies, William (2014a). Neoliberalism: A Bibliographic Review. *Theory, Culture & Society* 31 (7/8): 309-317.

Davies, William (2014b). *The Limits of Neoliberalism: Authority, Sovereignty and the Logic of Competition*. SAGE Publications Ltd.

Davies, William (2016). The difficulty of 'neoliberalism'. *Political Economy Research Centre* (http://www.perc.org.uk/project_posts/the-difficulty-of-neoliberalism/, preuzeto 05.03.2020.)

Davies, William (2017). What is "Neo" About Neoliberalism? *The New Republic*. (<https://newrepublic.com/article/143849/neo-neoliberalism>, preuzeto 19.07.2018.)

Deganck, Vincent (2019). European youth need something to vote for beyond precarious work. *Social Europe* (<https://www.socialeurope.eu/european-youth-precarious-work>, preuzeto 20.03.2020.)

DeKeseredy, S. Walter et al. (2005). *Deviance and Crime: Theory, Research and Policy*. Matthew Bender & Company, Inc.

Deleuze, Gilles (2010). Društva kontrole. *Peščanik* (<https://pescanik.net/drustva-kontrole/>, preuzeto 17.05.2016.)

Dilts, Andrew (2011). From 'Entrepreneur of the Self' to 'Care of the Self': Neoliberal Governmentality and Foucault's Ethics. *Foucault Studies* 12: 130-146.

Dimitrijević, Nenad (1998). Liberalna demokratija. U: Jovanović, Pavle i dr. *Savremeni politički sistemi*. Podgorica: Univerzitet Crne Gore.

Dirkem, Emil (2012). *Pravila sociološke metode*. Novi Sad: Mediterran publishing.

Dokmanović, Mirjana (2017). *Uticaj neoliberalizma na ekonomska i socijalna prava*. Beograd: Čigoja štampa, Institut društvenih nauka.

Dotlić, Milan (2014). Šta je promenio neoliberalizam. *Politika*. (<http://www.politika.rs/sr/clanak/Shta-je-promenio-neoliberalizam>, preuzeto 05.07.2018.)

Dragaš, Orhan (2019). *Dva lica globalizacije: istina i obmane*. Beograd: Albion Books.

Dragojlo, Saša (2020). Neoliberalizam na respiratoru. *Novosti* (<https://www.portalnovosti.com/neoliberalizam-na-respiratoru>, preuzeto 05.11.2020.)

Drašković, Božo (2015). *Neoliberalna doktrina i ekonomska politika u Srbiji*. U: *Strukturne promene u Srbiji : dosadašnji rezultati i perspektive*. Institut ekonomskih nauka, Beograd, str. 15-31.

Duggan, Lisa (2003). *The Twilight of Equality? Neoliberalism, Cultural Politics and the Attack on Democracy*. Boston: Beacon Press.

Duménil Gérard and Dominique Lévy (2004). *Capital Resurgent: Roots of the Neoliberal Revolution*. Harvard University Press.

Duménil Gérard and Dominique Lévy (2005). The Neoliberal (Counter-) Revolution. In: Saad-Filho, Alfredo and Deborah Johnston (eds.). *Neoliberalism: A Critical Reader*. London: Pluto Press, pp. 9-19.

Dušanić, Jovan (2012). Neoliberalizam i kriza. *Nova srpska politička misao*. (<http://www.nspm.rs/ekonomska-politika/neoliberalizam-i-kriza.html?alphabet=l>, preuzeto 20.05.2019.)

Đigić, Gordana (ur.). (2017). *Društvene nauke pred izazovima savremenog društva* (Nauka i savremeni univerzitet, knjiga 1). Niš: Filozofski fakultet.

Đurić, M. Đorđe i dr. (2010). *Pojedinac u društvenom okruženju: Uvod u socijalnu psihologiju*. Novi Sad: Prometej.

Džesop, Bob (2012). Od hegemonije do krize? Stalna ekološka dominacija neoliberalizma. U: Berč, Kin i Vlad Mihnjenko (ur.). *Uspom i pad neoliberalizma: kraj jednog ekonomskog poretka?* Beograd: Zavod za udžbenike, str. 196-213.

Elias, Norbert (1978). On Transformations of Aggressiveness. *Theory and Society* 5 (2): 229-242.

Engels, Fridrih (1951). *Položaj radničke klase u Engleskoj*. Beograd: Kultura.

Escobar, Arturo (1995). *Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World*. New Jersey: Princeton University Press.

Escobar, Arturo (2004). Development, Violence and the New Imperial Order. *Development* 47 (1): 15-21.

Fajn, Ben (2012). Zombi ekonomija – živa smrt sumorne nauke. U: Berč, Kin i Vlad Mihnjenko (ur.). *Uspom i pad neoliberalizma: kraj jednog ekonomskog poretka?* Beograd: Zavod za udžbenike, str. 177-195.

Fajnzylber, Pablo et al. (2002). Inequality and Violent Crime. *Journal of Law and Economics* 45 (1): 1-40.

Ferejra, Artur Aruda Leal i dr. (2011). Pitanje slobode u procesu reforme psihijatrije: potencijalno prisustvo neoliberalnih praksi upravljanja. *Psihološka istraživanja* 14 (2): 115-134.

Friedman, Milton (1951). Neo-Liberalism and its Prospects. *Farmand*, 17 February 1951, pp. 89-93.

Fridman, Milton (1997). *Kapitalizam i sloboda*. Novi Sad: Global Book.

- Foucault, Michel (1988). Technologies of the Self. In: Martin, H. Luther et al. (eds.). *Technologies of the Self: A Seminar with Michel Foucault*. Amherst, MA: University of Massachusetts Press, pp. 16-49.
- Foucault, Michel (2004). *Naissance de la biopolitique: Cours au Collège de France (1978-1979)*. Paris: Seuil / Gallimard.
- Fuko, Mišel (2005). *Rađanje biopolitike*. Novi Sad: Svetovi.
- Fuko, Mišel (2007). *Poredak diskursa: Pristupno predavanje na Kolež de Fransu (1970)*. Loznica: Karpos Books.
- Fuko, Mišel (2014). *Bezbednost, teritorija, stanovništvo*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Fukujama, Frensis (2002). *Kraj istorije i poslednji čovek*. Podgorica: CID; Banja Luka: Romanov.
- Galtung, Johan (1969). Violence, Peace and Peace Research. *Journal of Peace Research* 6 (3): 167-191.
- Galtung, Johan (1990). Cultural Violence. *Journal of Peace Research* 27 (3): 291-305.
- Garland, David (2001). *The Culture of Control: Crime and Social Order in Contemporary Society*. Chicago: The University of Chicago Press.
- George, Susan (1999). A Short History of Neo-liberalism. Conference on Economic Sovereignty in a Globalising World, Bangkok, 24-26 March 1999. (<http://www.globalexchange.org/resources/econ101/neoliberalismhist>, preuzeto 09.05.2015.)
- Giddens, Anthony (2006). *Sociology*. 5 th edition, Polity Press.
- Giroux A. Henry (2004). *The Terror of Neoliberalism: Authoritarianism and the Eclipse of Democracy*. Boulder: Paradigm.
- Giroux A. Henry (2014a). Neoliberal Violence in the Age of Orwellian Nightmares. *CounterPunch*. (<http://www.counterpunch.org/2014/11/24/neoliberal-violence-in-the-age-of-orwellian-nightmares/>, preuzeto 08.01.2016.)
- Giroux A. Henry (2014b). *Neoliberalism's War on Higher Education*. Chicago: Haymarket Books.
- Giroux A. Henry (2014c). *The Violence of Organized Forgetting: Thinking Beyond America's Disimagination Machine*. San Francisco: City Lights Books.
- Gofman, Erving (2011). *Azili*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Golubović, Nataša i dr. (2013). Otvorena pitanja teorije i prakse neoliberalizma. *Teme* 37 (1): 33-47.
- Golubović, Zagorka (2004). Elementi kritike neoliberalnog modela tranzicije. *Sociološki pregled* 38 (1-2): 5-21.
- Graeber, David (2019). Granice ekonomije (prikaz knjige: Robert Skidelsky „*Money and government: The past and future of economics / Novac i država: prošlost i budućnost ekonomije*“, Yale University Press, 2018.). *Peščanik* (<https://pescanik.net/granice-ekonomije/>, preuzeto 02.01.2020.)

- Grej, Džon (1999). *Liberalizam*. Podgorica: CID.
- Habermas, Jurgen (1982). *Problem legitimacije u kasnom kapitalizmu*. Zagreb: Naprijed.
- Habermas, Jurgen (2012). *Javno mnjenje: Istraživanje u oblasti jedne kategorije građanskog društva*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Hall, A. Peter (1993). Policy Paradigms, Social Learning and the State: The Case of Economic Policymaking in Britain. *Comparative Politics* 25 (3): 275-296.
- Hall, Stuart (2005). New Labour's Double-shuffle. *The Review of Education, Pedagogy and Cultural Studies* 27: 319-335.
- Hall, Stuart and Alan O'Shea (2013). Common-sense Neoliberalism. *Soundings*. 55: 8-24.
- Hamann H. Trent (2009). Neoliberalism, Governmentality and Ethics. *Foucault Studies* 6: 37-59.
- Hardin, Garrett (1968). The Tragedy of the Commons. *Science* 162 (3859): 1243-1248.
- Harvey, David (1989). *The Condition of Postmodernity*. Oxford: Basil Blackwell.
- Harvey, David (2004). The 'New' Imperialism: Accumulation by Dispossession. *Socialist Register* 63-87.
- Harvi, Dejvid (2012). *Kratka istorija neoliberalizma*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Hartwich, Oliver Marc (2009). Neoliberalism: The Genesis of a Political Swearword. *The Centre for Independent Studies* (<https://www.cis.org.au/app/uploads/2015/07/op114.pdf>, preuzeto 26.06.2018.)
- Hajek, Fridrih (1997). *Put u ropstvo*. Novi Sad: Global Book.
- Hajek, Fridrih (1998). *Poredak slobode*. Novi Sad: Global Book.
- Hayek, A. Friedrich (1937/2005). Economics and Knowledge. *Mises Institute*. (<https://mises.org/library/economics-and-knowledge>, preuzeto 20.05.2018.)
- Hayek, A. Friedrich (1944). *The Road to Serfdom*. London and New York: Routledge.
- Hayek, A. Friedrich (1945). The Use of Knowledge in Society. *The American Economic Review* 35 (4): 519-530.
- Heins, Volker (2004). *How to Meet the First Public Obligation: Contending Discourses in Humanitarian Organizations*. KSG Carr Center, Working Paper.
- Hejvud, Endru (2004). *Politika*. Beograd: Clio.
- Henderson, Aleks (2014). Opasne privatizacije prema iskustvima SAD. *Ceopom Istina* (<http://www.ceopom-istina.rs/globalizam/zavera/opasne-privatizatsije-prema-iskustvima-sad/?lang=lat>, preuzeto 10.12.2019.)
- Hermann, Christoph (2014). Komodifikacija: posljedice i alternative. *Pravo na grad*. (<http://pravonagrad.org/komodifikacija-posljedice-i-alternative/>, preuzeto 30.07.2015.)
- Ho, Kathleen (2007). Structural Violence as a Human Rights Violation. *Essex Human Rights Review* 4 (2): 1-17.

Hull, Richard (2006). The Great Lie: Markets, Freedom and Knowledge. In: Plehwe, Dieter et al. (eds.). *Neoliberal Hegemony: A Global Critique*. London and New York: Routledge, pp. 141-155.

Iglton, Teri (2017). *Kultura*. Beograd: Clio.

Ivanović, Petar i Dragana Radević (2013). Budućnost visoko obrazovnih institucija – razvoj preduzetničkog univerziteta. U: Vukotić, Veselin i dr. (ur.). *Obrazovanje i razvoj*. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, str. 79-87.

Jameson, Frederic (1991). *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*. Durham, NC: Duke University Press.

Johnson, Pauline (2014). Sociology and the critique of neoliberalism: Reflections on Petar Wagner and Axel Honneth. *European Journal of Social Theory* 17 (4): 516-533.

Jones, Daniel Stedman (2012). *Masters of the Universe: Hayek, Friedman and the Birth of Neoliberal Politics*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.

Josifidis, Kosta (2004). Neoliberalizam – sudbina ili izbor načina života (i) u tranziciji. *Privredna izgradnja* 47 (1-2): 5-16.

Josifidis, Kosta i Alpar Lošonc (2007). *Neoliberalizam – sudbina ili izbor*. Novi Sad: Graphic.

Josifidis, Kosta i Alpar Lošonc (2013). Razvoj i obrazovanje sa neoliberalnim pečatom. U: Vukotić, Veselin i dr. (ur.). *Obrazovanje i razvoj*. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, str. 59-68.

Josifidis, Kosta i Alpar Lošonc (2014). Antiliberalne posledice neoliberalizma. U: Vukotić, Veselin i dr. (ur.). *(Anti)liberalizam i ekonomija*. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, str. 92-105.

Jovanović, Pavle i dr. (1998). *Savremeni politički sistemi*. Podgorica: Univerzitet Crne Gore.

Jovanović, Uroš (2006). Globalizacija – izbor li nužnost. *Republika*. (<http://www.republika.co.rs/386-387/14.html>, preuzeto 20.01.2019.)

Jugović, Aleksandar i dr. (2008). Socijalne nejednakosti i siromaštvo kao društveni kontekst kriminala. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 2 (2): 447-461.

Jugović, Aleksandar (2014). *Zapisi iz anomalije: Oglеди iz nauke o društvenim devijacijama*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Kalecki, Michael (1943). Political Aspects of Full Employment. *The Political Quarterly* 14 (4): 322-331.

Katić, Nebojša (2010). Neoliberalni koreni svetske ekonomske krize. *Nebojša Katić – Iz drugog ugla* (<https://nkatic.wordpress.com/2010/01/20/neoliberalni-koreni-svetske-ekonomske-krize/>, preuzeto 13.10.2019.)

Katić, Nebojša (2020). Sumorna globalna predviđanja srpskog ekonomiste: Epidemija je dar s neba za moćnike, posle korone svet će biti suroviji. *Kurir (Biznis)* (<https://www.kurir.rs/vesti/biznis/3434805/sumorna-predvidjanja-srpskog-ekonomiste-epidemija-je-dar-sa-neba-za-mocnike-posle-korone-svet-ce-bit-i-jos-suroviji>, preuzeto 10.01.2021.)

Kehil, Demijen (2008). Kraj neoliberalizma? *Z Magazin Balkan* 5: 17-19.

- Klajn, Naomi (2009). *Doktrina šoka: procvat kapitalizma katastrofe*. Beograd: Samizdat B92.
- Klein, Naomi (2007). *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism*. New York: Metropolitan Books/Henry Holt and Company.
- Koković, Dragan (1994). Postmoderna kultura – između pluralizma i sloma sistema vrednosti. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu XXIII*: 405-417.
- Koković, Dragan (1995). Nasilje kao obrazac kulture. *Zbornik Instituta za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 3: 38-46.
- Koković, Dragan (2011). Društvene promene, pokretljivost i obrazovanje. U: Šljukić, Srđan (ur.) *Društvo, struktura, promene*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za sociologiju, str. 25-44.
- Koković, Dragan (2012). Kultura siromaštva i obrazovanje. *Politeia* 3: 35-46.
- Koljević, Bogdana (2016). Neoliberalizam, anti-kultura i princip slobode. *Nacionalni interes* 27 (3): 9-25.
- Kostanić, Marko (2020). Proglašen službeni kraj neoliberalizma. *Bilten* (<https://www.bilten.org/?p=31916>, preuzeto 02.01.2021.)
- Kovačević, Milica (2012). Privatni zatvori. *Strani pravni život* 2: 195-209.
- Kovačević, Mladen (2012). Neoliberalizam u Srbiji – uspon i pad 1-5. *Balkan magazin* (<http://www.balkanmagazin.net/novosti-i-politika/cid128-37509/neoliberalizam-u-srbiji-uspon-i-pad>, preuzeto 15.02.2019.)
- Kozer, Luis (2007). *Funkcije društvenog sukoba*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Krašovec, Primož (2014). Transformacija rada i socijalne politike u neoliberalizmu. *Filozofija i društvo* 25 (3): 129-146.
- Krug, Etienne et al. (2002). The World Report on Violence and Health. *The Lancet* 360 (9339): 1083-1088.
- Kuhn, Thomas (2012). *The Structure of Scientific Revolutions* (fourth edition). Chicago and London: University of Chicago Press.
- Kuljić, Todor (2012). Klasno društvo bez klasne borbe. *Peščanik*. (<http://pescanik.net/klasno-drustvo-bez-klasne-borbe/>, preuzeto 05.07.2016.)
- Kuzmančev-Stanojević, Sonja (2015). Vršnjačko nasilje kao oblik realističnog sukoba: Prilog sociološkom razumevanju nasilja mladih i među mladima. *Kultura polisa* 28 (12): 255-274.
- Kuzmančev-Stanojević, Sonja i Žolt Lazar (2015). Siromaštvo i religioznost. *Sociološki godišnjak* 10: 311-330.
- Kuzmančev-Stanojević, Sonja (2015). Vrednosti neoliberalizma: Od individualne (ekonomske) slobode do potrošačkog društva i slobode jačeg. U: Radosavljević, Duško (gl. ur.). *Zbornik radova/ V Međunarodni naučni skup Vrednosti i identitet*. Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkatić“, str. 857-869.
- Kuzmančev-Stanojević, Sonja (2017). Neoliberalna deregulacija kao biopolitička paradigma savremenog kapitalističkog društva. *Sociologija* 59 (1): 43-61.

Kuzmančev-Stanojević, Sonja (2021). Lavirinti neoliberalizma: kratak osvrt na istorijat pojma i raznolikost koncepata. *Sociologija* 63 (1): 96-117.

Lalić, Veljko (2020). Intervju – Fransis Fukujama. „Ovo je posmrtno zvono neoliberalizmu...“ *Nedeljnik* (<https://www.nedeljnik.rs/ovo-je-posmrtno-zvono-neoliberalizmu-profesor-fransis-fukujama-ekskluzivno-za-novi-nedeljnik-o-uzrocima-i-posledicama-najvece-krize-21-veka/>, preuzeto 02.01.2021.)

Larner, Wendy (2000). Neo-liberalism: Policy, Ideology, Governmentality. *Studies in Political Economy* 63: 5-25.

Lazić, Mladen (2011). *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik.

Lee, M. Raymond and Elizabeth A. Stanko (eds.). (2003). *Researching Violence: Essays on methodology and measurement*. London and New York: Routledge.

Lemke, Thomas (2001). 'The birth of bio-politics': Michel Foucault's lecture at the Collège de France on neo-liberal governmentality. *Economy and Society* 30 (2): 190-207.

Lemke, Thomas and Stéphane Baele (2008). An interview with Thomas Lemke: Foucault Today. *Emulations* 2 (4). (<http://www.revue-emulations.org/articles/lemke.pdf>., preuzeto 25.08.2015.)

Lenjin, Vladimir Ilić (1945). *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma: popularna skica*. Beograd: Borba.

Lošonc, Alpar (2004a). Priroda kao resurs u neoliberalnoj perspektivi. *Privredna izgradnja* 47 (3-4): 141-165.

Lošonc, Alpar (2004b). Karl Polanji, tranzicija, socijalni kapital. *Sociologija* 46 (4): 327-348.

Lošonc, Alpar (2007). Postoji li mogućnost instaliranja socijalnog kapitalizma u post-socijalističkoj tranziciji? *Sociologija* 49 (2): 97-116.

Lošonc, Alpar, Ivanišević, Andrea i Jelena Novaković (2015). Neoliberalizam u obrazovanju i dinamika znanja. *XXI Skup Trendovi razvoja: „Univerzitet u promenama...“* (http://www.trend.uns.ac.rs/stskup/trend_2015/radovi/T2.2/T2.2-3.pdf, preuzeto 10.05.2018.)

Lošonc, Alpar i Mark Lošonc (2016). Fašizam, post-fašizam i neoliberalizam. *Stvar* 8: 22-41.

Lošonc, Alpar i Mladen Perić (2016). Politika štednje u Evropi kao nasilje „racionalnosti“ kapitala. *Stvar* 8: 366-389.

Luxemburg, Rosa (1955). *Akumulacija kapitala: prilog ekonomskom objašnjenju imperijalizma*. Beograd: Kultura.

Lyotard, Jean-Francois (1984). *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Manchester: Manchester University Press.

Madžar, Ljubomir (2014). Aporeme institucionalnog razvoja Srbije – meandri naših doktrinarnih konfrontacija. U: Vukotić, Veselin i dr. (ur.). *(Anti)liberalizam i ekonomija*. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, str. 28-64.

Magnani, Lorenzo (2011). *Understanding Violence*. Berlin, Heidelberg: Springer-Verlag.

Maklivi, Džuli (2012). Ponovno stvaranje države blagostanja – od sigurnosne mreže do trambuline. U: Berč, Kin i Vlad Mihnjanko (ur.). *Uspon i pad neoliberalizma: kraj jednog ekonomskog poretka?* Beograd: Zavod za udžbenike, str. 155-173.

- Malešević, Siniša (2010). *The Sociology of War and Violence*. Cambridge University Press.
- Marinković, Dušan i Srđan Šljukić (ur.). (2012). *Promene u društvenoj strukturi i pokretljivosti*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za sociologiju.
- Marinković, Dušan (2012). Društvena struktura i promene u razdoblju neoliberalnog kapitalizma: postoji li još uvek društvo? U: Marinković, Dušan i Srđan Šljukić (ur.). *Promene u društvenoj strukturi i pokretljivosti*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za sociologiju, str. 87-105.
- Marinković, Dušan (2013). Kratka istorija dugoročnih posledica – Dejvid Harvi: Kratka istorija neoliberalizma. Mediterran publishing, Novi Sad, 2012. *Sociologija* 55 (3): 493-498.
- Marinković, Dušan (2014). *Uvod u sociologiju: osnovni pristupi i teme*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Marinković, Dušan i Dušan Ristić (2015). Konstrukcija saglasnosti: svakodnevnica i prostorne strategije neoliberalizma. *Sociologija* 57 (1): 112-132.
- Marinković, Dušan i Dušan Ristić (2017). Genealogija transformacija klasnih strategija: videti, govoriti, znati. *Sociologija* 59 (3). 253-274.
- Marinković, Dušan i Dušan Ristić (prir.) (2019). *Moć nad životom – biopolitika u modernom društvu*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Marinković, Dušan i Dušan Ristić (2020). Globalizacija biopolitike. *MONS – Monitoring socijalne situacije u Srbiji* (<http://mons.rs/globalizacija-biopolitike>, preuzeto 24.07.2020.)
- Marinković, Dušan and Sara Major (2020). COVID-19 and the Genealogies of Biopolitics: A Pandemic History of the Present. *Sociologija* 62 (4): 486-502.
- Marx, Karl (1947). *Kapital I (Proces proizvodnje kapitala)*. Kultura: Zagreb.
- Marks, Karl (1948). *Kapital III (Celokupni proces kapitalističke proizvodnje)*. Kultura: Beograd.
- Marks, Karl (1977). *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*. Beograd: Prosveta, BIGZ.
- Marks, Karl i Fridrih Engels (1983). *Manifest komunističke partije*. Pančevo: Novinsko-izdavačka i radio-difuzna radna organizacija „Pančevac“.
- Mason, Paul (2015). *Postcapitalism: A Guide to Our Future*. London: Penguin Allen Lane.
- Mason, Paul (2018). Carillion – srce tame. *Peščanik* (<https://pescanik.net/carillion-srce-tame/>, preuzeto 20.06.2018.)
- Matković, Aleksandar (2013). Crvena genealogija ili beg od tržišta? *Stvar* 5: 173-180.
- Matković, Aleksandar (ur.). (2018). *Zajednička dobra i granice kapitalizma*. Beograd: Zajedničko. org./ Heinrich Böll Stiftung.
- Matković, Aleksandar (2018a). Zajednička dobra i granice kapitalizma: uvod u publikaciju. U: Matković, Aleksandar (ur.). *Zajednička dobra i granice kapitalizma*. Beograd: Zajedničko. org./ Heinrich Böll Stiftung, str. 9-11.
- Matković, Aleksandar (2018b). Prvobitna akumulacija i druga „tragedija“ zajedničkih dobara. U: Matković, Aleksandar (ur.). *Zajednička dobra i granice kapitalizma*. Beograd: Zajedničko. org./ Heinrich Böll Stiftung, str. 22-29.

Mazzucato, Mariana (2013). *The Entrepreneurial State: Debunking Public vs. Private Sector Myths*. London and New York: Anthem Press.

McGuigan, Jim (2016). Beyond the Neoliberal Impasse. In: *Neoliberal Culture*. London: Palgrave Macmillan.

McGuire, Meredith (1992). Religion, The Social Context. Belmont, California: Wadsworth, Inc. (pp. 213-226). U: Abazović, Dino i Željko Škuljević (ur.). (2008). *Sociologija religije sa metodologijom*. Sarajevo: Transkulturalna psihosocijalna obrazovna fondacija.

Merton, Robert (1968). *Social theory and Social Structure*. New York: The Free Press.

Metcalf, Stephen (2017). Neoliberalizam: ideja koja je progutala svet. *Peščanik*. (<https://pescanik.net/neoliberalizam-ideja-koja-je-progutala-svet/>, preuzeto 05.05.2018.)

Mihailović, Srećko (ur.). (2015). *Od novinara do nadničara: prekarni rad i život*. Beograd: Fondacija za otvoreno društvo i Centar za razvoj sindikalizma.

Mihnjenko, Vlad i Kin Berč (2012). Kraj jednog ekonomskog poretka? U: Berč, Kin i Vlad Mihnjenko (ur.). *Uspón i pad neoliberalizma: kraj jednog ekonomskog poretka?* Beograd: Zavod za udžbenike, str. 285-299.

Milaković, Nedeljko (2013). Finansijsko-ekonomska kriza zahtijeva temeljno preispitivanje ekonomije i kao nauke i kao prakse. *Naučni časopis za ekonomiju* 01/13: 5-17.

Milanović, Branko (2012). *Bogataši i siromasi – kratka i neobična istorija globalne nejednakosti*. Beograd: Službeni glasnik.

Milanović, Branko (2016). *Globalna nejednakost – novi pristup za doba globalizacije*. Novi Sad: Akademska knjiga.

Milanović, Branko (2018). Pol Mejson i budućnost kapitalizma: prikaz knjige Pola Mejsona: Postkapitalizam: Vodič za našu budućnost. *Novi standard* (<https://www.standard.rs/2018/01/04/branko-milanovic-pol-mejson-i-buducnost-kapitalizma>, preuzeto 22.09.2020.)

Milanović, Branko (2019a). The apogee of capitalism and our political malaise. *Social Europe* (<https://www.socialeurope.eu/our-political-malaise>, preuzeto 29.03.2019).

Milanović, Branko (2019b). Kapitalizam nije u krizi. *Peščanik/Global inequality* (<https://pescanik.net/kapitalizam-nije-u-krizi/>, preuzeto 19.01.2020.)

Milanović, Branko (2020). Priča o dva kapitalizma. *Peščanik/Foreign Affairs* (<https://pescanik.net/prica-o-dva-kapitalizama/>, preuzeto 19.01.2020.)

Milanović Hrašovec, Ivana (2018). Intervju – Zoran Stojiljković. Razorna kombinacija neoliberalizma i klijentelizma. *Vreme* (<https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1583300>, preuzeto 19.01.2021.)

Miler, Dejvid (2012). Kako je neoliberalizam stigao tu gde se sada nalazi – elitno planiranje, korporativno lobiranje i uspostavljanje slobodnog tržišta. U: Berč, Kin i Vlad Mihnjenko (ur.). *Uspón i pad neoliberalizma: kraj jednog ekonomskog poretka?* Beograd: Zavod za udžbenike, str. 35- 56.

Milićević, Dragovan (2016). Gini koeficijent – komparativna analiza. *Makroekonomija* (<https://www.makroekonomija.org/0-dragovan-milicevic/gini-koeficijent-%E2%80%93-komparativna-analiza-2/>, preuzeto 20.08.2019.)

Milošević, Božo (2004). Transformacija organizacije rada u procesima globalizacije: uticaj novoliberalne ideologije. *Sociologija* 46 (2): 143-166.

Milović, Nataša (2006). Burdijeova koncepcija simboličkog nasilja u filmovima savremene evropske kinematografije. U: Nemanjić, Miloš i Ivana Spasić (prir.). *Nasleđe Pjera Burdijea: pouke i nadahnuća*. Beograd: IFDT; Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, str. 243-259.

Mils, Rajt (1998). *Sociološka imaginacija*. Beograd: Plato.

Milutinović, Vladimir (2012a). Neoliberalizam i država. *Peščanik*. (<https://pescanik.net/neoliberalizam-i-drzava/>, preuzeto 02.08.2015.)

Milutinović, Vladimir (2012b). Nevidljivi neoliberalizam. *Peščanik*. (<https://pescanik.net/nevidljivi-neoliberalizam/>, preuzeto 19.02.2016.)

Milutinović, Vladimir (2014). Višak vrednosti u neoliberalizmu. *Dvogleđ: Bliži pogled na politiku* (<http://dvogleđ.rs/2014/06/visak-vrednosti-u-neoliberalizmu/>, preuzeto 05.06.2017.)

Milutinović, Vladimir (2015). Burazerski neoliberalizam. *Nova srpska politička misao* (<http://www.nspm.rs/hronika/vladimir-milutinovicburazerskineoliberalizam.html?alphabet=1>, preuzeto 06.01.2021.)

Mirkov, Anđelka (2018). Neoliberalizam i društvene nejednakosti: refleksije na nivou urbanih susedstava. U: Pešić, Jelena i dr. (ur.). *Srbija u uslovima globalne krize neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, str. 171-182.

Mirowski, Philip and Dieter Plehwe (eds.). (2009). *The Road from Mont Pèlerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective*. Harvard University Press.

Mirowski, Philip (2011). *Science-Mart: Privatizing American Science*. Cambridge and London: Harvard University Press.

Mirowski, Philip (2013a). *Never Let a Serious Crisis Go to Waste: How Neoliberalism Survived the Financial Meltdown*. London and New York: Verso.

Mirowski, Philip (2013b). Neoliberalna početnica. *Diskrepancija* 12 (18): 189-204.

Mirowski, Philip (2019). Neoliberalism destroying the world (<https://www.cbc.ca/radio/ideas/is-neoliberalism-destroying-the-world-1.4839399>, preuzeto 10.05.2020.)

Mises, Ludwig von (1927). *Liberalism*. Mises Institute/Mises Bookstore. (<https://store.mises.org/Liberalism-P280.aspx>, preuzeto 02.07.2019.)

Mises, Ludwig von (1985). *Liberalism in the Classical Tradition*. Irvington-on-Hudson and San Francisco: The Foundation for Economic Education, Inc. and Cobden Press (https://cdn.mises.org/Liberalism%20In%20the%20Classical%20Tradition_3.pdf, preuzeto: 18.05.2020.)

Mises, Ludwig von (1998). *Human Action: A Treatise on Economics*. Auburn, Alabama: The Ludwig von Mises Institute (https://cdn.mises.org/Human%20Action_3.pdf, preuzeto: 20.05.2020.)

Mises, Ludwig von (2017). Slobodno tržište i njegovi neprijatelji: pseudo-nauka, socijalizam i inflacija (http://www.academia.edu/33174096/Ludvig_fon_Mises__Slobodno_tr%20i_njegovi_neprijatelji, preuzeto 10.08.2018.)

Mitrović, Ljubiša i Dragan Todorović (prir.). (2003). *Sociologija i istorija: Hrestomatija iz Istorijske sociologije*. Niš: Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet.

Mitrović, Peđa (2011). Ordoliberalizam - ideja koja bi vam se dopala. *Club von Neumann*. (<http://clubvonneumann.blogspot.rs/2011/04/ordoliberalizam-ideja-koja-bi-vam-se.html>, preuzeto 25.06.2017.)

Mizes, Ludvig von (1999). *Od plana do haosa*. Novi Sad: Global Book.

Mladenović Ivica i Filip Balunović (2015). Thomas Piketty, *Le Capital au XXIe siècle*, Le Seuil, 2013, 976 p. (izdanje na srpskom: Toma Piketi, *Kapital u XXI veku*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2015). *Sociologija* 57 (4): 683-688.

Mladenović, Nikola (2019). Srbija kao nedovršena neoliberalna država: politička, ekonomska i medijska logika. U: Prodanović, Srđan i dr. (prir.). *Otete institucije u Srbiji: teorija i praksa*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu, str. 18-46.

Mojsi, Dominik (2012). *Geopolitika emocija: Kako kulture straha, poniženja i nade utiču na oblikovanje sveta*. Beograd: Clio.

Monbiot, George (2016). Neoliberalism is creating loneliness. That's what's wrenching society apart. *The Guardian*.

Mršević, Zorica (2014a). *Nasilje i mi – ka društvu bez nasilja*. Beograd: Institut društvenih nauka.

Mršević, Zorica (2014b). Nasilje dominacije i bogaćenja: neoliberalna ili solidarna Evropa. U: Vukotić, Veselin i dr. (ur.). *(Anti)liberalizam i ekonomija*. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, str: 138-148.

Mudge, Lee Stephanie (2008). What is Neoliberalism? *Socio-Economic Review* 6: 703-731.

Nemanjić, Miloš i Ivana Spasić (prir.). (2006). *Nasleđe Pjera Burdijea: pouke i nadahnuća*. Beograd: IFDT; Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.

Nikolaidis, Andrej (2014). I nasilje je privatizovano. *Aljazeera Balkans: Mišljenja* (<http://balkans.aljazeera.net/vijesti/i-nasilje-je-privatizovano>, preuzeto 02.08.2020.)

Nilsson, Jakob and Sven-Olov Wallenstein (eds.). (2013). *Foucault, Biopolitics and Governmentality*. Stockholm: Södertörn University.

Novaković, Nada (2014). (Neo)liberalizam, tranzicija i radno zakonodavstvo. U: Vukotić, Veselin i dr. (ur.). *(Anti)liberalizam i ekonomija*. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, str. 346-353.

Novaković, Novak (2018). Jedan od najefikasnijih parametara za kvalitet života u nekoj zemlji: Da li znate šta je Džini koeficijent? *National Geographic Srbija* (<https://www.nationalgeographic.rs/vesti/12246-upoznajte-jedan-od-najefikasnijih-parametara-za-kvalitet-zivota-u-nekoj-zemlji.html>, preuzeto 07.11.2019.)

Nusbaum, Marta (2012). Ne za profit: zašto je demokratiji potrebna humanistika. *Reč* 82 (28): 349-363.

Oksala, Johanna (2011). Violence and Neoliberal Governmentality. *Constellations* 18 (3): 474-486.

Oksala, Johanna (2013). Neoliberalism and Biopolitical Governmentality. In: Nilsson, Jakob and Sven-Olov Wallenstein (eds.). *Foucault, Biopolitics and Governmentality*. Stockholm: Södertörn University, pp. 53-71.

Orbie, Jan and Ferdi de Ville (2020). *Impact of the COVID-19 Crisis on EU Trade Policy: Our Five Cents to the Debate* (<http://cris.unu.edu/sites/cris.unu.edu/files/PB-20.2%20-%20Jan%20Orbie%20and%20Ferdinand%20De%20Ville.pdf>, preuzeto 15.09.2020.)

Ostrom, Elinor (1990). *Governing the Commons: the evolution of institutions for collective action*. Cambridge University Press.

Ostry, D. Jonathan et al. (2016). Neoliberalism: Oversold? *Finance and Development*, 53 (2): 38-41. (<http://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2016/06/ostry.htm>, preuzeto 15.07.2016.)

Pakulski, Jan and Malcolm, Waters (1996). *The Death of Class*. London: Sage Publications.

Palley, I. Thomas (2005). From Keynesianism to Neoliberalism: Shifting Paradigms in Economics. In: Saad-Filho, Alfredo and Deborah Johnston (eds.). *Neoliberalism: A Critical Reader*. London: Pluto Press, pp. 20-29.

Panitch, Leo and Martijn Konings (2009). Myths of Neoliberal Deregulation. *New Left Review* 57 (may-june): 67-83.

Pavićević, Olivera, Kron Leposava i Biljana Simeunović-Patić (2013). *Nasilje kao odgovor: socijalne i psihološke implikacije krize*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Pavlović, Vukašin i Zoran Stojiljković (prir.). (2010). *Savremena država: struktura i socijalne funkcije*. Beograd: Konrad Adenauer Stiftung; Fakultet političkih nauka, Centar za demokratiju.

Pavlović-Breneselović, Dragana i Živka Krnjaja (2017). Obrazovanje i nauka u neoliberalnom lavirintu. U: Ćirić, Jovan i Luka Breneselović (prir.). *Zbornik za percepciju naučnog rada i poznavanje rekvizita njegove ocene* (Knjiga 1). Beograd: Institut za uporedno pravo, str. 1-13.

Peck, Jamie and Adam Tickell (2002). Neoliberalizing Space. *Antipode* 34 (3): 380-404.

Perera, Veronica (2011). Neo-liberalism as pensamiento unico – How Did it Happen? (http://blogs.newschool.edu/janeyprogram/files/2011/10/Veronica_Perera_050404.pdf, preuzeto 22.08.2015.)

Perišić, Natalija (2008). Socijalna država - evolucija jedne ideje. *Sociologija* 50 (2): 207-224.

Peters, Charles (1983). A Neoliberal's Manifesto. *The Washington Monthly*. (<http://www.unz.com/print/WashingtonMonthly-1983may-00008>, preuzeto 04.07.2018.)

Petković, Krešimir (2010). Politika i nasilje u tranziciji. *Političke analize* 2: 25-30.

Petković, Krešimir (2011). Kažnjava li neoliberalna kaznena država siromašne? *Političke analize* 7: 50-53.

Petković, Krešimir (2016). Kazna u Americi: kaznena politika u SAD-u u vrijeme kaznenog zaokreta i nakon njega. *Politička misao* 53 (3): 111-138.

Petković, Krešimir (2017). Transfer kaznene politike: slučaj Engleske i Walesa. *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 38 (2): 745-777.

Petrović, Dejan (2013). O pojmu habitusa – feministička kritika teorije o društvu Pjera Burdijea. *Filozofija i društvo* 24 (2): 174-192.

- Pešić, Jelena i dr. (ur.). (2018). *Srbija u uslovima globalne krize neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.
- Pešić, Vesna (2014). Rasprava o neoliberalizmu i našem blatu. *Dvogled* (<http://dvogled.rs/2014/11/rasprava-o-neoliberalizmu-i-nasem-blatu/>, preuzeto 09.01.2020.)
- Piketi, Toma (2015). *Kapital u XXI veku*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Plehwe, Dieter et al. (eds.). (2006). *Neoliberal Hegemony: A Global Critique*. London and New York: Routledge.
- Plehwe, Dieter and Bernhard Walpen (2006). Between Network and Complex Organization: The Making of Neoliberal Knowledge and Hegemony. In: Plehwe, Dieter et al. (eds.). *Neoliberal Hegemony: A Global Critique*. London and New York: Routledge, pp. 27-50.
- Plehwe, Dieter (2009). Introduction. In: Mirowski, Philip and Dieter Plehwe (eds.). *The Road from Mont Pèlerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective*. Harvard University Press, pp. 1-42.
- Polanji, Karl (2003). *Velika transformacija*. Beograd: Filip Višnjić.
- Popadić, Dragan (2009). *Nasilje u školama*. Beograd: Institut za psihologiju.
- Popović, Željko i Zoran Gajić (prir.). (2011). *Kroz tranziciju: prilozi teoriji privatizacije*. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija – AKO.
- Porobić, Nenad (2017). Strah i kapitalizam. *Mašina: proizvodnja društvene kritike* (<http://www.masina.rs/?p=4536>, preuzeto 26.04.2019.)
- Radenović, Sandra (2012). *Bioetika i nasilje*. JAHN 3 (5): 205-218.
- Radosavljević, Duško (gl. ur.). (2015). Zbornik radova/ V Međunarodni naučni skup *Vrednosti i identitet*. Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkatić“.
- Rajt, Erik Olin (2019). *Zašto je pitanje klase važno*. Centar za politike emancipacije (<http://cpe.org.rs/osvrti/erik-olin-rajt-zasto-je-pitanje-klase-vazno/>, preuzeto 22.05.2020.)
- Ravnić, Anton (1996). Socijalna država i država blagostanja. *Revija za socijalnu politiku* 3 (3): 239-250.
- Read, Jason (2009). A Genealogy of Homo-Economicus: Neoliberalism and the Production of Subjectivity. *Foucault Studies* 6: 25-36.
- Reljanović, Mario (2019). Dostojanstvo na lizing, od sada u skladu sa zakonom. *Peščanik* (<https://pescanik.net/dostojanstvo-na-lizing-od-sada-u-skladu-sa-zakonom/>, preuzeto 04.01.2021.)
- Reljanović, Mario (2020). (Re)kapitulacija 2020. *Peščanik* (<https://pescanik.net/rekapitulacija-2020/>, preuzeto 04.01.2021.)
- Ritzer, George (ed.). (2007). *Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Blackwell Publishing Ltd.
- Roemer, John (1998). Why the Poor Do Not Expropriate the Rich: An Old Argument in New Garb. *Journal of Public Economics* 70: 399-424.
- Rodgers, Daniel (2018). The Uses and Abuses of „Neoliberalism“. *Dissent* (<https://www.dissentmagazine.org/article/uses-and-abuses-neoliberalism-debate/>, preuzeto 13.06.2018.)

- Robin, Corey (2016). The First Neoliberals. *Jacobin*. (<https://www.jacobinmag.com/2016/04/chait-neoliberal-new-inquiry-democrats-socialism/>, preuzeto 04.07.2018.)
- Ružica, Miroslav (2015). Prekarizacija i prekarijat u Evropi. U: Mihailović, Srećko (ur.). *Od novinara do nadničara: prekarni rad i život*. Beograd: Fondacija za otvoreno društvo i Centar za razvoj sindikalizma, str. 21-48.
- Saad-Filho, Alfredo and Deborah Johnston (eds.). (2005). *Neoliberalism: A Critical Reader*. London: Pluto Press.
- Saad-Filho, Alfredo and Deborah Johnston (2005). Introduction: in: Saad-Filho, Alfredo and Deborah Johnston (eds.). *Neoliberalism: A Critical Reader*. London: Pluto Press, pp. 1-6.
- Said, Edward (1988). Identity, Negation and Violence. *New Left Review* 1 (171): 46-60.
- Samajtat, Manfred (2011). Neoliberalna ofanziva i borba oko javnog vlasništva. U: Popović, Željko i Zoran Gajić (prir.). *Kroz tranziciju: prilozi teoriji privatizacije*. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija – AKO, str: 179-183.
- Samardžić, Miroslav (2017). Marijana Macukato o aktivnoj državi. *Novi plamen* (<https://www.noviplamen.net/glavna/marijana-macukato-o-aktivnoj-drzavi/>, preuzeto 03.01.2021.)
- Samardžić, Miroslav (2018). Geografija kapitalizma. *Novi plamen* (online časopis). (<https://www.noviplamen.net/glavna/geografija-kapitalizma/>, preuzeto 18.01.2019.)
- Samardžić, Miroslav (2019). Korbinov pokušaj obnove britanskog „parlamentarnog socijalizma“. *Nova srpska politička misao* (preuzeto: <http://91.222.7.144/savremeni-svet/korbinov-pokusaj-obnove-britanskog-parlamentarnog-socijalizma.html>, preuzeto 10.01.2020).
- Santa Ana, Jeffrey (2009). Commodity Race and Emotion: The Racial Commercialization of Human Feeling in Corporate Consumerism. In: Denzin, K. Norman (ed.). *Studies in Symbolic Interaction* 33: 109-128.
- Scialabba, George (2017). Definition of Neoliberalism. In: *Welcome to Our Neoliberal World – Open Source with Christopher Lydon* (<http://radioopensource.org/welcome-neoliberal-world/>, preuzeto 20.03.2018.)
- Schmidt A. Vivien i Mark Thatcher (2013). Zašto su neoliberalne ideje toliko otporne? *Social Europe Journal*, *Peščanik*. (<http://pescanik.net/zasto-su-neoliberalne-ideje-toliko-otporne/>, preuzeto 14.05.2015.)
- Scholte, Jan Aart (2005). *The Sources of Neoliberal Globalization*. United Nations Research Institute for Social Development. Overarching Concerns Programme Paper Number 8.
- Scott J. Alen (2008). *Social Economy of the Metropolis*. Oxford: Oxford University Press.
- Senelar, Mišel (2014). Okolnosti kursa. U: Fuko, Mišel (2014). *Bezbednost, teritorija, stanovništvo*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Sennett, Richard (1989). *Nestanak javnog čovjeka*. Zagreb: Naprijed.
- Smith, Adam (1998). *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*. Novi Sad: Global Book.

Smith, Candace (2012). Neoliberalism and Inequality: A Recipe for Interpersonal Violence. *Sociology Lens* (<http://thesocietypages.org/sociologylens/2012/11/06/neoliberalism-and-inequality-a-recipe-for-interpersonal-violence/>, preuzeto 17.01.2016.)

Spasić, Ivana (2012). Svakodnevno i političko: kontrapunkt, otpor ili temelj? *Političke perspektive* 2 (1):73-92.

Springer, Simon (2009). Renewed authoritarianism in Southeast Asia: Undermining democracy through neoliberal reform: *Asia Pacific Viewpoint* 50 (3): 271-276.

Springer, Simon et al. (eds.). (2016). *Handbook of Neoliberalism*. New York and London: Routledge.

Springer, Simon et al. (2016). An Introduction to Neoliberalism, In: Springer, Simon, Kean Birch and Julie MacLeavy (eds.). *Handbook of Neoliberalism*. New York and London: Routledge, pp. 1-14.

Springer, Simon (2016). The Violence of Neoliberalism. In: Springer, Simon, Kean Birch and Julie MacLeavy (eds.). *Handbook of Neoliberalism*. New York and London: Routledge, pp. 153-163.

Standing, Guy (2011). *The Precariat: The New Dangerous Class*. London and New York: Bloomsbury Academic.

Stanko, A. Elizabeth and Raymond M. Lee (2003). Introduction: Metodological reflection. In: Lee, M. Raymond and Elizabeth A. Stanko (eds.). *Researching Violence: Essays on methodology and measurement*. London and New York: Routledge.

Stanković Pejnović, Vesna (2017). Intelektualac u službi neslobode i kapitala. U: Đigić, Gordana (ur.). *Društvene nauke pred izazovima savremenog društva* (Nauka i savremeni univerzitet, knjiga 1). Niš: Filozofski fakultet, str. 541-550.

Stanković Pejnović, Vesna (2018). Komercijalizacija obrazovanja. U: Blagojević, Bojan (ur.). *Mesto i uloga društveno-humanističkih nauka u savremenom svetu* (Nauka i savremeni univerzitet, knjiga 2). Niš: Filozofski fakultet, str. 241-251.

Stefanović, Marija i Sonja Kuzmančev-Stanojević (2020). *Analiza normi i praksi akreditacije visokoškolskih ustanova i studijskih programa u Republici Srbiji*. Beograd: Mreža akademske solidarnosti i angažovanosti (MASA).

Stevanović, Zoran (2012). *Zatvorski sistemi u svetu*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Stiglitz, Joseph (1989). Markets, Market Failures and Development. *The American Economic Review* 79 (2): 197-203.

Stiglic, Džozef (2002). *Protivrečnosti globalizacije*. Beograd: SBM-x; Biblioteka Ekonomija trećeg puta.

Stiglitz, Joseph (2012). Cena nejednakosti. *Peščanik/Bifonline* (<https://pescanik.net/cena-nejednakosti/>, preuzeto 03.08.2017.)

Stiglitz, Joseph (2019). Posle neoliberalizma. *Peščanik/ The Guardian*. (<https://pescanik.net/posle-neoliberalizma/>, preuzeto 17.06.2019.)

Stojiljković, Zoran (2019a). Život pod neoliberalnom presom: Ima li izlaza? *Kultura polisa* 39 (16): 11-30.

Stojiljković, Zoran (2019b). Tranzicija i sindikati – jedna do kraja neispričana priča. *Sociološki pregled* 53 (3): 860-882.

Stojiljković, Zoran (2020). Sindikati, kriza i društvene promene. U: Stojiljković, Zoran, Aleksić, Dragan, Arandarenko, Mihail i Nebojša Katić (2020). *Sindikati i društvene promene – Predlozi za progresivnu ekonomsku i socijalnu politiku*. Beograd: Fondacija Fridrih Ebert, str: 4-10.

Sutherland, H. Edwin and Donald R. Cressey (1960). A Theory of Differential Association. In: Cullen, T. Francis and Robert Agnew (eds.) (2006). *Criminological Theory: Past to Present*. Los Angeles: Roxbury Company.

Swedberg, Richard (2003). *Principles of Economic Sociology*. New Jersey: Princeton University Press.

Swedberg, Richard (2005). *The Max Weber Dictionary: Key Words and Central Concepts*. Stanford, California: Stanford University Press.

Šaćirović, Filip (2011). „Bolonjski proces“: tržišna reforma sistema visokog obrazovanja u Srbiji. U: Popović, Željko i Zoran Gajić (prir.). *Kroz tranziciju: prilozi teoriji privatizacije*. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija – AKO, str: 201-210.

Šaul, Džin (2012). Poraziti neoliberalizam - marksistička internacionalistička perspektiva i program. U: Berč, Kin i Vlad Mihnjenko (ur.). *Uspom i pad neoliberalizma: kraj jednog ekonomskog poretka?* Beograd: Zavod za udžbenike, str. 268-284.

Šljukić, Srđan (ur.). (2011). *Društvo, struktura, promene*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za sociologiju.

Šojić, Milan (2014). Liberalizam i tranzicija – iskustva Srbije i okolnih zemalja. U: Vukotić, Veselin i dr. (ur.). *(Anti)liberalizam i ekonomija*. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, str. 242-251.

Tétreault, Mary Ann et al. (eds.). (2004). *Rethinking Global Political Economy: Emerging Issues, Unfolding Odysseys*. London and New York: Routledge.

Thorsen, Dag Einar and Amund Lie (2006). *What is Neoliberalism?* University of Oslo: Department of Political Science.

Treanor, Paul (2005). Neoliberalism: origins, theory, definition. (<http://web.inter.nl.net/users/Paul.Treanor/neoliberalism.html>, preuzeto 25.02.2016.)

Tripković, Milan (2007). Nasilje. U: Mimica, Aljoša i Marija Bogdanović (prir.). *Sociološki rečnik*. Beograd: Zavod za udžbenike, str. 346-347.

Turner, S. Rachel (2008). *Neo-Liberal Ideology: History, Concepts and Policies*. Edinburgh University Press.

Uvin, Peter (2004). Global Dreams and Local Anger: From Structural to Acute Violence. In: Tétreault, Mary Ann et al. (eds.). *Rethinking Global Political Economy: Emerging Issues, Unfolding Odysseys*. London and New York: Routledge, pp. 147-162.

Vajdić, Karlo (2017). Iznenadit će vas koji je biznis procvjetao dolaskom Donalda Trumpa. *Tportal.hr* (<https://www.tportal.hr/biznis/clanak/iznenadit-ce-vas-koji-je-biznis-procvjetao-dolaskom-donald-trump-20170303/print>, preuzeto 21.02.2020.)

- Valentić, Tonči (2008). Pogovor: Simboličko nasilje globalnog kapitalizma. U: Žižek, Slavoj, *O nasilju: Šest pogleda sa strane*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Vandepitte, Marc (2020). Korona i kraj neoliberalne ere? *Balkan magazin* (<http://195.250.98.85:800/javno-mnjenje/cid141-248771/korona-i-kraj-neoliberalne-ere>, preuzeto 08.01.2021.)
- Varoufakis, Yanis (2019). Zamislite svet bez kapitalizma. *Peščanik* (<https://pescanik.net/zamislite-svet-bez-kapitalizma/> preuzeto 20.12.2020.)
- Varoufakis, Yanis (2020). Igre redistribucije. *Peščanik/Project Syndicate* (<https://pescanik.net/igre-redistribucije/>, preuzeto 16.10.2020.)
- Varoufakis, Yanis (2021). Sedam tajni 2020. godine. *Peščanik* (<https://pescanik.net/sedam-tajni-2020-godine/>, preuzeto 15.01.2021.)
- Veber, Maks (1998). *Duhovni rad kao poziv*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Veblen, Torsten (2008). *Teorija dokoličarske klase*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Veljić, Jelena (2015). Od javnog ka privatnom: neki aspekti finansiranja visokog obrazovanja u periodu konsolidacije kapitalizma. U: Vesić, Darko i dr. (prir.) *Bilans stanja – doprinos analizi restauracije kapitalizma u Srbiji*. Beograd: Centar za politike emancipacije, str. 345-415.
- Veljić, Jelena i dr. (2016). *Kako izlečiti zdravstvo: Zašto smo došli do ovde i šta dalje?* Beograd: Centar za politike emancipacije.
- Ven, Pol (2013). *Kada je naš svet postao hrišćanski (312-394)*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Venugopal, Rajesh (2015). Neoliberalism as Concept. *Economy and Society* 44 (2): 165-187.
- Vesić, Darko i dr. (prir.) (2015). *Bilans stanja – doprinos analizi restauracije kapitalizma u Srbiji*. Beograd: Centar za politike emancipacije.
- Vidojević, Jelena (2010). Neoliberalni koncept socijalne politike. U: Pavlović, Vukašin i Zoran Stojiljković (prir.). *Savremena država: struktura i socijalne funkcije*. Beograd: Konrad Adenauer Stiftung; Fakultet političkih nauka, Centar za demokratiju. str. 323-348.
- Vidojević, Zoran (2010). *Demokratija na zalasku*. Beograd: Službeni glasnik.
- Vidojević, Zoran (2016). Je li moguć spoj socijalizma i liberalizma. *Danas* (<https://www.danas.rs/nedelja/je-li-moguc-spoj-socijalizma-i-liberalizma/>, preuzeto 03.12.2017.)
- Vidović Davorka i Davor Pauković (prir.). (2006). *Globalizacija i neoliberalizam: Refleksije na hrvatsko društvo*. Zagreb: Centar za politološka istraživanja.
- Vidović, Davorka (2006). Neoliberalni model globalizacije i socijalna država: pitanje jednakosti. U: Vidović Davorka i Davor Pauković (prir.). *Globalizacija i neoliberalizam: Refleksije na hrvatsko društvo*. Zagreb: Centar za politološka istraživanja, str. 137-152.
- Volerstin, Imanuel (2003). Robni univerzalizam: proizvodnja kapitala. U: Mitrović, Ljubiša i Dragan Todorović (prir.). *Sociologija i istorija: Hrestomatija iz Istorijske sociologije*. Niš: Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet, str. 215-225.

- Volerstin, Imanuel (2004). *Opadanje američke moći*. Podgorica: CID.
- Volerstin, Imanuel (2005). *Posle liberalizma*. Beograd: Službeni glasnik.
- Volerstin, Imanuel (2008). Depresija: dugoročni pregled. *Republika* 20 (440-441). (<http://www.republika.co.rs/440-441/02.html>, preuzeto 03.06.2015.)
- Volerstin, Imanuel (2014). Strukturna kriza. Does Capitalism Have a Future? *Peščanik*. (<http://pescanik.net/strukturna-kriza-i/>, preuzeto 04.06.2015.)
- Von Trotha, Trutz (2007). Violence. In: Ritzer, George (ed.). (2007). *Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Blackwell Publishing Ltd.
- Vujačić, Ivan i Jelica Petrović Vujačić (2014). Neoliberalizam – pojam izgubljen u prevodu. U: Vukotić, Veselin i dr. (ur.). *(Anti)liberalizam i ekonomija*. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, str. 214-221.
- Vukićević, Slobodan i dr. (2014). Agonija liberalizma (kratak prolog istoriji neoliberalizma). U: Vukotić, Veselin i dr. (ur.). *(Anti)liberalizam i ekonomija*. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, str. 206-213.
- Vukotić, Veselin i dr. (ur.). (2013). *Obrazovanje i razvoj*. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja.
- Vukotić, Veselin i dr. (ur.). (2014). *(Anti)liberalizam i ekonomija*. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja.
- Vuković, Danilo (2017). *Preoblikovanje neoliberalizma: socijalna politika u Srbiji*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Vuletić, Vladimir (2013). Sociološki pogled na svetsku ekonomsku krizu. *Teme* 37 (1): 11-31.
- Wacquant, Loïc (2009). *Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity*. Durham: Duke University Press.
- Wade, Robert Hunter (2004). Is Globalization Reducing Poverty and Inequality? *World Development* 32 (4): 567-589.
- Wallenstein, Sven-Olov (2013). Introduction: Foucault, Biopolitics and Governmentality. In: Nilsson, Jakob and Sven-Olov Wallenstein (eds.). *Foucault, Biopolitics and Governmentality*. Stockholm: Sodertorn University, pp. 7-34.
- Wallerstein, Immanuel (1986). *Suvremeni svjetski sistem*. Zagreb: Cekade.
- Weber, Max (1946). *From Max Weber: Essays in Sociology*. Gerth, H.H. and C. Wright Mills (transl./eds.). New York: Oxford University Press.
- Weber, Max (1989). *Protestantska etika i duh kapitalizma*. Sarajevo: Veselin Masleša, Svjetlost.
- Zovak, Krešimir (2016). Svi smo mi antitotalitaristi. *Bilten* (<https://www.bilten.org/?p=11900>, preuzeto 27.02.2020.)
- Zvijer, Nemanja (2018). Kratak osvrt na neoliberalnu agendu u kulturi (primer jedne lokalne sredine u Srbiji). U: Pešić, Jelena i dr. (ur.). *Srbija u uslovima globalne krize neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, str. 95-107.

Žižek, Slavoj (2008). *O nasilju: Šest pogleda sa strane*. Zagreb: Naklada Ljevak.

Žižek, Slavoj (2010). *Druga smrt neoliberalizma*. Zagreb: Fraktura.

Žižek Slavoj (2012a). Spasite nas od spasitelja. *Peščanik* (<https://pescanik.net/spasite-nas-od-spasitelja/>, preuzeto 01.06.2016.)

Žižek, Slavoj (2012b). Izvod iz diskusije o levici. *Peščanik* (<https://pescanik.net/izvod-iz-diskusije-o-levici/>, preuzeto 25.07.2016.)

Dodatni izvori podataka:

OECD *Inequality and Income* (<http://www.oecd.org/social/inequality.htm>, preuzeto 20.09.2019.)

The World Bank (<https://www.worldbank.org/en/publication/poverty-and-shared-prosperity>, preuzeto 14.08.2019.)

United Nations Development Programme, Human Development Reports, *Human Development Index* (HDI) (<http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi>, preuzeto 12.04.2019.)

The Peace Alliance, *Statistics on Violence & Peace* (<http://peacealliance.org/tools-education/statistics-on-violence>, preuzeto 20.05.2018.)

World Health Organization, Geneva, 2002. *World Report on Violence and Health* (http://www.who.int/violence_injury_prevention/violence/world_report/en/summary_en.pdf, preuzeto 02.02.2018.)

World Inequality Report 2018. *World Wealth and Income Database* (WID. World) (<https://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-full-report-english.pdf>, preuzeto 04.07.2019.)

Dodatni Internet izvori:

The Mont Pelerin Society, Official Website (<https://www.montpelerin.org/>, preuzeto 23.05.2016.)

Šta je neoliberalizam? *Tržišno rešenje* (<http://trzisnoresenje.blogspot.com/2012/03/sta-je-neoliberalizam.html>; preuzeto 18.08.2017.)

Neoliberalni kapitalizam – babaroga moderne ljevičarske elite. *Pollitika* (<https://pollitika.com/neoliberalni-kapitalizam-babaroga-moderne-ljevicarske-elite?page=1>, preuzeto 18.08.2017.)

Margaret Thatcher, *Interview for Woman's Own* („No such thing as society“), Septembre 1987 (<https://www.margaretthatcher.org/document/106689>, preuzeto 22.10.2017.)

25 Giants Companies That are Bigger Than Entire Countries, *Business Insider*. (<https://www.businessinsider.com/25-giant-companies-that-earn-more-than-entire-countries-2018-7#facebook-income-was-greater-than-serbias-gdp-19>, preuzeto 23.06.2019.)

Uredba o merama socijalne uključenosti korisnika novčane socijalne pomoći (2014), *Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja*, Vlada RS, (<https://www.minrzs.gov.rs/sr/aktuelnosti/vesti/uredba-o-merama-socijalne-ukljucenosti-korisnika-novcane-pomoci>, preuzeto 22.12.2019.)

Istraživanja: *Neoliberalizam u Srbiji* (2015). LIBEK *Libertarijanski klub*. (<https://libek.org.rs/sr/istrazivanja/2015/06/10/neoliberalizam-u-srbiji>, preuzeto 08.07.2020.)

Obradović, M. (2019). *Šta je neoliberalizam na srpski način*. *Danas/Ekonomija* (<https://www.danas.rs/ekonomija/sta-je-neoliberalizam-na-srpski-nacin/>, preuzeto 09.07.2020.)

Radio-televizija Vojvodine (2012). *Neoliberalizam se nije „primio“ u Srbiji*, (https://www.rtv.rs/sr_lat/ekonomija/neoliberalizam-se-nije-primio-u-srbiji_306723.html, preuzeto 15.07.2020.)

Zakon o visokom obrazovanju Republike Srbije 2017.

(https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_visokom_obrazovanju.html, preuzeto 10.03.2020.)

Warren Buffett, Interview for CNN (2011). *'There's been class warfare for the last 20 years and my class has won'*. In: Sargent, Greg (2011). *Opinions: The Washington Post* (https://www.washingtonpost.com/blogs/plum-line/post/theres-been-class-warfare-for-the-last-20-years-and-my-class-has-won/2011/03/03/gIQApaFbAL_blog.html, preuzeto 10.02.2019.)

Johnson, Boris (2020). <https://www.express.co.uk/news/uk/1262053/boris-johnson-coronavirus-news-NHS-COVID-19-latest-margaret-thatcher-society-retired>, preuzeto 10.09.2020.)